

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
КИЇВСЬКИЙ СЛАВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**На правах рукопису**

**УДК 281.9**

**МЕША ВОЛОДИМИР ГРИГОРОВИЧ**

**КОНФЕСІЙНИЙ ТА СУСПІЛЬНИЙ АСПЕКТИ  
РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ 1875-1900 РОКІВ**

**07.00.01 – Історія України**

**Дисертація на здобуття наукового ступеню доктора історичних наук**

**Науковий консультант  
Надтока Генадій Михайлович  
доктор історичних наук, професор**

**Київ – 2009  
ЗМІСТ**

**ВСТУП**

**5**

**РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА  
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ**

**13**

**1.1. Стан наукової розробки проблеми**

**13**

**1.2. Джерельна база дослідження**

**37**

1.3. Методологія дослідження  
47

## РОЗДІЛ 2. ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНА СТРУКТУРА ТА СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

49

- 2.1. Територіально-адміністративна структура  
49
- 2.2. Синодальний рівень управління  
61
- 2.3. Система управління в єпархіях  
77

## РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ КАДРОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДУХОВЕНСТВА

105

- 3.1. Правовий статус духовенства  
105
- 3.2. Матеріальне становище духовенства  
116
- 3.3. Розвиток духовної освіти  
136

## РОЗДІЛ 4. ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИНАХ

172

- 4.1. Православно-римо-католицькі відносини в Україні  
173
- 4.2. Взаємини між православною церквою і сектантськими громадами  
193
- 4.3. Старообрядництво в контексті місіонерської діяльності православної церкви  
221
- 4.4. Участь православного духовенства України у місіонерській діяльності та вивченні православних святинь Сходу  
240

## РОЗДІЛ 5. ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

270

5.1. Участь православної церкви в суспільно-політичних процесах

270

5.2. Роль православного духовенства у розвитку народної освіти

303

5.3. Православна церква в контексті українського національного відродження

325

## ВИСНОВКИ

350

## ДОДАТКИ

359

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

416

## Список скорочень

ІР НБУВ	– Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського
КДА	– Київська духовна академія
КС	– “Киевская старина”
МДА	– Московська духовна академія
ОР РНБ	– Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (СПб.)
Прот.	– протоієрей
РГИА	– Российский государственный исторический архив (СПб.)
РКЦ	– Римо-католицька церква
РПЦ	– Російська православна церква
ЦАМ	– Церковно-археологічний музей
ЦАО	– Церковно-археологическое общество
ЦДІАК України	– Центральний державний історичний архів України в м. Києві
ЦПП	– церковно-парафіяльне попечительство
ЦПШ	– церковно-парафіяльна школа
ШГ	– школа грамоти

## ВСТУП

Роль православної церкви в житті українського суспільства традиційно відзначалась суперечливістю конфесійного й соціотворчого вияву.

Конфесійно вона прагнула втілити в життя віросповідну та етнорелігійну специфіку православних та протидіяти поширенню інославно-конфесій, суспільно – тяжіла до збереження православної цивілізаційної ідентичності й міжцивілізаційної дистанції з католиками та сектантськими утвореннями західного коріння.

Осмислення особливостей реалізації всієї системи конфесійних та суспільних функцій православної церкви в Україні ускладнене відсутністю упродовж тривалих історичних етапів власної політичної форми українства – державності. Наслідки бездержавності в Україні найбільш рельєфно проявились у XIX – на початку XX століть, тобто з моменту цілковитої втрати елементів автономного устрою. Проте їх вияв в останній чверті XIX ст. супроводжувався процесами, що спричинили не лише активізацію церковного життя в Україні, але й інтенсивні спроби його реформування. Йдеться про розвиток України у новостворених політичних, соціально-економічних та конфесійних координатах. Сутнісними параметрами цих координат у політичній сфері були селянська свобода, відмова від рекрутчини, запровадження елементів демократичності у судовій сфері.

Ліберальні реформи 60-70-х рр. XIX ст. сприяли тоді пожвавленню національно-політичних процесів в Україні – хлопомани та громадівці представили не лише нову хвилю національного відродження, але й спромоглися до формування на українському ґрунті соціального руху, започаткованого російськими народниками, а також заклали підвалини для становлення українських політичних партій. За цих умов православна церква постала перед необхідністю визначення своєї ролі в системі політичних і національних відносин.

Своєрідний “зсув” на соціально-економічному ґрунті проявив себе в поступовому утвердженні нових, звільнених від позаекономічної форми залежності земельних відносин, а також розвитку підприємництва і торгівлі, розселенні та активній міграції сільського населення в міста. Саме соціально-економічні процеси вирішальним чином змінили матеріальне становище церкви. У зв’язку із безперервним зростанням фабрично-заводської верстви ускладнились пастирські обов’язки духовенства, його функції у сфері регулювання міжстанових соціально-економічних відносин.

Закономірно, що з початком лібералізації суспільних відносин змінами була охоплена й конфесійна карта України – динамічне зростання сектантських громад разом із збереженням твердих позицій римо-католицької церкви суттєво посилювало конкурентне поліконфесійне середовище.

Отже, під впливом історичних обставин православна церква в Україні опинилася у новій суспільній ситуації, яка ускладнювалась безпосередньою наближеністю її території до римо-католицького та західно-сектантського ареалів Європи.

***Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами.***

Дисертацію виконано в контексті наукової проблематики кафедри історії України та культурології Київського славістичного університету “Історія та культура України ХІХ-ХХ століть”.

***Об’єктом дослідження*** є православна церква України останньої чверті ХІХ століття.

***Предметом дослідження*** стали сутнісні особливості, етапи та тенденції конфесійного розвитку православної церкви України, її соціотворча й національно-спрямовуюча роль.

***Хронологічні межі дослідження*** охоплюють останню чверть ХІХ століття. Нижня хронологічна межа визначається завершенням епохи ліберальних реформ 1861-1874 років, активізацією ролі православної церкви

в міжконфесійних і суспільних процесах. Верхня межа обумовлена початком (з 1900-х років) революційних рухів й відновленням ідеології внутрішньоцерковних реформ.

*Територіальні межі дослідження* охоплюють ту частину України, що перебувала у складі Російської імперії. При цьому автор прослідковує характер розвитку зв'язків між православними інституціями та громадами Західної й так званої “російської” України.

*Метою даного дослідження* є відтворення картини історичного розвитку православної церкви в Україні в постреформаторську епоху останньої чверті XIX століття.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення наступних **дослідницьких завдань:**

- визначити стан наукової розробки проблеми, характер та обсяг її джерельної бази;
- з'ясувати сутність територіально-адміністративної структури та системи управління православної церкви України;
- проаналізувати кадровий стан та кадрову політику православної церкви ;
- виявити тенденції розвитку правового статусу духовенства, зміни в його матеріальному становищі:
- розкрити сутнісні риси, тенденції та динаміку розвитку духовної освіти в Україні;
- прослідкувати характер розвитку відносин православної церкви з римо-католицькими, сектантськими й старообрядницькими громадами;
- відтворити зовнішню місіонерську діяльність православного духовенства України, його участь в дослідженні святинь православного Сходу;
- проаналізувати роль православної церкви в суспільному житті України. Включаючи її участь в суспільно-політичних, культурно-освітніх,

націотворчих процесах.

**Наукова новизна одержаних результатів** полягає у комплексному аналізі функціонування православної церкви України останньої чверті XIX століття й відтворенні цілісної картини її конфесійного й суспільного самовияву в пореформену епоху.

Здійснений аналіз дозволив обґрунтувати ряд теоретичних положень, що мають наукову новизну і виносяться на захист:

- з'ясовано, що за умов в цілому незмінного адміністративно-територіального поділу церкви в останній чверті XIX ст. вона пережила два етапи управлінських реформ: ліберальний (за синодального урядування Д. Толстого), з властивим для нього запровадженням виборності духовенства, посиленням колегіальності в управлінні, й консервативний (за часів обер-прокурорства К.Побєдоносцева), коли була відновлена жорстока централізація церкви; збіг основних тенденцій у розвитку церкви і держави зазначеної епохи засвідчує глибину їх взаємної залежності;

- відтворено еволюцію наукового потенціалу духовенства України 1875-1900 років; виявлено, що відбулося наповнення суспільно-правового статусу духовенства, яке отримало можливість обирати й бути обраним до представницьких органів влади на місцях - земських та міських зборів; встановлено, що рівень законослухняності духовенства в єпархіях України залишався високим й перевищував середньоімперські показники;

- виявлено рівень і структуру доходів духовенства: домінуючими залишались доходи від землі і церковних треб; характерною особливістю функціонування суміжних з римо-католицьким світом правобережних єпархій було додаткове державне матеріальне утримання місцевого православного духовенства;

- реконструйована картина духовної освіти України 1875-1900 років; на її території діяло понад 30 духовних училищ, 9 семінарій, одна з чотирьох в імперії духовна академія, в яких разом навчалось близько 9 тисяч осіб; Київська духовна академія утвердилась як міжнародний центр духовної освіти та науки; частина освіченого професійно підготовленого духовенства в Україні коливалась в діапазоні від 50% у церковнослужителів до 95% у пастирів, при цьому кількість духовних навчальних закладів в Україні та штат вихованців не відповідали внутрішнім потребам, урядові й синодальні установи створювали таким чином умови для кадрової інтервенції з Росії;

- в контексті визначених автором етапів православно-римо-католицьких відносин кінця XVIII - XIX ст., встановлено, що 1875-1900 рр. - це період функціонування РКЦ як «терпимої» одержавленої інституції, що перебувала на державному утриманні; водночас завдяки потужній фінансовій та ідеологічній підтримці римо-католицького духовенства з боку польських землевласників та підприємців-цукровиробників РКЦ вдалося не тільки зберегти свою паству, але й успішно конкурувати з православною церквою у



сфері місіонерства й латентного прозелітизму;

- доведено, що у прикордонних із Західною Україною регіонах позиції католиків були міцнішими внаслідок міграції й активної місіонерської діяльності галицьких греко-католиків та єзуїтів; домінуючими формами протидії окатоличення населення з боку православної церкви і держави були заборонні й адміністративні заходи;

- з'ясовано, що після елітарного (XVI – ХУІІІ ст.) та народницького (кін. ХVІІІ - середина 1870-х рр.) етапів у розвитку сектантства в Україні, в останній чверті ХІХ ст. вона переживала період сектанського ренесансу, що став можливим завдяки встановленню тісного зв'язку сектантської еліти з народом, активній підтримці сектантських громад із Заходу, кризовим явищам в самій православній церкві;

- виявлено, що внаслідок латентного прозелітизму сектантські громади найбільше потіснили православних на півдні України: в Північному Причорномор'ї, де переважали секти західного походження (баптисти, адвентисти, штундисти) і Крим, де так само поширеними були й секти російського походження (хлисти, молокани, скопці та ін.); українське сектантство (мальованці) мало характер симбіозу західної та східної сектантських культур;

- доведено, що старообрядництво, як явище російської релігійної культури, не набуло поширення в Україні, зосередившись переважно на окраїнних землях, особливо на Чернігівщині; домінуючою тенденцією розвитку старообрядництва було його зближення з офіційною православною церквою, що проявилось у поширенні т. зв. «одновірства»;

- показано, що вдосконалені в останній чверті ХІХ ст. Місіонерський апарат, що пронизував православну церкву від Синоду до сільських парафій, перебував у тісній взаємодії зі світськими органами влади й за своїми концептуальними ознаками та структурою фактично зберігся до 1917 року;

- в останній чверті ХІХ ст. значно розширюється спектр суспільно активних дій духовенства, викликане докорінними змінами у статусі селянства, появою нових соціальних груп, зокрема, фабрично-заводського робітництва, участю церкви в розвитку політичної системи шляхом залучення духовенства до місцевого управління; на фоні домінуючої охоронницької діяльності церковно-священнослужителі змушені були підключитися до посередництва в соціальних конфліктах, роботи з новими суспільними верствами; в середовищі духовенства зароджується прогресивна течія, представники якої свідомо стали на шлях захисту ідеалів справедливості;

- в останній чверті ХІХ ст., після тимчасового занепаду, відбулося відродження народної церковно-освітньої системи з різними типами шкіл, число яких потроїлось, а фінансування з державного казначейства зросло майже у 100 разів; до шкільного просвітництва долучалися церковно-священнослужителі, ченці монастирів, діячі відтворених православних брацтв; частка церковних шкіл в Україні виявилась більшою середньо імперської, проте навчанням було охоплено лише 22% дітей шкільного віку

, проти 30% - в імперії; на зламі XIX-XX ст. церковна школа нерідко виявлялась безальтернативним варіантом набуття початкової освіти;

- православна церква залишалась одним із потужних засобів утвердження російської великодержавної ідеології в українському суспільстві, інструментом русифікації й національної асиміляції українства; проте, з'являлася ліберальна церковно-громадська преса («Церковно-общественный вестник»), що актуалізує українофільські ідеї; зі священницьких православних родин виходить фактично найактивніша частина лідерів українського національного відродження (О.Бодянський, П. Житецький, О.Лотоцький, С.Єфремов, М.Грушевський, М.Міхновський та ін.); створюються українофільські семінарські громади, церковно-археологічні товариства; українські церковні традиції відроджувались православними братствами; проявом втілення ідей національної Ідентичності у церковно-православній царині стали переклади Євангелія українською мовою (П. Куліша й І.Пулюя, Лободовського); збереження національно-православних звичаїв та обрядів створювало історичні передумови для майбутнього автокефального руху.

*Практичне значення дисертації* полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані для підготовки фундаментальних узагальнюючих праць з історії православної церкви, написання навчальних посібників, розробки спеціальних курсів з історії України, релігієзнавства, української культури й українознавства в цілому. Узагальнений в дисертації досвід містить історичні уроки, які можуть бути враховані діючими в Україні церковними інститутами.

*Апробація результатів дослідження.* Основні положення й висновки дисертації обговорювались на засіданнях кафедри історії України та культурології Київського славістичного університету, знайшли відображення у доповідях і повідомленнях на: всеукраїнській конференції “Релігія за умов модерну і постмодерну” (Київ, грудень 2002р.), міжнародній конференції “Релігія і церква в Україні: уроки минулого й проблеми сьогодення” (Київ, червень 2003р.), міжнародній конференції “Свобода релігії й глобальні трансформації в сучасному світі” (Київ, травень 2004р.), міжнародній конференції “Християнсько-військовий рух та душпастирська опіка військовослужбовців в Україні” (Київ, травень 2004р.), міжнародній науковій конференції “Релігія і церква в історії України” (Полтава, вересень 2005р.), міжнародній конференції “Церква і політика: від президентських виборів – 2004 до парламентських виборів – 2006” (Київ, лютий 2005р.), міжнародній

конференції “Релігія і соціальні зміни в сучасному суспільстві” (Чернівці, квітень 2005р.), колоквиумі “Релігія і глобалізація” (Київ, Інститут філософії, грудень 2005р.), міжнародній конференції “Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності” (Житомир, жовтень 2007р.), міжнародній науковій конференції “Історія релігій в Україні” (Львів, травень 2007р.), Третіх (міжнародних) Гуржіївських історичних читаннях (Черкаси, вересень 2007р.), міжнародній конференції “Сучасна релігійність” (Луцьк, березень 2008р.), всеукраїнській конференції “Діалог культур і релігій: протидія тероризму та екстремізму” (Київ, травень 2008р.).

*Обсяг і структура дисертації* зумовлені метою й завданнями досліджень. Робота складається зі вступу, п’яти розділів, що містять 16 параграфів, висновків, додатків (37 од. на 66 стор.) та загального списку використаних джерел та літератури (47 сторінок, 583 позиції). Загальний обсяг основного тексту дисертації становить 467 сторінок, з них основного тексту – 358 сторінок.

Зосереджуючись на православних єпархіях України як складової тогочасної Російської православної церкви, автор прагне з’ясувати специфіку конфесійного розвитку та суспільного служіння духовенства України, його роль у складному процесі збереження національної культурної та віросповідної спадщини.

## РОЗДІЛ І

### ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

#### 1.1. Стан наукової розробки проблеми

Історія розвитку православної церкви в Україні синодального періоду залишається одним із перспективних дослідницьких напрямів, розробка якого не є завершеною. До числа малодосліджених тем відноситься й розвиток православної церкви в Україні останньої чверті ХІХ ст. – періоду непослідовних церковних реформ ліберального спрямування, активізації суспільної місії православної церкви, боротьби зі зростаючим сектантським рухом в Україні.

Дореволюційний період церковно-історичних студій стає одним із найбільш плідних і тематично багатогранних. Його передумовою стало загальне піднесення історичної науки та богослов'я. Історія церкви, розвиток суспільної місії православного духовенства в різноманітних її проявах стали предметом досліджень представників різних соціальних та професійних груп – істориків, філософів та юристів, чиновників, вищого духовенства і пресвітерства, викладачів духовних семінарій та академій.

Зміни в розвитку православної церкви останніх десятиріч ХІХ ст. зумовили появу низки досліджень, в яких характеризувались загальна політична атмосфера в суспільстві, проблеми інституційного розвитку духовного відомства, окремих напрямів суспільної місії церкви. В умовах

Взаємозв'язок релігійного і суспільного представлено в працях Л. Тихомирова та О.Пороховщикова<sup>1</sup>. Ці роботи цікаві тим, що автори, будучи прихильниками активізації суспільної місії церкви та посилення її суспільнорегулюючих функцій, спробували проаналізувати недоліки в інституційному розвитку церковного відомства, практиці пастирського служіння. Так О.Пороховщиков, аналізуючи розвиток православної церкви за синодального періоду, звернув увагу на негативні наслідки церковної реформи Петра I, наголошуючи на “історичній помилці” запровадження нової системи церковного урядування. На думку автора, перетворення церкви на казенне відомство негативно відбилося на суспільному реноме цієї інституції, унеможливило вільний розвиток саме суспільної місії православної церкви, включаючи другу половину XIX ст..

Тихомиров Л. Духовенство и общество в современном религиозном движении / Тихомиров Л. – М., 1893; Пороховщиков О. Россия накануне XX в. / Пороховщиков О. – М., 1889.

Поступове загострення суспільно-політичної ситуації в умовах соціальних та економічних трансформацій пореформеного періоду стимулювало дослідників православної церкви приділяти дедалі більшу увагу тим аспектам в її розвитку, які були пов'язані з підготовкою священиків до нових викликів. У цьому зв'язку показовими є праці професора Київської духовної академії В.Певницького<sup>2</sup>. Він звернувся до дослідження системи духовної освіти, використовуючи порівняльний аналіз розвитку соціальних доктрин західних християнських течій та православ'я. На думку автора, деякі позитивні риси семінарської освіти в католицьких країнах і, навіть, спеціальної підготовки у протестантських навчальних закладах, які з'явилися під впливом суспільних обставин, варто наслідувати в освітній практиці православної церкви. Особливу увагу дослідник звертав на вдосконалення практичної підготовки майбутніх пастирів, освоєння літургії та гомілетики<sup>3</sup>.

Професура духовних академій у дореволюційний період нерідко намагалася принципово оцінити тогочасний стан православної церкви. Прикладом у цьому відношенні можуть слугувати роботи академіка Імператорської Академії наук, професора Московської духовної академії Є. Голубинського. Ім'я цього дослідника історії православної церкви стало відомим після публікації першого тому його "Истории Русской церкви" в 1880 р., але, незважаючи на позитивну характеристику історичних студій Є. Голубинського обер-прокурором Св. Синоду К.Победоносцевим, автор не наважувався опублікувати свої критичні статті щодо становища церкви наприкінці XIX століття. Така збірка праць Є.Голубинського вийшла друком вже після смерті автора – в 1913 році<sup>4</sup>.

У своїх статтях "Благие пожелания – *ria desideria* – относительно Русской церкви", "Повесть о хорошем человеке", "К вопросу о церковной реформе" Є.Голубинський торкнувся таких проблем у розвитку православної церкви XIX ст. як ефективність єпархіального управління та рівень матеріального забезпечення парафіяльного духовенства. Важливим висхідним моментом оптимізації управлінської системи на регіональному рівні, на думку автора, мало стати істотне збільшення числа правлячих єпископів. На місце "руського типу архієреїв" – самовладних та недосяжних, через величезні розміри внаслідок величезних розмірів єпархій, повинен був

Священство. Основные пункты о пастырском служении. Проф. КДА В.

Певницкого. – К., 1897; Священник. Приготовление к священству и жизнь священника. Проф. КДА В.Певницкого. – К., 1897.

Священник. Приготовление к священству и жизнь священника. Проф. КДА В.Певницкого. – С.55-70.

О реформе в быте русской церкви. Сб. статей Е.Е.Голубинского – ординарного академика Императ. Академии наук и заслуж. ординарн. проф. МДА. – М.: Изд. Императ. Общества Истории и Древностей Российских при Московском университете, 1913.

прийти “грецький тип” єпархіальних преосвящених. За Голубинським, єпископи мали повернутися до простоти, доступності й гуманності істинних архіпастирів<sup>5</sup>.

Стосовно матеріального забезпечення духовенства професор Є. Голубинський вважав необхідним перейти на нові принципи надання допомоги церкві – спрямувати церковні зусилля на пріоритетне забезпечення саме парафіяльного духовенства, найближчого до народу і безпосередньо зайнятого здійсненням багатогранної суспільної місії православної церкви<sup>6</sup>.

Загалом, досвід критичного осмислення розвитку православної церкви в умовах синодального правління та поступової втрати її суспільного авторитету бере свій початок з 1880 рр. – коли з усією ясністю постала проблема духовного зубожіння та втрати частиною соціуму конструктивних суспільних орієнтирів. Якщо представники академічної професури подавали проблему в більш поміркованій формі, то вільна від адміністративного впливу духовного відомства світська інтелігенція, зокрема молодь, вдавалася до надзвичайно жорсткої критики та теоретичних узагальнень. Так, відомий російський філософ В.Соловйов (1853-1900) неодноразово, особливо після вбивства імператора Олександра II висловлював грікі істини на адресу візантійсько-московського православ'я. Свої праці “Россия и вселенская церковь”, “Русская идея”, “Владимир Святой и Христианское государство...” В.Соловйов опублікував за кордоном французькою мовою і лише після його смерті вони вийшли в російському перекладі<sup>7</sup>. Роздуми філософа про відсутність духовної свободи в Руській православній церкві, жорстка констатація факту поступової втрати нею духу істини та любові засвідчували

Голубинский Е.Е. К вопросу о церковной реформе / Голубинский Е.Е. // О реформе в быте русской церкви. – С.102-126.

Голубинский Е.Е. Повесть о хорошем человеке / Голубинский Е.Е. // Там же. – С.37-61.

Соловьев В. Русская идея / Соловьев В. – М., 1911; Соловьев В. Россия и вселенская церковь / Соловьев В. – М., 1911; Соловьев В. Владимир Святой и Христианское государство и Ответ на корреспонденцию из Кракова / Соловьев В. – М., 1913.

В умовах, коли розвиток православної церкви в Російській імперії розглядався як спільний здобуток «трьох руських народів» національна специфіка розвитку церкви в Україні рідко ставала об'єктом дослідження зацікавлених авторів. Це також пояснюється тим, що власне українська інтелігенція, переймаючись національно-політичною та соціально-економічною проблематикою розвитку суспільства нерідко недооцінювала роль церкви у новітньому поступі українства. Представники радикальних суспільних течій в рамках українського національного відродження поступово віддалялися від церкви, її внутрішнього життя. Яскравим прикладом цього може бути творчість М. Драгоманова. Праця відомого суспільного діяча під назвою «Віра й громадські справи» (К., 1917) стала виявом нового раціоналістичного погляду на церковну інституцію, прагнення утвердити в суспільній свідомості доцільність відділення церкви від держави та мінімізації її суспільно регулюючих функцій.



Загалом в дореволюційному доробку можемо виділити окремі праці з історії перекладів Євангелія українською мовою, краєзнавчих аспектів розвитку православної церкви в Україні. Окрему увагу викликає дослідження

На тлі активного розвитку в другій половині XIX ст. статистичної науки, історико-краєзнавчих студій та біографічних досліджень спостерігається піднесення регіоналістики, стають більш популярними вузькі дослідження регіональної історико-церковної спрямованості. У зв'язку з цим можемо окремо виділити праці, в яких висвітлювався розвиток православної церкви у наддніпрянських епархіях та становище руського духовенства в Галичині. Ці студії побіжно характеризували соціально-економічне і політичне життя українських губерній.

Вагоме місце в дореволюційній історіографії займала проблема міжконфесійних відносин та поборення інославно-прозелітизму. Це було викликано, насамперед, розширенням впливу протестантських релігійних течій, особливо активних в українських єпархіях. Окремі праці присвячувались досвіду організації антисектантської й антирозкольницької місії православної церкви, висвітлювали віросповідні основи різноманітних релігійних течій, морально-психологічні аспекти існування сектантських громад. Широкий фактологічний матеріал та детальні характеристики релігійних поглядів представників раціональних і містичних сектантських течій викликали значний інтерес істориків та філософів релігії в Україні другої половини XIX століття. Тематична спрямованість досліджень сектантського руху в українських єпархіях засвідчує пріоритетну увагу до розвитку раціоналістичних течій західного походження.

В різнобічній тематиці церковно-історичних досліджень дореволюційного періоду значний інтерес викликає проблематика міжнародних церковних зв'язків, участі духовенства в діяльності православних місій за кордоном, його внеску в дослідження історико-мистецької спадщини християнського Сходу. Зокрема, висвітлюється процес посилення позицій Руської православної церкви в рамках Вселенського православ'я, розвитку місіонерської діяльності православного духовенства на території східних патріархатів. В першу чергу дослідники звертаються до взаємозв'язку релігійно-культурної спадщини РПЦ та православних церков Святої землі, грецького Афону, інших релігійних центрів православного Сходу. Вагому роль у формуванні історіографічної традиції відігравали представники викладацької корпорації та випускники Київської духовної академії, представники церковної ієрархії України – вікарний єпископ Київської єпархії Порфірій Успенський, архімандрит Антонін Капустін, професори М.Петров, А.Олесницький.

Підсумовуючи дореволюційний етап історіографії розвитку православної церкви останніх десятиріч XIX ст. можемо відзначити наступні особливості:

1) теоретичну та фактологічну змістовність церковно-історичних студій, які спиралися на традиційну богословську та нову науково-історичну традиції, обіймали значну джерельну базу, орієнтувалися на нові досягнення в методології церковної історії, використання історико-порівняльного методу, історіософського аналізу тощо;

2) загальна ідеологічна спрямованість дореволюційної історіографії, незважаючи на прагнення багатьох дослідників до об'єктивного висвітлення історичного матеріалу, засвідчувала великоцерковний характер та конфесійну заангажованість більшості наукових праць;

3) фрагментарне вивчення традицій українського православ'я не призвело до формування національної української школи церковно-історичних досліджень, а лише сформувало передумови для її формування.

Революційні події 1917-1920 рр. кардинально вплинули на становище православної церкви та можливості вивчення церковно-історичної спадщини. В умовах відновлення української державності, історії православної церкви в Україні не було приділено належної уваги. Неприродність такого становища була очевидною для самого духовенства, яке відповіло підготовкою у 1918 р. колективної праці, за участю намісника Києво-Печерської лаври архімандрита Климента, ієромонаха Аполлона та монаха Тертія "Киево-Печерская Лавра и ее значение в истории украинского народа". Намісник

З приходом до влади більшовицького уряду з 1920-х рр. відбувся стрімкий перехід від щойно утвердженого скептичного ставлення до церкви та її ролі в новому суспільстві до відкритої ворожнечі з нею та утвердження атеїстичної пропаганди. Об'єктивне вивчення історії православної церкви в Україні за нових політичних обставин було унеможливлене. Історичні праці релігійної тематики мали виразну ідеологічну мотивацію та в межах атеїстичної історіографічної традиції присвячувались лише соціально-економічній та політичній складовим діяльності церкви. Духовні аспекти православної релігійної традиції залишалися переважно поза увагою дослідників, що диктували самі принципи раціонального підходу до вивчення минулого. Незважаючи на особливі умови розвитку історичної науки за радянського періоду, роботи деяких дослідників містили важливий фактологічний матеріал, який дозволяє повніше уявити політичні настрої духовенства, соціально-економічну проблематику в історії православної церкви останньої чверті ХІХ ст. Серед них праці Б.Кандідова, Г.Денисова, М. Нікольського, П.Зайончковського, Є.Грекулова та інших авторів<sup>8</sup>.

На відміну від радянської історичної школи, яка формувала власні традиції і не бажала наслідувати церковну історіографію дореволюційного періоду, дослідники російської діаспори стали її прямими спадкоємцями. Значний вплив на спрямованість церковно-історичних студій діаспори мали ідеї російської релігійної філософії кінця ХІХ – початку ХХ століття. Визначним центром таких досліджень стає Паризький Богословський інститут. До його викладацького складу увійшли відомі дослідники О.Карташов, єп. Веніамін Федченков, о. С.Булгаков, В.Зеньковський, прот. Г.Флоровський та інші. Серед цих мислителів особливе місце належало Георгію Флоровському. На той час він знаходився в опозиції до пов'язаного з “софіологією” Володимира Соловйова релігійно-філософського руху. Концептуальний підхід Г.Флоровського до висвітлення історії православ'я був філософсько-богословським з орієнтацією на давню святоотецьку традицію. На думку відомого представника російської еміграції прот. І.Мейєндорфа, у Г. Флоровського спостерігався певний зв'язок з “євразійством”, з його скептичним ставленням до Заходу та західно-європейської філософії. Широко відома сьогодні праця Г.Флоровського “Пути русского богословия” (Париж, 1937) стала найгрунтовнішим дослідженням православної релігійно-

Кандідов Б. Релігія в царській армії / Кандідов Б. – Харків-Одеса, 1930;  
 Никольский Н.М. История Русской Церкви / Никольский Н.М. – М., 1930;  
 Денисов Г.І. Лавра і царські війни / Денисов Г.І. – К., 1930; Грекулов Е.Ф.  
 Церковь, самодержавие, народ (2 пол. ХІХ – нач. ХХ в.) / Грекулов Е.Ф. –  
 М., 1969; Зайончковский П.А. Российское самодержавие конца ХІХ ст. (   
 Политическая реакция 1880-1890-х гг.) / Зайончковский П.А. – М., 1970;  
 Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже ХІХ-ХХ ст.  
 1881-1903-х гг.) / Зайончковский П.А. – М., 1973.

богословської спадщини і може слугувати своєрідним бібліографічним довідником з історії руської духовної культури<sup>9</sup>.

Аналізуючи розвиток богослов'я в другій половині XIX ст. Г. Флоровський звернувся до особливостей розвитку духовної освіти за доби ліберальних реформ 1860-1870-х рр. та консервативної політики Олександра III. Дослідник запропонував різнопланову характеристику особливостей державної політики в духовно-освітній сфері, визначаючи і позитивні, і негативні риси нововведень. На думку Г. Флоровського, з усіх реформ у царині духовної освіти в 1860-1870-ті рр. особливо важливим було запровадження виборного та дорадчого начал. Крім обрання керівників, викладацьким корпораціям було надано широку можливість в управлінні навчальних закладів. До активної участі в житті духовної школи залучалося духовенство в особі обраних депутатів, введених до складу семінарських правлінь<sup>10</sup>.

Водночас дослідник підкреслював, що реформи 1860-х рр. в духовно-освітній сфері не призвели до формування незалежної богословської школи і, відповідно, створення надійного підґрунтя для розвитку живої богословської думки. Духовна школа як і раніше залишалася у віданні обер-прокурора Св. Синоду. За оцінками Г. Флоровського, вплив держави навіть був посилений у деяких аспектах управління духовними школами. Прикладом цього стало формування в Учбовому комітеті Св. Синоду інституту членів-ревізорів, завжди зі світських чиновників, які представляли особу обер-прокурора. Зрештою, і нововведення щодо виборності посадовців не завжди вільно запроваджувались, а подеколи й скасовувались ще до нових змін 1880-х рр<sup>11</sup>.

В такому ж діалектичному ключі Г. Флоровський окремо розглядав й академічні реформи, реалізовані протягом 1860-1880-х рр. Головним успіхом в організації вищої духовної освіти за Статутом 1869 р. автор бачив закріплення “вченого характеру богословської школи”. Розробка нових орієнтирів та правил у житті духовних академій здійснювалась з урахуванням університетського статуту, звідси – характерний дух академічних свобод, розрахунок на творчу самодіяльність академій. Але й кращий статут не міг, на думку Флоровського, подолати своєрідної “душевної інерції епохи”, коли піднімалася хвиля спрощенства в богословських студіях. Потрібно було навчитися богословствувати не з одної ученої традиції, відзначав автор, а й із живого церковного досвіду. Г.

Флоровських дійшов висновку, що від запровадження нового Статуту духовних академій 1869 р. духовна школа не була воцерковлена, не було встановлено органічних зв'язків з церковних середовищем<sup>12</sup>.

Див.: Прот. Георгий Флоровский. Пути русского богословия / Флоровский Г. – 5-е изд. – Париж: ИМСА-PRESS, 1983. – 600 с.

Прот. Георгий Флоровский. Указ. соч. / Флоровский Г. – С.359.

Там же. – С.359-360.

Флоровский Г. Указ. соч. / Флоровский Г. – С.363-364.

З надзвичайною аналітичною прозірливістю Г.Флоровський характеризував епоху К. Победоносцева – багаторічного вершителя церковної політики на посаді обер-прокурора Св. Синоду. Дослідник наголошував, що цей відомий консерватор мав незаперечні заслуги перед церквою – розвиток церковно-парафіяльних шкіл, будівництво благообразних сільських храмів, видання благочестивих книг та молитовників для народу, збільшення матеріальної допомоги духовенству тощо. В той же час К. Победоносцев, на думку Флоровського, не розумів духовного життя і боявся його простору. Він не хотів релігійного пробудження народу, не прагнув творчого оновлення церкви. Наслідком цього і стало, за Флоровським, чергове посилення державного контролю над церквою, над духовною освітою. Охоронницькі заходи в духовному відомстві останніх десятиріч XIX ст. тлумачилися дослідником як “акти синодальної бюрократії”. В духовній школі та богослов’ї, за визначення Г.Флоровського, утвердився “нецирий, неживий стиль” у вимушеній ситуації духовного дисидентства<sup>13</sup>.

Особливу роль у розвитку релігійно-філософської традиції в середовищі російської еміграції відіграв М. Бердяєв. Проблематика впливу православної традиції на долю руського народу простежується в багатьох працях цього мислителя, але в концентрованій формі філософський погляд на сутнісні риси православ’я, світоглядну канву православної традиції було представлено у статті “Истина православия”, яка була вперше опублікована 1952 р. в Парижі. М. Бердяєв проаналізував такі риси духовності східнослов’янського православного світу як відданість богословсько-історичній традиції, літургійність, а також та есхатологічну налаштованість, феномен популярності ідеї загального спасіння та воскресіння (ідея апокатастасису)<sup>14</sup>.

Значні здобутки у вивченні історії православної церкви мала українська післяреволюційна еміграція. В ході досліджень християнської традиції в Україні, формуються нові історіографічні школи, які репрезентували свого роду українську православну та греко-католицьку концепції. Спрямованість історичних студій прихильників ортодоксії засвідчувала визнання саме православної церкви головним духовним репрезентантом українського народу. В історичному контексті вона представлялась як самодостатня релігійна інституція, насильницьки залучена до лона Російської православної церкви.

Нового значення набуло вивчення національних особливостей православ’я в Україні, новітньої історії православної церкви на тлі українського національного руху. Серед представників української православної історіографії були відомі історики та суспільні діячі – М. Грушевський, Д.Дорошенко, І.Огієнко. Однією з найвідоміших

Там же. – С.412-413, 420-421.

Бердяєв Н.А. Истина православия / Бердяєв Н.А. // Вестник русского западно-европейского патриаршего экзархата. – 1952. – №11. – С.4-11.



В ряду інших досліджень представників українських наукових кіл за кордоном вагоме значення мала робота патріарха новітньої української історичної науки М.Грушевського “З історії релігійної думки на Україні”<sup>15</sup>. В ній зустрічаємо перші спроби аналізу релігійної ситуації в Україні з урахуванням народних настроїв, ставлення простого люду до офіційної православної церкви та протестантських течій, які посилювали свій вплив протягом другої половини ХІХ ст. Ця праця стала одним із важливих прикладів об’єктивного наукового дослідження складної релігійно-конфесійної проблематики, що включала раніше маловивчений аспект євангельського руху в Україні\*.

Автор констатує, зокрема, факт відчуження від змосковщеної офіційної церкви української інтелігенції, наростаюче невдоволення нею в середовищі українських мас. До причин цього явища М. Грушевський відносив:

- втрату живих зв’язків між церковними колами та масами внаслідок підміни “батьківської” віри “казьонщиною” та “мертвеччиною” підконтрольної владі церкви (найяскравішим прикладом цього взаємовідчуження вчений вважав скасування права сільських громад обирати парафіяльних священиків);

- проведення асиміляторської кадрової політики та “примішування” до духовної верстви московського елемента;

- відрив від народних мас зросійщеного священства, яке ігнорувало народну мову, легковажило народними обрядами та культурою.

Саме ці причини й підготували, на думку українського вченого, своєрідний ґрунт для посилення нових релігійних рухів, заснованих на євангелістській доктрині. Відсутність розгалуженої системи управління та достатньої кількості чиновницького апарату на півдні України, сусідство з німецькими колоністами та російськими сектантами прискорили процес формування нових для українського люду релігійних рухів, зокрема штундизму та баптизму. Посилення «дисидентства» в релігійній сфері призвело до того, що в 1870-ті рр. “штунда” виступила як помітне явище українського життя, схвилювавши урядові та громадські кола.

Аналізуючи релігійну ситуацію в Україні другої половини ХІХ ст., М. Грушевський окремо виділив негативні риси внутрішнього розвитку євангелістських громад. Серед них відзначались:

- сектантська винятковість нових релігійних громад;
- зневажливе сприйняття будь-якого іншого, зокрема православного, культу;
- ненаціональний характер євангелістського руху, який був привнесений в Україну ззовні та ігнорував навіть такий важливий елемент національної культури як народну мову<sup>16</sup>.

Серед ключових тез М. Грушевського щодо врахування тими чи іншими традиційними церквами або релігійними течіями національних культурних традицій знаходимо об'єктивну констатацію тісного зв'язку з народним життям греко-католицької церкви, яка саме в ХІХ ст. проходить етап своєрідної націоналізації<sup>17</sup>.

В ролі опонента представників православної концепції виступили апологети греко-католицької церкви<sup>18</sup>. Вони нерідко абсолютизували роль національного фактору у розвитку релігійної традиції, і, внаслідок цього, визнавали греко-католицьку церкву єдиним суспільно-релігійним утворенням, здатним поєднати традиції східного християнства та національні інтереси українського народу. Найбільш виразно такий підхід було представлено у працях відомого греко-католицького теолога о. Івана Оргинського.

\* Книга М. Грушевського “З історії релігійної думки на Україні” побачила світ у 1925 р. у Львівській друкарні Наукового товариства імені Т. Шевченка на кошти Українського євангельського об'єднання в Північній Америці (УЄОПА). За задумом представників УЄОПА це мала бути праця з історії євангелізму в Україні. Один із пасторів цього релігійного об'єднання, Василь Кузів, написав про це М.Грушевському і той погодився підготувати відповідне дослідження. Вже за авторським планом майбутня праця мала висвітлювати основні етапи розвитку релігії та церковної організації в Україні, охоплюючи, при цьому, всі прояви церковно-релігійного життя (Див.: Ульяновський В. “З історії релігійної думки в Україні” / Ульяновський В. // М.С.Грушевський. Духовна Україна. Збірка творів. – К.: Либідь, 1994. – С.545-548).

Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні / Грушевський М.С. // Духовна Україна. Збірка творів. – К., 1994. – С.112, 115, 123.

Грушевський М.С. Вказ. праця / Грушевський М.С. – С.123-124.

З другої половини 1980-х рр. на тлі розвитку гласності та відкритості радянського суспільства в Україні та Росії з'являлися ґрунтовні дослідження з історії православної церкви. Такі автори як О. Клібанов, Я. Щапов, О. Зімін намагалися більш об'єктивно представити історичні віхи в розвитку православної церкви. Український автор О. Шуба став одним з перших дослідників, який розглянув взаємозв'язок православ'я і традицій національної культури<sup>19</sup>.

В сучасній Росії переважає своєрідний цивілізаційний підхід до аналізу історичних явищ. Православ'я в межах колишньої Російської імперії розглядається як цілісне суспільно-релігійне утворення. Серед найважливіших напрямів історико-церковних студій постають дослідження причин поступового занепаду авторитету православної церкви наприкінці ХІХ –початку ХХ ст., інституційно-правовий розвиток церкви та соціально-правове становище духовенства, розвиток православної місії та боротьба з інославною прозелітизмом, дослідження творчої спадщини видатних діячів церкви, внеску духовенства у розвиток народної освіти.

Федорів Ю. Історія церкви в Україні / Федорів Ю. – Торонто, 1957;  
 Ортинський І. Стрижень українського буття / Ортинський І. – Рим, Мюнхен, Фрайбург, 1991; Ортинський І. Ахіллесова п'ята (не тільки) української минувшини / Ортинський І. // За єдність церкви і народу. – Рим, Мюнхен, Фрайбург, 1991. – С.3-55; Ортинський І. Шляхом спільно-християнської правди та українського досвіду / Ортинський І. // За єдність церкви і народу. – Рим, Мюнхен, Фрайбург, 1991. – С.57-89; Кость Пана С. Історія Української церкви / Кость Пана С. – Львів, 1992.

Під впливом процесів новітнього національного відродження та активного розвитку української історичної науки в 1990-і рр. дослідження історії православної церкви в Україні набуло нової мотивації й тематичних орієнтирів. Розвиток православної церкви став розглядатися і в контексті загальних суспільно-політичних процесів, і в межах проблематики збереження традицій українського православ'я, внеску православного духовенства у справу національного відродження нової та новітньої епох. В цьому відношенні відбулося зближення концептуальних підходів українських істориків діаспори та дослідників в самій Україні. При цьому використання істориками, релігієзнавцями, іншими зацікавленими авторами великого масиву архівних матеріалів, опублікованих документів, дореволюційної періодики, зосереджених в архівах та бібліотеках України й зарубіжжя, вивело церковно-історичні студії на новий науковий рівень.

З середини 1990-х рр. почали виходити узагальнюючі колективні праці з історії православ'я та інших релігійних конфесій, джерелознавчі публікації, монографічні дослідження з проблем інституційного розвитку православної церкви та правового статусу духовенства, участі православного духовенства в національному відродженні кін. XIX – поч. XX ст., історії окремих центрів православної духовності – відомих монастирів та соборів, біографічні праці тощо. Новим явищем у розвитку досліджень духовно-релігійної спадщини

Досвід комплексного висвітлення історії православної церкви в Україні було представлено у багатотомному виданні “Історія релігії в Україні” (почала виходити з 1996 р. за редакцією А.Колодного та П.Яроцького). Третій том цього академічного видання присвячений розвитку православ’я в Україні за період з 1686 до 1917 році. Церковно-історична проблематика XIX ст. аналізується на більш ніж ста сторінках у п’яти розділах. Автори представили ґрунтовну характеристику церковно-уніфікаційних заходів влади, розвиток православно-церковних інститутів, духовної освіти, а також роль православної церкви в системі міжконфесійних відносин. В роботі використано широке коло джерел, у тому числі дані Центрального історичного архіву в м. Києві, звіти обер-прокурорів Св. Синоду, інформацію з періодичних духовних та світських видань тощо.

Серед публікацій джерелознавчого характеру помітне місце займають роботи Л.Дениско, В.Ульяновського, І.Карсим, О.Крижанівської. Зокрема, в результаті чотирирічної роботи з матеріалами фонду релігійної періодики відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України ім. В.В.Вернадського (НБУВ), науковим співробітником НБУВ Л. Дениско було видано каталог релігійних православних періодичних видань ХІХ – поч. ХХ ст., які зберігаються у фондах НБУ ім. В.І.Вернадського. Каталог містить 243 позиції. Що включають газети та журнали, видані в столицях імперії та єпархіальних центрах Руської православної церкви.

Відомим дослідником історії української православної церкви В. Ульяновським у соавторстві з І.Карсим були підготовлені до видання спогади та праці відомого представника духовної освіти, професора Київської духовної академії (КДА) та багаторічного директора Церковно-археологічного музею КДА Миколи Петрова<sup>20</sup>. Дослідниця О. Крижанівська підготувала працю “Києво-Флорівський (Вознесенський) монастир у документах та матеріалах XVI – поч. XX ст.”<sup>21</sup>.

Досвід історіософського аналізу розвитку православної церкви в Україні на тлі еволюції Вселенського православ'я знаходимо в монографічній праці О.Сагана “Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан”<sup>22</sup>. Важливе значення має авторський аналіз національно-релігійної політики РПЦ у XIX – XX століттях. Дослідником встановлено, зокрема, що допускаючи автокефалізацію національної церкви Болгарії внаслідок прагнення послабити гегемоністську політику грецької церкви, Св. Синод РПЦ усіляко придушував національні особливості православ'я в межах Російської імперії

В рамках соціально-економічної проблематики розвитку церкви, можна виділити працю О. Крижанівського “Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – I пол. XIX ст.”. Характеристика стану церковного господарства, відносин духовенства та пастви в соціально-економічній площині сприяють глибшому осмисленню означеної проблематики на етапі другої половини XIX ст.<sup>24</sup>. Загалом же, соціально-економічний напрям досліджень історії православної церкви залишається перспективним, оскільки вимагає суттєвого переосмислення базисних засад функціонування РПЦ в сучасних умовах деідеологізації історичної науки.

- Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редкол.: А.Колодний (гол.) та інші. – К., 1999. – Т.3. – Православ'я в Україні / За ред. А.Колодного, В.Климова. – С. 210-336. Посилання на джерела та примітки див. на стор. 516-544.
- Релігійні православні періодичні видання XIX – поч. XX ст. у фондах НБУ ім. В.І. Вернадського: Каталог / Дениско Л.І. / Наук. ред. О.С.Онищенко. – К: НБУВ, 2001. – 200 с.
- Петров М. Скрижалі пам'яті / Петров М. // Упоряд. В.Ульяновського, І. Карсим. – К., 2003.
- Саган О.Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан / Саган О.Н. – К., 2004. – 912 с.

В переліку церковно-історичних праць дедалі помітніше місце займають роботи, присвячені державній та церковній політиці щодо інославнох церков, старовір'я і сектантських рухів в Україні другої половини ХІХ ст. Зростаючий інтерес науковців до цих питань зумовлений тим, що саме в пореформений період міжконфесійна ситуація в Україні значно ускладнилася, в багатьох регіонах помітних успіхів досягли сектантські рухи<sup>25</sup>.

Вагому роль у формуванні авторської концепції дослідження православної церкви в Україні в останній чверті ХІХ ст. відіграли праці Г. Надтоки «Православна церква в Україні 1900-1917 рр.: соціально-релігійний контекст» (К., 1998) і «Православна церква в Україні та процес національного відродження» (К., 1996). В них застосовано комплексний підхід до вивчення історії православної церкви в релігійному та суспільному вимірах, детально охарактеризовано реалії церковного життя на етапі трьох революцій та Першої світової війни<sup>26</sup>.

Стрімке відродження православної церкви у Східній Європі після падіння комуністичної влади викликало значний інтерес до історії православ'я з боку західних дослідників. Так, американські й британські автори звертаються не лише загальних тенденцій розвитку православної церкви на різних етапах її розвитку, а й намагаються дослідити особливості православної духовної традиції, історію місіонерської діяльності Руської православної церкви у далекосхідних регіонах Російської імперії та на американському континенті.

Там само. – С.254-255.

Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України ХVІІІ – І пол. ХІХ ст. / Крижанівський О.П. – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.



Німецькі та австрійські дослідники традиційну увагу приділяють розвитку релігійного життя в Австро-Угорській імперії, і, в цьому контексті, звертаються до сторінок історії греко-католицької та православної церков у Західній Україні. Не залишаються поза увагою й найбільш знакові події в історії ортодоксальної церкви на території Російської імперії. Прикладом цього може слугувати праця німецького історика Г. Шульца, присвячена історичним передумовам скликання Помісного собору РПЦ<sup>27</sup>.

До проблематики історії православної церкви в Україні зверталися польські науковці. У переліку досліджуваних тем знаходимо розвиток міжконфесійних відносин в Україні ХІХ – поч. ХХ ст., еволюцію сектантського руху в Україні, виявлення особливостей православної духовної спадщини<sup>28</sup>.

Таким чином, лише починаючи з 1990-х рр. дослідження церковно-історичної проблематики відбувалося у сприятливих умовах плюралізму думок та вільного наукового пошуку. З одного боку, формується світська історіографічна традиція, яка передбачає раціональний підхід до висвітлення минулого, а з іншого, відроджується наукова багатогранність в осмисленні феномену православної церкви, що забезпечується спільними зусиллями богословів, істориків, філософів, соціологів та представників інших гуманітарних наук.

- Див.: Надтока Г.М. Православна церква в Україні: соціально-релігійний контекст (1900-1917 рр.) / Надтока Г.М. – К., 1998. – 271 с.
- Religious change in Europe, 1650-1914: Essays for J. McManners / Ed.: N.Astor. – Oxf.: Clarendon, 1997. – 450 p.; The spiritual instructions of Seraphim of Sarov: a spirit-baptizer in the Eastern Christian tradition. – Clearlake: Dawn house press, 1991. – 200 p.; Znamenskiy A.A. Shamanism and Christianity: Native encounters with Russ. Orthodox missions in Siberia and Alaska, 1820-1917 / Znamenskiy A.A. – Westport, Conn.; L.: Greenwood, 1999. – 306 p.; Religious compromise, political salvation: The Greek Catholic Church and nation-building in eastern Europe / Ed.: J. Niessen-Pittsburg: Univ., 1993. – 68 p. ; Farley B. Circuit riders to the Slavs and Greeks: Missionary priests and the establishment of the Russ. Orthodox Church in the Amer. West, 1890-1910. – Wash.: W. Wilson Intern. center for scholars, 2000. – 21 p.

За період кінця ХХ – початку ХХІ ст. з'явилися значні напрацювання в різних площинах історії православної церкви в Україні. Вони стосуються розвитку церковних інституцій та системи управління церквою, духовної освіти, міжконфесійних відносин та суспільної місії православного духовенства. Характерною рисою новітньої української історіографії стала особлива увага дослідників до вивчення національних традицій православ'я в Україні, участі духовенства в українському відродженні нової доби. Прагнення об'єктивного дослідження історії церкви формує умови для відходу від конфесійної упередженості та можливої політизованості авторських студій.

Разом з тим, остання чверть ХІХ ст. не стала об'єктом комплексного історико-церковного дослідження. Автор бачить своїм завданням заповнення цієї невеликої історіографічної ніші, звертаючись до проблем інституційного розвитку церкви, її місця в системі міжконфесійних відносин та в суспільному житті України.

## 1.2. Джерельна база дослідження

В науковій роботі використане широке коло джерел церковного та світського походження, які, в поєднанні, дають можливість відтворити характер та особливості розвитку православної церкви в Україні останніх десятиріч ХІХ століття.

До найважливіших джерел можемо віднести церковні та державні нормативні документи, які визначали загальні основи та спрямовували розвиток церковно-православних інститутів Російської імперії та її закордонних центрів. До першої групи нормативних документів необхідно віднести загальноросійські законодавчі акти, а також поточні імператорські укази та урядові постанови, які регулювали розвиток конфесій та характер взаємин по лінії «держава-церква». Другу групу складають внутрішньо церковні нормативні акти синодального рівня, у тому числі кодекс церковного права, статuti духовних консисторій, поточні укази обер-прокурорів та постанови Синоду. Третя група нормативних документів представлена розпорядженнями єпархіального начальства, які були прямим продовженням офіційної політики в рамках духовного відомства і, водночас, виявляли особливості становища православної церкви в Україні. Характеру

Особливе місце в рамках нормативного поля функціонування системи церковного управління, богослужбової та місіонерської діяльності православної церкви, розвитку духовної освіти в Україні займають положення та інструкції щодо організації окремих ланок управління церковної інституції на синодальному та єпархіальному рівнях, правила з організації місій та способу дій місіонерів і пастирів православних церков щодо розкольників і сектантів, статuti і штати духовних навчальних закладів, статутні документи церковно-історичних та просвітницьких установ і товариств, постанови Св. Синоду щодо організації навчального та виховного процесів у духовних навчальних закладах, правила поведінки учнів духовних навчальних закладів, рішення з'їздів духовенства щодо основних напрямів суспільного служіння православного духовенства. Окрему групу джерел становить комплекс документів щодо діяльності духовенства воєнного та морського відомств.

Вагоме значення для об'єктивного дослідження історії православної церкви в Україні останньої чверті XIX ст. мають матеріали центральних та обласних державних архівів. Комплекс документів (укази й постанови вищих органів світської та церковної влад, звіти, інформації, аналітичні записки і т.д.), що стосується конфесійної та соціотворчої діяльності РПЦ широко представлені у фондах Російського державного історичного архіву (СПб.). Так, матеріали фондів 796 та 797 (Канцелярія Св. Синоду та Канцелярія Обер-прокурора Св. Синоду відповідно), передусім звіти єпархіальних преосвящених Синоду та обер-прокурорів – імператорам, сприяли відтворенню цілісної картини загальноросійських та загальноукраїнських церковних процесів, а також виявленню особливостей їх протікання у межах окремих єпархій та регіонів, що охоплювали цілі митрополії. Матеріали фондів № 1282 (Канцелярія Міністра внутрішніх справ) та № 384 (Другий департамент Міністерства державного майна) відкривають додаткові можливості для осмислення механізму взаємодії держави і церкви, як у сфері ідеології функціонування РПЦ, так і в галузі організації її матеріальної сфери.

В ході роботи з архівними матеріалами були використані статистично-порівняльні методи для отримання прихованих даних. Зокрема, аналізуючи описи та справи фонду канцелярії Св. Синоду в частинах правопорушень духовенства, реєстрації новозаснованих парафій та розширення причтів православних церков вдалося зіставити кількісні дані щодо відповідних порушень в єпархіях України з середніми даними по імперії, визначити ті регіони в Україні, в яких пріоритетно посилювалась суспільнорегулююча місія православної церкви шляхом заснування більшої кількості парафій.

Опрацюючи матеріали з історії православної церкви в архівах України основну увагу було приділено дванадцяти фондам Центрального державного історичного архіву в м. Києві. Серед них: фонди Канцелярії Київської духовної консисторії (фонд 127), Канцелярії Київського генерал-губернатора (фонд 442), Канцелярії тимчасового Харківського генерал-губернатора (фонд 1191), Правління Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря (фонд 169), Волинського церковно-археологічного товариства (фонд 2205), Київського військово-окружного суду (фонд 315), Прокурора Одеської судової палати (фонд 419), Київського, Подільського, Волинського, Катеринославського та Харківського губернських жандармських управлінь (фонди 274, 301, 335, 818, 336). Досліджені матеріали дозволити скласти багатогранну картину пастирського служіння та суспільної місії православного духовенства в Україні. Особливістю відповідного аналізу стала спроба визначити рівень політизації представників православного духовенства в останні десятиріччя XIX ст. та його ставлення до влади й тогочасних суспільно-політичних проблем. В цьому контексті особливу цінність склали джерела з фондів губернських жандармських управлінь та судових інституцій в Україні.

В ході опрацювання теми дисертаційного дослідження використано також фонди обласних архівів України. Зокрема залучено матеріали Дніпропетровського, Полтавського, Одеського, Львівського, Донецького обласних архівів.

Особливе значення та цінність з точки зору інформаційного потенціалу мають щорічні (з 1875 до 1900 р.) звіти обер-прокурорів св. Синоду російським імператорам. Ці джерела містять всеохоплюючу інформацію щодо територіально-адміністративного устрою, системи управління та складу ієрархії православної церкви, пастирського й суспільного служіння духовенства, поборення інославно-релігійних впливів тощо. Матеріали звітів дали можливість розкрити ті аспекти розвитку православної церкви останньої чверті XIX ст., які перебували під особливим контролем вищої ланки управління духовного відомства й відтворювали основні тенденції в розвитку церковної інституції загалом в імперії та в Україні зокрема.

До основної групи використаних джерел відноситься й духовна періодична преса. Традиційно, вона охоплювала широкий спектр інформації, що може бути диференційована наступним чином:

По-перше, опубліковані в центральних та єпархіальних органах преси нормативні документи духовного і світського походження;

По-друге, поточні матеріали з організаційно-функціональних аспектів життя православної церкви в Україні, які уміщувалися в традиційній рубриці “Летопись текущих событий” та авторських інформаційно-аналітичних матеріалах. Цей блок інформації формує фактологічну основу дослідження, оскільки відображає безперервний процес розвитку церкви, її повсякденне життя.

В загальному переліку використаних періодичних видань необхідно виокремити найпоширеніші центральні загальноцерковні газети: “Церковно-общественный вестник”, “Церковные ведомости”, “Миссионерское обозрение”, “Вестник военного духовенства”, а з українських єпархіальних та спеціалізованих науково-богословських періодичних видань: Киевские, Подольские, Волынские, Полтавские, Харьковские, «Екатеринославские епархиальные ведомости», “Труды Киевской духовной академии”.

Значний фактологічний матеріал почерпнуто і з світської преси, зокрема з таких видань як щоденна літературна та політична газета Південно-Західного краю “Киевлянин”, суспільно-політична газета “Одесский листок”, щотижнева катеринославська літературно-суспільна газета “Степь”, літературно-суспільний журнал “Колосья”.

Серед джерел, використаних у процесі підготовки дисертаційного дослідження, поважне місце посідають історико-статистичні видання та статистичні додатки до єпархіальних звітів. Вони стосуються чисельності церков і монастирів, кількісних характеристик різних категорій духовенства, доходів та розходів православної церкви з урахуванням різних джерел та статей, чисельності інославно-релігійних громад та інших проблем внутрішнього життя та зовнішньої політики православної церкви.

В цьому ж аналітичному ключі використовувались офіційні довідково-інформаційні видання, присвячені окремим церковним галузям, наприклад, системі духовної освіти, історико-статистичні огляди єпархій та губерній в Україні, праці єпархіальних історико-статистичних комітетів, статистичні матеріали з розвитку сектантських рухів, описи історико-мистецьких колекцій Церковно-археологічного музею (ЦАМ) при Київській духовній академії (КДА).

Важливими документами інформаційно-довідкового характеру є адреси-календарі особового складу духовенства єпархій України та довідники, присвячені складу церковно-чиновницької ієрархії духовного відомства. Означені джерела відкривають можливості системного аналізу кадрового складу православної церкви на рівні синодального та єпархіального управління, викладацьких корпорацій духовних навчальних закладів. Серед іншого, зазначені дані дозволяють встановити характер змін, що стосуються складу, рівня освіти та вікового цензу діячів церкви різних рангів.



Серед джерел особового походження, які опрацьовувались автором, можна окремо виділити кілька груп:

- доповіді та промови вищих представників чиновницької ієрархії духовного відомства, священнослужителів, архіандритів та настоятелів монастирів, викладачів КДА. Ці роботи, присвячені актуальним проблемам розвитку православної церкви та полемічного богослов'я, постають як важливе джерело з ідеології функціонуючої церкви, у т.ч. ідеології міжконфесійних відносин;

- мемуарна спадщина та щоденники представників духовенства та світських осіб, які важливі своєю відносно незалежною оцінкою церковних подій та процесів<sup>29</sup>;

- епістолярна спадщина духовної та світської еліти; йдеться, зокрема, про неопубліковані листи, що зберігаються в Відділі рукописів Російської національної бібліотеки (СПб.) та Інституті рукопису НБУВ (Київ). Серед них: листування обер-прокурора Св. Синоду К. Победоносцева з відомими громадськими та церковними діячами, чиновниками духовного відомства та активістами церковного братського руху в Україні, а також із членами духовних місій за кордоном; цінна інформація міститься в діловому листуванні між науковцями Духовних академій та науково-просвітницьких установ (фонди 14, 73, 847 Відділу рукописів Російської національної бібліотеки (СПб.) та фонди XIII, 201, 225 Інституту рукопису НБУВ).

Памятная книжка Киевской епархии. Историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общественно-статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / Составили А. Воронов и В. Антонов. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1882. – 262 с.; Памятная книжка Киевской губернии на 1899 г. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. – К.: Киевская губернская типография, 1898. – 325 с.; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов: Типография Г.Л. Шапиры, 1873. – Кн. 1 (Общий обзор епархии). – 242 с.; Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – К.-Подольский, 1889. – Вып. IV. – 416 с.; Отчет Подольского епархиального Историко-статистического Комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной Библиотеки за 1901 г. / Составлен свящ. Е. Сецинским. – К.-Подольский: Типография С.П. Киржацкого, 1902. – 15 с.; Историко-статистическое обозрение современного старообрядческого раскола в Черниговской епархии / Составил Димитрий Скворцов. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1901. – 47 с.; Петров Н.И. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при КДА. – Выпуск 1. – К.: Типография школы печатного дела, 1912. – 39 с.; Петров Н.И. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при КДА. – К.: Типо-литография С.В. Кульженко, 1913. – Выпуск 2; Петров Н.И. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при КДА. – К.: Типо-литография С.В. Кульженко, 1915. – Выпуск IV-V. – 61 с.

Загалом необхідно констатувати, що джерельна база дослідження, якій притаманні видова та фактологічна насиченість, формує надійне підґрунтя для наукового аналізу історичних процесів, що відбулися в православній церкві України останньої чверті ХІХ століття.

### 1.3. Методологія дослідження

Методологічну основу дослідження універсальні принципи об'єктивності та історизму. Їх реалізація ґрунтується, зокрема, на конфесійній неупередженості, визнання права людини на свободу совісті, дослідженні релігійних і соціальних явищ у їх стадіальному розвитку та взаємозв'язку.

В основі теми лежать наступні теоретичні положення:

- про співіснування в Україні останньої чверті ХІХ ст. російського й українського православ'я та історичну закономірність розвитку українських автокефальних процесів;

- про рівнозначність з точки зору національної сутності української православної та греко-католицької конфесії, їх взаємодоповнюючу роль у справі збереження та розвитку духовності українського народу;

- про дві складові цілісної природи церкви: релігійної з її містично-духовною реальністю, і соціальної, пов'язаної з суспільною діяльністю церкви, з її функціонуванням на основі державного і церковного права та власного економічного підґрунтя.

В роботі задіяно комплекс методологічних підходів. Позитивістській підхід дозволив здійснити узагальнення значного масиву зібраного матеріалу. Діалектичний підхід забезпечив реалізацію в дисертаційній роботі зв'язку епох і процесів на широкому геополітичному та геочерковному просторі центральносхідної Європи. Методологія французької школи Анналів сприяла врахуванню ментальних особливостей українців та росіян – носіїв православної віри, відтак вивела автора на висновки, пов'язані зі специфікою їх віросповідної культури. Важливим виявився новітній мікроісторичний методологічний підхід. Властивий йому інструментарій сприяв глибокому осягненню конфесійної та соціальної природи парафії як головної ланки православної церкви.

Збагаченню концептуального підґрунтя дисертації сприяли роботи А.А. Тойнбі, К.Ясперса, Г.Флоровського, В.Соловйова, М.Бердяєва, роботи видатних українських вчених М.Грушевського, І.Огієнка, Д.Дорошенка. Важливими виявилися теоретичні розробки сучасних українських релігіознавців В.Бондаренка, О.Крижанівського, А.Колодного, Ю.Мицика, В.Пащенка, П.Панченка, О.Реєнта, Д.Степовика, В.Ульяновського, О.Уткіна, Н.Шип, П.Яроцького та інших.

В роботах зазначених істориків, філософів та соціологів церкви представлено оцінку релігії як невід'ємної складової духовного життя суспільства, характеристика основних тенденцій історичного розвитку світового православ'я і православної церкви в Україні.

У роботі задіяно цілий спектр дослідницьких методів. Керуючись проблемно-конфесійним та системно-хронологічним методами наукового осмислення подій і явищ релігійного та соціального життя України останньої чверті ХІХ ст., автор використав різновиди аналітичного методу, зокрема історіографічного, структурного, функціонального, статистичного, а також методу синтезу та аналогій, індивідуалізації й узагальнення, актуалізації й синхронізації.

## РОЗДІЛ II

### ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНА СТРУКТУРА ТА СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

#### 2.1. Територіально-адміністративна структура

В ієрархії православних церков РПЦ посідала п'яте за статусом місце після древніх східних патріархатів (Константинопольського, Александрійського, Антиохійського та Єрусалимського)\*, але була першою за чисельністю та впливом. Будучи багатонаціональною, Російська православна церква мала свої парафії не тільки в рамках східнослов'янського світу, а й серед корінних народів Сибіру, Центральної Азії, російської Півночі. Вона була представлена на рівні парафій, місій, посольських церков та благодійницьких установ у Північній та Південній Америці, Західній, Центральній та Південній Європі, у багатьох країнах Сходу. Східний напрям був, традиційно, важливим для Російської імперії загалом та російської православної церкви зокрема. Саме на Сході російська держава та церква мали можливість діяти більш вільно, аніж, наприклад, у Європі, посилюючи свої позиції, розвиваючи свою релігійну місію. Тому саме в цьому регіоні діяли окремі місії РПЦ: Єрусалимська, Пекінська, Японська, місія в Сеулі (Корея), Урмії (Персія).

Згідно з християнською традицією, православна церква поділялася на територіально-адміністративні округи, звані єпархіями. Єпархіальна структура в Україні XIX ст. пережила новий етап реформ. Так у 1859 р. було створено Таврійську єпархію з архієрейською кафедрою у Симферополі. Новий єпархіальний преосвященний отримав титулатуру “єпископа Таврійського та Симферопольського”. В 1860-х рр. від Волинської єпархії було відокремлено Варшавський округ, а єпархіальні кордони приведено у відповідність з губернськими. Нарешті в 1876 р. Слобідську єпархію було перейменовано в Харківську з титулатурою єпархіального преосвященного “єпископа Харківського та Охтирського”.

Важливою рисою територіального устрою церкви в Україні було те, що єпархіальна територія не завжди відповідала губернським кордонам і лише подеколи узгоджувалась з особливостями територіального розташування українського етносу. Так до складу Харківської єпархії входили й повіти Білгородщини та Вороніжчини (Острогозький, Богучарський – Північна Слобожанщина), заселені переважно українцями, а до Таврійської губернії – територія Придністров'я. В інших випадках до складу українських єпархій могли входити і власне російські етнічні землі. Зокрема до Катеринославської єпархії, крім території губернії, відносився також Ростов-на Дону з округом із Облaсті Війська Донського.

З майже 58 мільйонного православного населення імперії більш ніж п'ята його частина припадала на єпархії України (на той час їх офіційно відносили до єпархій південно-західної Росії). В останній чверті XIX ст. ці показники складали близько 22%, а співвідношення кількості парафій засвідчувало особливу концентрацію цих первинних ланок церковного життя в Україні. В 1870-х рр. частка українських парафій складала понад 24%, а наприкінці 1890-х рр. понад 22% загальної кількості в імперії<sup>30</sup>. При цьому середні показники чисельності православного населення в єпархіях України були значно вищими загальноімперських. В середині 1870-х рр. на кожну з 9 єпархій України\* припадало в середньому близько 1млн. 400 тис. чол., а на кожну з 59 єпархій у межах імперії – близько 970 тис чол. (різниця у 31%). Наприкінці століття співвідношення коефіцієнтів щільності православного населення в Україні та в імперії досягло 35%<sup>31</sup>.

Статус єпархій України, їхні розміри, населення, міжконфесійна ситуація тощо були різними. До найпочесніших відносилися найдавніші єпархії – Київська, Чернігівська, Волинська, Полтавська (остання успадковувала Переяславську єпархію). Найбільш заселеними були Київська, Полтавська та Харківська, а до найбільш загрозливих єпархій з боку католицької церкви або протестантських течій – єпархії Правобережжя (Волинська, Подільська, Київська) та південні – Херсонська і Таврійська єпархії.

\* Східні патріархати названо за усталеною ієрархією «місця за честю».



Вагома роль єпархій України у загальноімперській церковній структурі підтверджувало те, що один із трьох митрополитів імперії мав титул митрополита Київського. Дві з чотирьох Лавр імперії знаходились в Україні: Свято-Успенська, Києво-Печерська та Свято-Успенська Почаївська (відповідно у Київській та Волинській єпархіях). Щоправда функції митрополита Київського в тогочасній православній церкві значно змінилися порівняно з тією роллю, яку відігравав цей ієрарх до моменту входження української православної церкви під зверхність московських патріархів у 1686 р. Якщо раніше митрополит Київський очолював православну церкву в Україні, канонічно підпорядковуючись Вселенському константинопольському патріарху, то пізніше він втратив свої повноваження відносно усіх єпархій України, крім Київської. Київський митрополит в адміністративному відношенні нічим не відрізнявся від інших єпархіальних єпископів в Україні. Його правові переваги зберігалися лише в тому, що він був єдиним з єпархіальних єпископів в Україні, який був постійним членом Святейшого Синоду Російської православної церкви (разом із митрополитами Петербурзьким, Московським та екзархом Грузії) і традиційно вважався першим за честю ієрархом в Україні. Київський митрополит титулувався більш почесно, аніж інші єпархіальні єпископи: до нього зверталися “Ваше високопреосвященство”, а не “Ваше преосвященство”. Хоча це право поширювалося і на тих єпархіальних єпископів, які мали сан архієпископа<sup>32</sup>.

Загалом в Україні останньої чверті ХІХ ст. було дев'ять єпархіальних преосвящених. Крім Київського митрополита, на чолі єпархій в Україні стояли два-три архієпископи, решта – єпископи.\* Титулувалися єпархіальні наступним чином: митрополит Київський та Галицький, єпископи або архієпископи Полтавський та Переяславський, Чернігівський та Ніжинський, Волинський та Житомирський, Подільський та Брацлавський, Харківський та Ахтирський, Катеринославський та Таганрозький, Херсонський та Одеський, Таврійський та Симферопольський<sup>33</sup>. Освітній рівень єпархіальних преосвящених був високим. Всі вони, за окремими винятками\*\*, були випускниками духовних академій та мали вчені ступені магістра або кандидата богослов'я. Здебільшого це були випускники Санкт-Петербурзької та Московської академій, хоча офіційно Київська духовна академія (КДА) спеціалізувалася на підготовці священнослужителів з академічною освітою

РГИА. – Ф. 797. – Оп. 29. – II отд. – 2 стол, Д. 67. – Л. 17-18; РГИА. – Ф. 796. – Оп. 141. – Д. 427. – Л. 1; Шугальова І.М. Зміни в адміністративному устрої православної церкви в Україні в другій пол. ХІХ ст. – Автореферат... канд. істор. наук / Шугальова І.М. – Запоріжжя, 2005. – С.9. Див. за: Рункевич С. Катеринославская єпархия / Рункевич С. // Православная Богословская енциклопедия / Под ред. А.П.Лопухина. – СПб., 1904. – Т. IV. – С.360-361; Шугальова І.М. Вказ. праця / Шугальова І.М. – С.9.

для південних єпархій європейської частини Російської імперії.<sup>34</sup> Якщо в 1885 р. з 9 єпархіальних архієреїв троє були випускниками КДА, то наприкінці XIX ст. лише двоє: архієпископ Волинський та Житомирський Модест і архієпископ Подільський та Брацлавський Христофор. При цьому серед усіх дев'яти преосвящених на 1900 р. лише один був українцем за походженням – архієпископ Волинський та Житомирський Модест (уродженець Подільської єпархії Данило Стрельбицький, 1826 року народження). Це безсумнівно засвідчувало роль РПЦ у здійсненні цілеспрямованої асиміляційної політики в Україні. Кадрове заміщення архієрейських кафедр залишалось одним із ключових інструментів в реалізації політики церковної уніфікації<sup>35</sup>.

В адміністративному підпорядкуванні єпархіального преосвященного перебувало все духовенство та церковні установи єпархій, але особливу ланку в регіональній територіально-адміністративній структурі займали монастирі. Саме зі складу чернецтва рекрутувалися представники вищої церковної ієрархії, монастирі й надалі залишалися опорними центрами духовності та християнського подвижництва.

Адміністративна підпорядкованість усіх монастирів єпархіальним преосвященим була для України витвором нової доби – синодального періоду в історії церкви. До останніх десятиріч XVIII ст. найдавніші та найславетніші монастирі в Україні підпорядковувалися безпосередньо патріарху або Св. Синоду. Подібне право ставропігії<sup>36</sup> зберігалося за декотрими монастирями до 1786 р, коли були запроваджені т.зв. духовні штати малоросійських монастирів.

Підпорядковувались вони місцевому архієрею, і навіть Києво-Печерська Успенська Лавра втратила відповідний привілей. Священноархімандритство цього центру чернецтва на Русі було поєднано з саном митрополита Київського.

Підраховано за: Извлечение из всеподданнейшего отчета Обер-Прокурора Св. Синода за 1876 г. – СПб., 1877. – Приложение. – С.14-17, 46-47; Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора Св. Синода за 1900 р. – СПб., 1903. – Приложение. – С.7-8, 33-35, 14-15).

\* З другої пол. XIX ст. в Україні було 9 єпархій: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська.

Чернецтво в Україні було менш поширеним явищем духовного життя, аніж в Росії. Так на середину 1870-х рр. на українські єпархії припадало лише близько 13% усіх чоловічих та 14% жіночих монастирів. Наприкінці століття ці коефіцієнти залишились майже незмінними – близько 14% чоловічих і жіночих обитель<sup>37</sup>.

Показники кількості ченців та черниць у монастирях імперії також засвідчують меншу схильність до аскези українських віруючих. На середину 1870-х рр. на Україну припадало 15,5% ченців та близько 13% черниць усієї імперії. На середину 1890-х рр. відповідні показники склали приблизно 13 та 17,5%. При цьому відзначимо, що зростання кількості черниць узгоджувалось із загальною тенденцією. В чоловічих монастирях постійно залишали запас штатних місць, хоч він постійно зменшувався, тоді як жіночі штатні монастирі були переповнені<sup>38</sup>.

Наступний рівень адміністративно-територіальної структури православної церкви був представлений благочинницькими округами, на які поділяли ту чи іншу єпархію. Благочинія як ланка в системі управління формувалася з другої половини XVIII ст. до 1880-х рр. Керівництво ними здійснювалося через спеціально призначених осіб – благочинних, у званні протоієреїв або ієреїв (тобто звичайних священиків).\* При зверненні отців благочинних величали титулами “Ваше високопреподобіє”<sup>39</sup>.

Початково благочинні виконували роль так званих духовних фіскалів і мали доповідати єпископу про всі церковні непорядки у межах свого округу (в середньому наглядали за 10 церквами), а роль середньої ланки управління відігравали духовні правління – оголошували розпорядження єпархіального начальства, слідкували за їхнім виконанням, здійснювали слідство, приймали звітність від церков тощо. В 1775 р. було видано загальну для всіх єпархій інструкцію благочинним, складену московським митрополитом Платоном. Ця інструкція, доповнена і змінена Св. Синодом у 1857 та 1897 рр., стала основою для формування адміністративних повноважень благочинних, які за багатьма напрямами вже дублювали функції духовних правлінь. Своєрідна конкуренція між усталеною структурою духовних правлінь та благочиніями

Підраховано за : Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора Св. Синода за 1900 р. – Спб., 1903. – Приложение. – С.14-15. Простежена динаміка була наслідком не стільки зростання питомої ваги українців у складі населення імперії, як збільшення числа єпархій у рамках РПЦ. Так, у середині 1870 рр. по всій імперії було 59 єпархій, а в середині 1890 рр. вже 64 (Див.: Извлечение из всеподданнейшего отчета Обер-Прокурора Св. Синода за 1876 г. – Спб., 1877. – Приложение. – С.2-4; Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора Св. Синода за 1894 и 1895 гг. – Спб., 1898. – С.8).  
Извлечение из всеподданнейшего отчета Обер-Прокурора Св. Синода за 1876 г. – Спб., 1877. – Приложение. – С.2-4.  
Состав Святейшего Правительствующего Всерос.Синода и российской церковной иерархии на 1885 г. – Б.М., Б.Г. – С.1; Состав Св. Пр. Всерос. Синода и российской церковной иерархии на 1901 г.. – Б.М., Б.Г. – С.3.

була вирішена на користь останніх за правління російського імператора Олександра II. За розпорядженнями Св. Синоду 1864 та 1868 рр. всі духовні правління були закриті. З ініціативи мінського архієпископа 1865 р. при благочинних були засновані благочинницькі ради, які до 1883 р. були утворені в усіх єпархіях імперії<sup>40</sup>.

Кількість благочинницьких округів в єпархіях значно різнилася. Найменше їх було у Таврійській єпархії (19 – на кінець XIX ст.), а найбільше в Київській та Полтавській єпархіях (по 72 наприкінці XIX ст.)<sup>41</sup>. Здебільшого, спостерігаємо співмірність кількості благочиній та чисельності населення в тій чи іншій єпархії, що якраз підтверджується на прикладі найменш заселеної Таврійської та найбільш густозаселеної Київської єпархій. Але окремі випадки диспропорцій між чисельністю єпархіального населення та кількістю благочиній<sup>42</sup> дозволяють говорити про певну незбалансованість структури благочиній в єпархіях<sup>43</sup>.

У віданні кожного благочинного в Україні було, в середньому, 18 парафіяльних церков, з певними варіаціями по єпархіях. Так, найменше підвідомчих церков припадало на благочинних Катеринославської та Чернігівської єпархій – в середньому по 15. Найбільше їх було у віданні благочинних Харківської, Подільської та Волинської єпархій (відповідний середній показник – 23, 21 та 20 церков).

\* У 1880-х рр. в Україні було два архієпископа: архієпископ Полтавський і Переяславський Іоанн та архієпископ Волинський і Житомирський Тихон. Наприкінці XIX ст. було три архієпископи: архієпископ Харківський і Ахтирський Амвросій, архієпископ Волинський і Житомирський Модест, архієпископ Херсонський і Одеський Іустин (Состав Св. Пр. Всерос. Синода и российской церковной иерархии на 1885 г. – Б.М., Б.Г. – С.1-54; Состав Св. Пр. Всерос. Синода и российской церковной иерархии на 1901 г. .. – Б.М., Б.Г. – С.1-162).

Состав Св. Пр. Всерос. Синода и российской церковной иерархии на 1885 г. – Б.М., Б.Г. – С.1-54; Состав Св. Пр. Всерос. Синода и российской церковной иерархии на 1901 г. .. – Б.М., Б.Г. – С.1-162.

До особливої категорії благочинних відносились монастирські благочинні. Вони обиралися з числа монастирських настоятелів архієреєм та повинні були доглядати за богослужінням, благочинієм, господарством монастирів та мораллю монастирської братії<sup>44</sup>. В найбільших єпархіях України було два монастирських благочинних. Так у Київській єпархії один монастирський благочинний відав монастирями Києва та повіту, другий – доглядав за рештою монастирів єпархії<sup>45</sup>.

Низова ланка територіально-адміністративної структури була представлена парафіями, які охоплювали парафіян тієї чи іншої церкви. На чолі парафій стояв священник або й протоієрей. Священнику підпорядковувався церковний причт, до якого входили і священно-, і церковнослужителі. Наприклад, диякон відносився до священнослужителів і міг допомагати священнику у здійсненні таїнств, а причетник – у званні псаломщика, відносився до церковнослужителів і не був посвячений у священство.

Парафіяльне духовенство загалом складало основу священницького кліру -білого духовенства православної церкви. Особливу роль у цьому середовищі відігравали протоієреї, які мали високий освітній ценз та залучалися до адміністративної роботи у межах благочинних округів\*. Чисельність протоієреїв в Україні останньої чверті ХІХ ст. сягала 300-400 чоловік (1876 р. – 318; 1900 р. – 399). В середньому на кожну єпархію тут припадало від 33 до 35 протоієреїв. Проте показник чисельності протоієреїв в Україні значно перевищував загальноімперський. Зокрема, у 1876 р. на одну єпархію в імперії припадало 22 протоієреї, а в Україні – 35. Наприкінці століття ситуація вирівнялася (на одну єпархію в середньому припадало 33 протоієреї). З урахуванням того, що в кожній єпархії України проживало в середньому

Майже паритетне кадрове забезпечення єпархій імперії виразно підтверджує статистика вакантних місць священнослужителів. Якщо у 1870-х рр. спостерігався значно нижчий рівень забезпеченості кадрами єпархій України (на кожну з них припадало в середньому 27 вакантних місць для священнослужителів проти 12 в імперії), то у 1890-х рр. цей кадровий дефіцит було значно пом'якшено: 16 вакантних місць порівняно з 18 в середньому у імперії)<sup>46</sup>.

Священик, диякон та причетник у званні псаломщика складали тричленний клір парафіяльної церкви. В Україні найбільш поширеним був одноклірний двочленний причт, який складався зі священника та псаломщика. Виходячи із загальної кількості парафій в Україні та чисельності дияконів, можемо стверджувати, що тричленні причти складали лише четверту частину від їхньої загальної кількості. Низька забезпеченість православних парафій

Памятная книжка Киевской епархии. Историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии... Составители: А.В.нов и священник В.Антонов. – К., 1882. – С.62; Грушевський М. Історія України-Руси (витяги) // Грушевський М.С. Духовна Україна Збірка творів. – К.: Либідь, 1994. – С.306.

Парафії охоплювали, зазвичай, окремих населений пункт (більшість населення в Україні проживала в сільській місцевості). Щільність парафій була однією з найвищих в імперії. В густозаселених регіонах мирянам, аби дістатися до церкви, необхідно було подолати в середньому відстань у 5-7 верст. У менш заселених – до 12 верст<sup>47</sup>.

Узагальнюючи характерні риси та особливості територіально-адміністративного устрою України, необхідно враховувати, що єпархії України були щільніше населеними, ніж білоруські або російські. Ця перевага над загальноімперськими показниками сягала третини. При цьому концентрація парафій була вищою майже на чверть.

В останні десятиріччя XIX ст. завершувалось формування єпархіальної територіально-адміністративної структури, яка в основних рисах проіснувала до революції 1917-1920 рр. Характерною рисою церковно-територіального устрою в Україні було те, що єпархіальна територія в цілому відповідала губернським кордонам і часто збігалася з територіальним розташуванням українського етносу.

Благочинницький рівень територіального устрою засвідчував окремі приклади диспропорції між чисельністю єпархіального населення та кількістю благочинній, що було особливо притаманно для Харківської та Полтавської єпархій. Але ці прояви незбалансованості благочинницької структури не мали загальноукраїнського характеру.

Кадрове забезпечення єпархій України було паритетним у порівнянні з іншими регіонами імперії. Нижчою була лише наповненість причту

дияконами, у зв'язку з чим в Україні переважав тип одноклірного двочленного причту.

## 2.2. Синодальний рівень управління

\* Ще в XI ст. були відомі “старійшини” між “попами”. В XIII ст. ці старійшини називалися вже протопопами, а з XVI ст. управління округами єпархій через міське духовенство на чолі з протопопами стало повсюдним явищем в Україні. У XVIII ст. в Україні було запроваджено систему духовних правлінь (своєрідний прототип благочинницької ради). (Див.: Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем. Историко-статистический опыт. – Полтава: Типо-литография М.Л. Старожицкого, 1901. – Выпуск 1. – С.103-104).

Управління церквою здійснювалося структурами, які відповідали територіально-адміністративній ланці або мали галузеву спеціалізацію, як у випадку з відомством протопресвітера військового духовенства армії та флоту. На чолі РПЦ стояв Святіший Правлячий Синод. Його діяльність була визначена Духовним регламентом 1721 р., укладеним відомим суспільним та церковним діячем Ф.Прокоповичем, та додатково регулювалась окремими законодавчими актами, в тому числі імперськими указами. Згідно з Духовним регламентом, Синод запроваджувався як колегіальний орган управління та був “соборним урядом церкви”. Його керівне значення в церковних справах було визначено рівним значенню Сенату в справах державних<sup>48</sup>.

До складу Св. Синоду входили Присутствіє та інші синодальні установи. Присутствіє мали складати ієрархи єпископського та пресвітерського ступеня священства, але це правило не виконувалося. В останній чверті ХІХ ст. в Синодальному Присутствіє засідали лише єпископи (епархіальні або вікарні). Їхня кількість не відповідала встановленому регламентом числу.<sup>49</sup> Замість 12 осіб, кількість членів Присутствія не перевищувала 7-8. Четверо з них мали звання членів Св. Синоду (звання довічне): митрополит Санкт-Петербурзький та Ладозький, Свято-Троїцької Александро-Невської Лаври священноархімандрит\* (він же був першоприсутнім членом Синоду); митрополит Київський та Галицький, Києво-Печерської Успенської Лаври священноархімандрит другий за рангом серед членів Св. Синоду – своєрідна данина Києву, як колиски християнства східнослов’янського світу); митрополит Московський та Коломенський, Свято-Троїцької Сергієвої Лаври священноархімандрит; екзарх Грузії, архієпископ Карталінський та Кахетинський.\* Інші три члени присутствія Св. Синоду мали звання присутніх – вони могли бути призначені з числа діючих або колишніх епархіальних єпископів, архієпископів, вікарних будь-якої епархії.



Синодальні члени призначалися іменними указами, присутні – імператорськими повеліннями. Призначена до складу Св. Синоду особа на першому ж засіданні складала присягу за особливою формою. І члени, і присутні мали однакове право голосу, а всі рішення Св. Синоду повинні були ухвалюватися одногосно. Розбіжності, якщо їх не залагоджували після компромісних пропозицій обер-прокурора Св. Синоду, представляли монарху<sup>50</sup>.

Присутствіє Св. Синоду володіло всією повнотою вищої влади в Російській православній церкві. Синод мав право роз'яснювати, розвивати та доповнювати церковні канони, тобто виконував і ті функції, які в давній Русі, середньовічній Україні та допетровській Росії були прерогативою церковних соборів. Видимість збереження соборності управління від часу утворення Св. Синоду мало забезпечувати те, що Св. Синод офіційно тлумачився як “соборний уряд церкви”. Проте сам факт призначення представників церкви до Синоду світською владою – імператором суперечив цьому ключовому принципу управління православною церквою.

Крім права Синоду розробляти закони, що стосуються винятково духовного відомства\*, до його компетенції належала сфера адміністративна. Синод завідував усіма установами російської православної церкви в імперії та поза її межами, всіма напрямками та предметами церковного управління, в тому числі керував майном церкви.

Надзвичайна централізація влади в руках Св. Синоду найбільш яскраво простежується на прикладі кадрової політики. Якщо до входження під зверхність Московського патріаршого престолу в Україні зберігалась традиція обрання парафіяльних священиків, ігуменів монастирів та, навіть, єпископів, то після того, з утвердженням влади Св. Синоду, утвердилась практика їх призначення. Зокрема, Св. Синод обирав та представляв монарху кандидатів на найбільш важливі посади – архієреїв, протопресвітерів військового духовенства, членів синодальних контор, обер-секретарів св.

Волинська єпархія наприкінці XIX ст. мала 62 благочинія, Катеринославська – 37, Київська – 72, Подільська – 67, Полтавська – 72, Таврійська – 19, Харківська – 35, Херсонська – 33, Чернігівська – 65 (Див.: Памятная книжка Киевской губернии на 1899 г. – К.: Киевская губернская типография, 1898. – С.191-193; Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем. (Историко-статистический опыт) / Грановский А. – Выпуск 1. – С.110; Шугальова І.М. Зміни в адміністративному устрої православної церкви в Україні в другій пол. XIX ст.– Автореферат... канд. істор. наук / Шугальова І.М. – Запоріжжя, 2005. – С.13.

Синоду, які очолювали відділення його канцелярії тощо. Синод призначав також ректорів та інспекторів духовних академій і семінарій, настоятелів та настоятельниць монастирів, членів закордонних духовних місій, викладачів академічної освіти в духовні навчальні заклади, смотрителів духовних училищ, єпархіальних доглядачів церковно-парафіяльних шкіл, секретарів та членів духовних консисторій, інспекторів притулків.<sup>51</sup> Якщо взяти до уваги, що крім цього Св. Синод був вищою судовою установою церкви\* та представляв РПЦ перед урядами закордонних православних церков та інославно віросповідних товариств, можна говорити про справді всеохоплюючу владу цієї інституції в межах духовного відомства.

Серед синодальних установ, які забезпечували діяльність “соборного уряду церкви” наприкінці ХІХ ст., функціонували канцелярія Св. Синоду, синодальні контори, господарське управління, контроль (у 1867 р. він був виділений в окрему установу при Св. Синоді), духовно-навчальний комітет (з 1867 р.), духовно-училищна рада (заснована у 1884 р. для вищого завідування церковно-приходськими школами в усій імперії, петербурзька та московська синодальні типографії та канцелярія синодального обер-прокурора.<sup>52</sup>

Взагалі, принципи діяльності Св. Синоду, які безпосередньо впливали на канонічне та адміністративне буття єпархій України, вміщувалися у трьох концептуально важливих моментах:

- дотримання принципу залежності церкви від світської влади;
- недопущення соборних демократичних процедур у функціонуванні церкви;
- створення та вдосконалення всеохоплюючої управлінської системи, заснованої на принципах чіткої ієрархії, централізованого керівництва та контролю з боку Святішого Синоду.

Зазначені принципи можуть бути пояснені логікою імперської держави, якій підлягала церква, та ідеєю забезпечення її внутрішньої єдності. Проте всі вони, і особливо перший постулат, навіть гіпотетично не могли посприяти зміцненню соціальної бази церковного організму. Зважимо на те, що право інвеститури – затвердження на посаді єпископів та всіх ключових осіб у церковній ієрархії, стало виключною прерогативою російських монархів. Російські самодержці керували церквою (це було скоріше зовнішнє вище керівництво) навіть не через першоприсутнього члена Св. Синоду, а тим більше не через Присутствіє “соборного уряду”. Синодом керувала цілком світська людина, обіймаючи посаду обер-прокурора Синоду. Сам факт

Майже рівні за чисельністю жителів Харківська та Полтавська єпархії мали, відповідно, 35 та 72 благочиній (Извлечение из всеподданнейшего отчета Обер-Прокурора Св. Синода за 1876 г. – СПб., 1877. – Приложение. – С.46-47; Грановский А. Вказ. праця / Грановский А. – С.111).

Приклад такої диспропорції вперше було відзначено Г.М.Надтокою у праці «Православна церква в Україні 1900-1917 рр.: соціально-релігійний аспект» (К., 1998. – С.21). Ця несбалансованість мала місце і в останній чверті ХІХ ст.

зверхності з боку світського чиновника не тільки символізував порушення канонічних принципів, а й принижував та значною мірою деморалізовував церковну інституцію. Жоден із вищих ієрархів РПЦ не міг навіть отримати права доповіді імператору з церковних питань. Був лише один посередник між “соборним церковним урядом” та вищою владою в Російській імперії – обер-прокурор Синоду.

Від часу запровадження цієї посади в 1722 р. обер-прокурори поступово розширювали свої повноваження і на другу половину XIX ст. мали вже низку надзвичайних прав, виконуючи функції “ока государевого и стряпчего дел державных”. Обер-прокурор займав серед посадовців положення рівне міністрам, призначався та звільнявся іменними указами Сенату, за справами служби підлягав відповідальності лише перед верховною владою та представляв імператору звіти духовного відомства. Під час засідань Присутствія Св. Синоду обер-прокурор сидів не серед його членів, а за окремим столом та слідкував за напрямом і законністю дій та рішень цього органу управління. Влада обер-прокурора простежувалась насамперед у тому, що він обов’язково проглядав та підписував до виконання протоколи засідань Присутствія Св. Синоду. Як зазначав О. Нейдгарт, управляючий Канцелярією московської синодальної контори, до підписання протоколу синодальними членами обер-прокурор робив позначку “читав”, а після підписів преосвящених – позначку “виконати”, яка і надавала сили цим документам. Всі урядові установи імперії, не знаючи священноначалія, з усіх церковних справ листувалися з обер-прокурором, який мав владу вирішувати питання на власний розсуд. Цій же особі підпорядковувались усі установи Св. Синоду – від канцелярії до типографії<sup>53</sup>.

Широкі повноваження обер-прокурорів у рамках духовного відомства відкривали можливості дієвого впливу цих урядовців на внутрішнє життя і подальший розвиток цієї суспільної інституції. Аналізуючи ініціативи вищих чиновників духовного відомства, які стосувалися різних сфер церковного життя та урядування, можемо виділити два етапи розвитку управління та реформування православної церкви останньої чверті XIX ст. Вони заслуговують на окремий розгляд.

Особливий концептуальний зміст мав період імператорського правління Олександра II та обер-прокурорського урядування графа Д. Толстого (1865-1880 рр.). То була доба ліберальних реформ не лише в світських сферах суспільного життя, а й у межах духовного відомства. Час, коли було запроваджено традицію обрання благочинних та благочинницьких рад\*,

Підраховано за: Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора по Ведомству православного исповедания за 1900 г. – СПб., 1903. – Приложение. – С.10-13; Грановский А. Вказ. праця / Грановский А. – С.111; Рункевич С. Екатеринбургская епархия / Рункевич С. // Православная Богословская энциклопедия / Под. ред. А.П.Лопухина. – СПб., 1904. – Т.V. – С.361;– СПб., 1902. – Т.III. – С.787; Памятная книжка Киевской губернии на 1899 г. – К. : Киевская губернская типография, 1898. – С.191-193; Шугальова І.М. Вказана праця / Шугальова І.М. – С.13.

керівників духовних навчальних закладів, почали скликатися єпархіальні з'їзди духовенства та розроблявся проект реформування системи церковного суду.

При цьому ліберальні заходи не завжди призводили до внутрішнього зміцнення церковної інституції та посилення її суспільних функцій. Так виборність благочинних, які здійснювали управлінські функції в своїх округах, мала неоднозначні наслідки. З одного боку, це нововведення, яке першочергово втілювалося в життя Київським митрополитом Арсенієм, пробуджувало внутрішній потенціал духовенства та його можливості до самоврядування, а з іншого, нерідко призводило до небажаної залежності благочинних від своїх виборців-ієреїв. Це створювало ґрунт для послаблення дисципліни і приховування благочинними огріхів своїх підлеглих-виборців. На цій проблемі почали наголошувати у світській та церковній пресі вже після вбивства імператора Олександра II, коли надзвичайно гостро були відчуті ціна реформ, доцільність розширення суспільних свобод і готовність до них суспільних станів. Зокрема, Київські єпархіальні відомості в травні 1881 р. наголошували на тому, що виборність благочинних не в усьому виправдала себе, а відтак закономірним є близьке скасування щойно встановленої традиції. При цьому висловлювалось сподівання, що виборність членів благочинницьких рад буде збережено<sup>54</sup>, в чому простежувалась прихильність частини духовної еліти (газета редагувалася професорсько-викладацьким складом та вихователями Київської духовної академії) до ідеї відновлення начал церковного, але відновлення поступового й обережного.

Незважаючи на реформи, ставлення світської влади до церкви за правління Олександра II не змінилося – вона й далі сприймалася як своєрідний інструмент впливу світської влади. Зрештою самі реформи в церковному управлінні ініціювалися згори, вони мали свою нормативність і певну межу. Посилення ролі парафіяльного духовенства в управлінні системою початкової духовної освіти або утвердження демократичних

Інструкція благочинним монастирів була складена та надрукована лише в 1828 р. і не переглядалася до поч. ХХ ст. (Инструкции // Православная Богословная энциклопедия. – СПб, 1904. – Т.V. – С.990.)

Спроба реформування системи церковного судочинства ще більш виразно засвідчувала ігнорування світською владою старого устрою православної церкви та її канонічних традицій. Створений у січні 1870 р. Особливий комітет з реформування судової частини під головуванням архієпископа Макарія був складений зі світських осіб та білого духовенства. Крім голови, в ньому не було жодного ченця та жодного єпископа. Розроблений до 1873 р. проект реформи духовного суду був неприязно зустрінутий єпископатом РПЦ, і, зокрема в Україні, оскільки ставилося питання про запровадження нових, узгоджених зі світськими, судових статутів, ніби не існувало незалежного церковного права та правосвідомості. Внаслідок опору єпархіальних преосвящених, коли архієпископ Агафангел Волинський у своєму відгуку на проект реформи наважився навіть говорити про незаконність та шкідливість обер-прокурорської влади, від реформи відмовились<sup>56</sup>.

Незадоволення духовенства викликали також нововведення щодо скорочення кількості парафій в єпархіях, запроваджених законами 1869 р. “Про реформу парафій, складу причтів та побуту православного духовенства” та “Про зрівняння сільських парафій та скорочення деяких з них”. За задумом Д. Толстого, це мало посприяти поліпшенню матеріального забезпечення парафій, які не підлягали скороченню, але особливих успіхів у цій царині так і не було досягнуто. Матеріальне становище причтів парафіяльних церков залишалося посереднім, і наприкінці ХІХ ст., незважаючи на подальші зусилля у цій сфері наступника гр. Д. Толстого обер-прокурора К. Победоносцева\*. Посприяти цьому звичайне скорочення

кількості парафій та числа причтів без збільшення державного фінансування не могло, натомість сам факт закриття православних парафій у православній державі викликав очевидне незадоволення не тільки духовенства, а й парафіян тих церков, які були переведені в розряд приписних. В усій Російській імперії до початку 1880-х рр. було закрито більше 2 тисяч парафій. В Україні за період з 1875 до 1880 рр. було скорочено 35 парафій (24 парафіяльних церкви в Київській та 11 парафій у Чернігівській єпархіях), а кількість священників зменшилась на 162 чоловіки (Харківська єпархія – на 59 ієреїв; Київська єпархія – на 52; Подільська – на 29; Чернігівська – на 22). Кількість причетників скоротилась на 927 чол. (!) (Чернігівська єпархія – на 236 причетників; Харківська – на 216; Катеринославська – на 206; Подільська Підраховано за: Извлечение из отчета за 1876 г. – СПб., 1877. – Приложение. – С.18-23; 46-47; Всепод. отчет Обер. Прокурора... за 1900 г. – СПб, 1903. – Приложения. – С 10-13. Кількість православних в Україні в 1876 році складала 12 614 161, в імперії – 57701660. В 1900 році відповідні показники – 18254994 та 83739659 (там само).

– на 109; Волинська – на 107; Херсонська єпархія – на 53)<sup>57</sup>.

До другого етапу розвитку системи управління в рамках духовного відомства можна віднести період обер-прокурорського правління К.

Побєдоносцева (1880-1905). Це був 22-й обер-прокурор Святішого Синоду, який серед усіх посадовців на чолі цієї структури прослужив найдовший час – 25 років<sup>58</sup>. Концептуальні підходи К. Побєдоносцева до шляхів розвитку Російської православної церкви значно різнилися від підходів графа Д.

Толстого. Якщо останній постає як прихильник ліберальних реформ у духовному відомстві, але, як виявилось, реформ, не завжди продуманих та вивірених з канонічної точки зору (задум реформи духовного суду)<sup>59</sup>, і не завжди відповідних інтересам духовенства та православної пастви (скорочення кількості парафій), то К. Побєдоносцев виступає в ролі реформатора консервативного спрямування. На нашу думку, традиційне визначення його політики як контрреформаторство недостатньо точне для характеристики внутрішньоцерковних заходів останніх десятиріч XIX ст. Ці заходи були не простим побороенням ліберальних нововведень та настроїв, утверджених за доби великих реформ. Вони мали більш широкий зміст та спрямування: збереження специфіки розвитку Російської імперії через утвердження консервативної ідеології в управлінні та внутрішньому житті суспільства. Церква стала для нього своєрідним полем випробування цих консервативних начал, випробування консервативно-традиціоналістської ідеології, яку він, врешті-решт, накинув на все суспільне життя за правління Олександра III.

Побєдоносцев волів зберігати непорушними принципи зверхності світської влади над церквою, усталені ще до початку ліберальних реформ принципи церковного устрою, але він прагнув і оживити церковний організм, наскільки це було можливо за умов збереження жорсткого контролю та суворой церковно-чиновницької ієрархії. Це був особливий вид пожвавлення суспільної інституції – класично консервативний: через внутрішнє дисциплінування й упорядкування самого організму шляхом адміністративного тиску і переконання водночас. У своїх листах до відомого журналіста, редактора газети «Современные известия», М. Гілярова-Платонова Побєдоносцев відзначав, що «наших ієрархів потрібно... з великими труднощами будити від вікового сну»<sup>60</sup>. Заходи обер-прокурора К. Побєдоносцева дозволяють осмислити приклад того, наскільки успішно

Підраховано за: Извлечение из отчета... за 1876 г. – СПб., 1877. – Приложения. – С.18-23; 46-47; Всепод. отчет за 1894 и 1895 гг.– Приложения. – С 14-17.

Підраховано за: Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора Св. Синода за 1900 р. – СПб., 1903. – Приложение. – С.10-13; Извлечение из всеподданнейшего отчета Обер-Прокурора Св. Синода за 1876 г. – СПб., 1877. – Приложение. – С.18-23.

\* Станом на середину 1870-х рр. в Україні було 8143 священників та 708 дияконів (Підраховано за: Извлечение из всеподданнейшего отчета Обер-Прокурора Св. Синода за 1876 г.– Приложение. – С.18-23).

освічена, енергійна та віддана інтересам держави і православної церкви\* світська особа може реалізувати проект внутрішнього зміцнення православної церкви та посилення її суспільної ролі за умов збереження її підлеглості державі.

Спираючись на діючу централізовану систему управління православною церквою, яка лише частково була зачеплена ліберальними заходами Д. Толстого, К.Побєдоносцев довів до досконалості наявні організаційні форми. У 1881 р. було припинено практику виборності благочинних та благочинницьких рад з мотивацією неготовності духовенства до цих нововведень. Відтоді благочинні призначалися централізовано на єпархіальному рівні – місцевими єпископами, які, в свою чергу, були підвладними Св. Синоду<sup>61</sup>. Централізаторські зусилля відзначаємо і в системі духовної освіти. В 1884 р. було запроваджено нові статuti для семінарій та духовних училищ (це при тому, що за попередніми статутами 1867 р. реформування навчальних закладів було завершено лише в 1877 р.). Ними передбачалося скасування виборності керівного складу навчальних закладів і запровадження адміністративного порядку призначення посадових осіб, підпорядкування правлінь духовних навчальних закладів єпархіальним архієреям<sup>62</sup>.

До контрліберальних заходів К. Побєдоносцева варто віднести й посилення цензури в духовних навчальних закладах. Під враженням неодноразових відвідань духовних академій, обер-прокурор у серпні 1883 р. ініціює перевірки бібліотек та читальних кімнат у всіх вищих духовних закладах та семінаріях на предмет наявності літератури ліберального спрямування. В офіційному листі до митрополитів РПЦ (у т.ч. Київського) від 12 серпня 1883 р. йшлося про заборону вільної виписки політичних журналів та газет для студентських читалень духовних академій, які мали в цьому відношенні певні привілеї порівняно з семінаріями. Архівні справи фонду Канцелярії обер-прокурора дозволяють встановити, що в Україні перевірки академічних та семінарських бібліотек тривали протягом другої половини 1883 та 1884 рр. Про відповідну роботу звітували преосвященні шести єпархій України: митрополит Київський та Галицький Платон, єпископ Чернігівський Веніамін, єпископ Катеринославський і Таганрозький Феодосій, єпископ Харківський та Охтирський Амвросій, єпископ Херсонський та Одеський Никанор<sup>63</sup>. Найпомітнішими були порушення у Катеринославській духовній семінарії, де з бібліотеки вилучили твори Е. Золя, Ж.-Ж. Руссо, Н. Некрасова, деякі книги Ф. Достоєвського, Марка Вовчка та всі наявні збірки журналу «Отечественные записки».

Підраховано за: Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора Св. Синода за 1900 р.– Приложение. – С.10-13; Извлечение из всеподданнейшего отчета Обер-Прокурора Св. Синода за 1876 г.– Приложение. – С.18-23.

ЦДІАК України.– Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 383. – Арк. 10 зв., 18 зв.; Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 390. – Арк. 6, 10 зв., 11 зв.; РГИА. – Ф. 796. – Оп. 442. – Д. 2768. – Л.12.

Регламент или устав Духовные Коллегии. – СПб., 1721. – С.1,2.

Але цим діяльність К. Побєдоносцева не обмежувалась. То був лише початок нової політики в духовному відомстві. Основну увагу було приділено й іншим, ключовим напрямам діяльності церкви, які потребували значної активізації і виходу на новий рівень суспільного служіння. Це стосувалося, зокрема, організації протидії інославному прозелітизму, який значно посилювався за доби великих реформ.

З 1884 р. почали скликатись зібрання або з'їзди єпархіальних преосвящених для розробки заходів з охорони православних від інославної пропаганди. Так у 1884 р. було проведено форум (для зібрання преосвящених південно-західних єпархій РПЦ). Це була спроба посилити й оживити православну церкву зсередини, активізувати пастирське служіння духовенства. На думку К. Побєдоносцева, такі зібрання стали важливими церковно-історичними подіями, символізуючи виконання на практиці давньої канонічної традиції та права священнослужителів православної церкви соборно обговорювати питання віри та церковного життя<sup>64</sup> (маємо при цьому розуміти, що соборний принцип управління РПЦ у всій своїй повноті не міг бути втілений у життя за умов зверхності світської влади над духовною).

Централізація системи синодального управління простежувалась і в діях, спрямованих на посилення суспільних функцій церкви. Йдеться, зокрема, про поживлення ролі духовенства в системі народної освіти.

Було висловлено переконання, що духовний і моральний розвиток народу не може бути досягнутий без повернення духовенству домінуючої ролі в системі початкової освіти<sup>65</sup>. Цьому сприяло затвердження за поданням Синоду правил „Про церковно-парафіяльні школи” (1884 р.) та “Про школи грамоти” (1891 р.).

В ряду інших консервативних заходів Синоду виділялось реформування системи управління військовим духовенством через запровадження того ж принципу єдиноначалія над усіма священнослужителями армії та флоту. До 1883 р. управління церквами та духовенством воєнного та морського відомств поділялось між головними священиками гвардії, армії та духівниками флотів з особливими канцеляріями при кожному з них. Після смерті головного священика гвардії та гренадерів протопресвітера Бажанова (1883 р.), управління всім військовим духовенством було тимчасово доручено одній особі. Затверджене імператором 12 червня 1890 р. “Положення про управління церквами та духовенством воєнного та морського відомств” легітимізувало нову схему управління. Завідування всіма церквами та духовенством воєнного та морського відомств доручалося одній духовній особі зі званням протопресвітера воєнного та морського духовенства.

\* Такими були повні офіційні титули – В.М.



Означена реформа запроваджувала, загалом, нову систему управління військовим духовенством з урахуванням набутого досвіду щодо функціонування центральних і територіальних установ православної церкви. Вища духовна особа військового відомства обиралася Св. Синодом і затверджувалася на посаді імператором. З усіх церковних питань протопресвітер перебував у керівному віданні Св. Синода, а з питань військового управління керувався вказівками воєнного міністра або морського міністерства. Протопресвітер мав резиденцію у столиці імперії і служив у Преображенському всієї гвардії соборі. При керівнику духовного відомства армії та флоту було засновано допоміжну структуру – духовне правління, яке складалося з присутствія та канцелярії. До присутствія входили сам протопресвітер й обрані ним три протоієрея або священника (до духовного правління могли входити також два позаштатних священнослужителя), які затверджувались та звільнялись Синодом за поданням протопресвітера. Всі засідання духовного правління формально мали відбуватися за головування найстаршого члена присутствія<sup>66</sup>. До середньої та низової ланок управління у відомстві протопресвітера відносились дивізійні, флотські та ескадрені благочинні, далі – полкові та корабельні священники, настоятелі воєнних храмів<sup>67</sup>.

Загалом, централізація системи управління охопила з 1880-х рр. усі сфери церковного життя. Таким чином, у досліджуваний період Св. Синод залишався повновладною управлінською структурою православної церкви, яка підлягала контролю лише з боку вищої світської влади. Посилення ролі обер-прокурорів Св. Синоду протягом другої половини ХІХ ст. зумовило їхній визначальний вплив на розвиток системи управління православної церкви, визначення пріоритетних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики церкви.

Ліберальні нововведення та спроби реформування внутрішньоцерковного життя за обер-прокурорського урядування графа Д. Толстого можна оцінити як несистемні, а отже такі, що не могли призвести до кардинальних змін у системі управління.

Состав Св. Пр. Всерос. Синода и российской церковной иерархии на 1885 г. – Б.М., Б.Г. – С.1; Состав Св. Пр. Всерос. Синода и российской церковной иерархии на 1901 г.р – Б.М., Б.Г. – С.3.

Горчаков М. Синод / Горчаков М. // Энциклопедический словарь / Под. Ред. К.К.Арсеньева и Ф.Ф.Петрушевского. – Т.ХХХ (Кн.59). – С.39.

Період, що охоплював останні два десятиліття ХІХ ст., проходив під знаком контрліберальних заходів та реформ консервативного спрямування. Рішення щодо скасування виборності благочинних, благочинницьких рад, керівництва духовно-навчальних закладів, обмеження доступу духовенства до літератури ліберального спрямування тощо були проявами реалізації нової управлінської концепції вищого духовного відомства, яка безпосередньо відбивалася на розвиткові православної церкви в Україні.

Розвиток її внутрішнього потенціалу, закладеного в національно-церковній традиції соборноправства, був цілковито унеможливлений.

### 2.3. Система управління в єпархіях

Управління у межах єпархій охоплювало кілька рівнів: власне єпархіальне правління на чолі з єпископом, благочинницький рівень урядування та його парафіяльну ланку, зосереджену в межах компетенції парафіяльного священика. Керівні структури цих рівнів у канонічному та адміністративному плані підпорядковувались особі єпархіального преосвященного.

Система і єпархіальне правління в останній чверті ХІХ ст. включала єпархіального архієрея (митрополита, архієпископа або єпископа) та підвладних йому допоміжних установ та осіб: вікарія, консисторії, єпархіального попечительства за бідними духовного звання та депутатів\*. Існуючий при кожному правлячому єпископі архиєрейський дім виконував функції єпархіальної господарської установи<sup>68</sup>, а благочинний з

\* Всі проекти законів по духовному відомству складалися при Св. Синоді в його установах або в особливих комісіях, розглядалися та уточнювалися Присутством Синоду. Далі через обер-прокурора передавалися на імператорський розгляд і отримували «схвалення» або «повеління» безпосередньо від монарха. Такі легітимізовані документи видавалися у формі статутів (наприклад, статuti духовних консисторій, духовних академій, семінарій тощо), положень (про опікунства, духовно-навчальний комітет при Св. Синоді тощо), інструкцій (благочинним, церковним старостам тощо) та визначень Св. Синоду. Вони оприлюднювалися у духовному відомстві указами на ім'я синодальних контор (таких було дві – московська та грузино-імеретинська) та єпархіальних преосвящених, повідомлялися правлячому Сенату і друкувалися у зібранні постанов та розпоряджень уряду та в офіційних друкованих органах Св. Синоду – «Епархиальных Ведомостях» (з 1887 р. у першу чергу в «Церковных Ведомостях», які видавалися Синодом). По завершенні процедури оприлюднення того чи іншого законодавчого акту його заносили до Повного зібрання законів, а деякі – до Зведення Законів Російської імперії ( Див.: Горчаков М. Синод / Горчаков М. // Энциклопедический словарь / Под ред. К.К.Арсеньева и Ф.Ф.Петрушевского. – СПб.: Типогр. АО «Изд. Дело Брокгауз-Ефрон, 1900. – Т.ХХХ (Кн.59). – С.40).

благочинницькою радою були проміжною управлінською ланкою між єпархіальним керівництвом та парафіяльним духовенством.

Особа єпископського сану, яка очолювала ту чи іншу єпархію\*, офіційно вважалася цілком самостійним начальником у межах свого церковного округу. Згідно з християнськими канонами єпископ володів всією повнотою апостольської влади. Він керував, навчав та священнодіяв. До особливих прерогатив єпископського (архієрейського) сану належали почесні обов'язки рукопокладення у священницький сан та посвячення у нижчі церковні посади, освячення мира, храмів та антими́нів.

У сфері управління, крім церковних установ, духовно-навчальних закладів, монастирів\*\*, братств та опікунств, єпископу підпорядковувались церковно-парафіяльні школи (ЦПШ) та навіть школи інших відомств у ділянці викладання в них Закону Божого. Єпархіальний єпископ видавав священникам та дияконам ставленні грамоти (вони засвідчували їхній сан та повноваження), постригав або давав дозвіл на постриг у чернецтво, вирішував питання будівництва храмів у селах та містах, ремонту старих і зруйнованих церков\*\*\*, облаштування домових церков, молитовних домів та каплиць. Преосвященний був начальником місцевої духовної консисторії в усіх видах підвладних їй справ (і адміністративних, і судових). Переміщення архієрея з однієї до іншої єпархії залежало від Синоду, просити про це самому було заборонено<sup>69</sup>.

Широке коло обов'язків єпархіального архієрея в рамках управління церквою вимагало неабияких здібностей та значної енергії. На відміну від світського чиновника високого рангу, преосвященний не міг, за логікою своїх пастирських обов'язків, обмежитись загальним керівництвом зі своєї резиденції. Єпископ був зобов'язаний, згідно з традиціями християнської і, зокрема, православної церкви, перебувати у живому спілкуванні зі своєю паствою, турбуватися за неї безпосередньо і ревно як пастир добрий. Зберігалось правило, що єпархіальний архієрей обов'язково має об'їжджати територію свого округу, знайомлячись із життям численних парафій єпархії.\* Єпископ мав ознайомитись зі станом справ усіх навчальних закладів і монастирів єпархії, які всі без винятку йому підпорядковувались. Він приймав остаточне рішення щодо усіх важливих справ, які розглядалися духовною консисторією, мав дотримуватись усіх правил протоколу та етикету у відносинах з вищою церковною владою та владою світською, з представниками місцевих товариств, освітніх, наукових корпорацій тощо.

Архимандрит Порфирий – Сенявину Л.Г, управляющему МИД. Письмо из Александрo-Невской Лавры // ІР НБУВ. – Ф. XIII. – Спр. 564. – Арк. 1; Амвросий, архиепископ Харьковский – Победоносцеву К.П. Письмо // ІР НБУВ. – Ф. XIII. – Спр. 5087. – Арк. 1-2; Амвросий, архиепископ Харьковский – Победоносцеву К.П. Письмо // ІР НБУВ. – Ф. XIII. – Спр. 5083. – Арк. 1-2; Горчаков М. Синод / Горчаков М. // Энциклопедический словарь / Под. Ред. К.К.Арсеньева и Ф.Ф.Петрушевского. – Т.XXX (Кн.59). – С.40.

Розширення обов'язків єпархіальних єпископів, пов'язане з розвитком внутрішньоцерковного життя та збільшенням пастви, потребувало пошуку шляхів удосконалення єпархіального управління. В Україні з часів, що передували входженню її церкви до складу Московського патріархату, існувала традиція призначення коад'юторів (з латинської – помічники) єпархіального єпископа. У XVIII ст. цю традицію відновили в рамках Київської митрополії РПЦ. В XIX ст. практика призначення коад'юторів, які стали називатися вікаріями аби не дублювати латинську назву, утвердилась у межах окремої Київської єпархії. У 1845 р. було хіротонісано (висвячено) першого Київського вікарного єпископа Аполінарія Вигилянського з титулом єпископа Чигиринського.<sup>70</sup> Починаючи з 1860-х рр. вікаріатства стали запроваджуватись і в інших єпархіях РПЦ, а наприкінці XIX ст. їх мала більшість єпархій. Так практика призначення вікарних єпископів з давньої української традиції переросла у східнослов'янську.

Вікаріатства запроваджувались на прохання єпархіальних архієреїв, з урахуванням масштабів єпархіального округу, чисельності пастви та стану здоров'я того чи іншого правлячого єпископа. За задумом Св. Синоду, вікарні єпископи мали сприяти єпархіальному архієрею в організації нагляду за духовенством, у вихованні пастви й повинні були допомагати старшим архіпастирям в єпархіальних справах.<sup>71</sup> Зазвичай, вікарний єпископ був настоятелем одного з монастирів єпархії, брав активну участь в інспектуванні благочиній та парафій єпархії, навчальних закладів, організації будівництва нових церков, облаштуванні благодійницьких установ тощо. Інакше кажучи, виконував різного роду відповідальні завдання єпархіального преосвященного та міг заступати його на час відсутності<sup>72</sup>.

В Україні 1880-х рр. нараховувалось 10, а наприкінці століття – 11 вікарних єпископів\*. При цьому в Київській єпархії їх було найбільше.<sup>73</sup> Лише в Петербурзькій та Московській єпархіях також було по три вікарія, але тільки з кінця XIX ст.\*

В процесі реформування окремих напрямів єпархіального урядування було вдосконалено, зокрема систему управління церковно-шкільною

\* Св. Синод був єдиною судовою інстанцією у випадках обвинувачення архієреїв, членів Синоду та синодальних контор і протопресвітерів у злочинах, підвідомчих церковному суду. Також він виступав єдиною судовою установою, яка розглядала скарги на них підвладних їм осіб, суперечки з церковних справ та запити щодо безсумнівних зобов'язань, або несплати боргів (Барсов Т.В. Св. Синод в его прошлом / Барсов Т.В. – СПб.: Т-во «Печатня С.П.Яковлева», 1896. – С.192-193; Горчаков М. Вказ. праця / Горчаков М. – С.41).

Состав Св. Пр. Всерос.Синода и российской церковной иерархии на 1901 г. – Б.М., Б.Г. – 241 с.

Письмо А.Л. Нейдгарта // [HYPERLINK http://www.krotov.org/acts/19/19001225.html](http://www.krotov.org/acts/19/19001225.html); [www.krotov.org/acts/19/19001225.html](http://www.krotov.org/acts/19/19001225.html); Горчаков М. Синод / Горчаков М. // Энциклопедический словарь.– Т.XXX (Кн.59). – С.42.

справою (1896). Згідно з новим “Положенням” шкільною справою в єпархіях завідували єпархіальні училищні ради, куди входили десять постійних членів на чолі з головою, єпархіальний доглядач за ЦПШ та ШГ і представник від губернського відділу Міністерства народної освіти. Голова єпархіальної училищної ради призначався правлячим єпископом з числа священнослужителів з вищою духовною освітою. Підпорядковуючись у своїй діяльності єпархіальному преосвященному та Училищній раді при Св. Синоді єпархіальні ради скеровували й контролювали діяльність церковних шкіл через повітові відділення, до яких входили дев'ять постійних членів на чолі з головою, повітовий доглядач за школами та представники від повітових земських зборів і міського товариства<sup>74</sup>.

Впливовою єпархіальною структурою при архієреї була духовна консисторія\*\*. Згідно з консисторським статутом – управління, контроль та духовний суд у помісних межах єпархій здійснювалися за прямої участі цієї присутньої установи. Вона, також, підлягала безпосередньому керівництву з боку єпархіального архієрея. Консисторія разом з єпархіальним єпископом перебували у віданні Св. Синоду, керуючись указами цього “соборного уряду” православної церкви. Нормативну основу для здійснення єпархіального управління та суду складала Закон Божий, у Священному Писанні запропонований; канони або правила святих Апостолів, святих Соборів Вселенських та помісних і святих отців церкви. Крім того, ними були духовний регламент та імператорські укази і визначення Св. Синоду, Статут духовних консисторій (вперше затверджений 27 березня 1841 р., а з 1883 р. – у новій редакції – В.М.), чинні державні закони.<sup>75</sup>

Консисторія складалася з присутствія та канцелярії. Членами присутствія були ієреї чорного (ієромонахи) та білого духовенства, включаючи протоієреїв. В кожному єпархіальному присутствії було по чотири штатних члени цієї розпорядчої консисторської структури.<sup>76</sup> Всі кандидатури членів присутствія представлялися Св. Синоду єпархіальним архієреєм і мали затверджуватись саме в Петербурзі. Зважаючи на канонічне право єпархіального єпископа здійснювати управління церквою в межах свого округу (єпархії), преосвященному надавалося право:

- особистою владою відсторонити будь-якого члена присутствія від розгляду тих справ, у яких міг бути зацікавлений цей представник духовенства;
- вивести з присутствія того ієрея, який звинувачується у серйозному злочині (на час розгляду цього обвинувачення);
- призначити тимчасового присутнього в разі несподіваного зменшення числа членів присутствія.

\* Благочинія були середньою ланкою єпархіального управління, проміжною між єпархіальним преосвященим та парафіяльним духовенством.  
К слову о выборе благочинных // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – №19. – С.4-5.

Звільнення члена консисторії з посади відбувалося за представленням архієрея та визначенням Св. Синоду.<sup>77</sup>

Для провадження справ консисторія мала затверджену штатом канцелярію. Вона складалася з секретаря, як її начальника, кількох столоначальників, казначея, реєстратора, архіваріуса, канцелярських чиновників та служителів. Особливий статус мав секретар, оскільки він призначався та звільнявся з посади Св. Синодом за пропозицією обер-прокурора, всі ж інші особи в канцелярії – консисторією із затвердженням єпархіальним архієреєм. Секретар консисторії перебував під безпосереднім начальством єпархіального архієрея і водночас у віданні обер-прокурора Св. Синоду і зобов'язаний був виконувати всі його розпорядження<sup>78</sup>. Внаслідок цього секретар міг вести ділове листування з обер-прокурором і подавати альтернативну інформацію щодо єпархіальних справ. Ситуація виглядала так, що в разі потреби секретар консисторії міг здійснювати функції контролю за єпархіальним преосвященним з боку Св. Синоду, а точніше – з боку обер-прокурора церковного уряду. При цьому секретарі консисторії не мали ієрейського сану і не перебували під впливом єпископа згідно звичних у церкві принципів священноначалія. Вони мали вищу, здебільшого богословську освіту, та отримували відповідні цивільні чини згідно табеля про ранги (в більшості колезьких і титулярних радників – В.М.).<sup>79</sup>

Отже, і на єпархіальному рівні управління церквою було створено можливості для контролю цієї інституції з боку держави через створення додаткового механізму взаємовідносин між Св. Синодом та єпархією по лінії “обер-прокурор – секретар духовної консисторії”.

Зовнішній устрій і характер роботи консисторії був подібний до інших губернських присутніх місць. Священнослужителі – члени присутствія, збиралися в перші п'ять днів тижня, за надзвичайної потреби – в суботу. Присутствіє не збиралося у перший та останній тиждень та кожної п'ятниці Великого посту, а також з 24 до 29 грудня і з 4 до 9 січня включно. В середу протягом Великого посту збори присутніх відбувалися лише після літургії. Час занять присутствія та канцелярії залежав від самих справ, які розглядалися та вирішувалися. Розгляд же справ відбувався приблизно за такою схемою – ознайомлення зі справами – обговорення – підготовка проекту рішення чи протоколу канцелярією та підписання його (з можливими правками) членами присутствія консисторії – затвердження рішення єпархіальним архієреєм, або ж винесення ним власного рішення, яке

Див. дет.: Извлечение из протоколов XVI очередного съезда депутатов

Бахмутского учил. округа, происходившего 2-5 мая 1877 г. //

Екатеринославские епархиальные ведомости. – отд. оф. – 1 сент. 1877 г. – №17. – С.371-378; Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в учебно-воспитательном отношении // Полтавские епархиальные ведомости. – 10 июня 1899. – №10. – С.528-542.

К слову о выборе благочинных // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – №19. – Ч. неоф. – С.4.

Письмо А.Л. Нейдгарта // [www.krotov.org/acts/19/19001225.html](http://www.krotov.org/acts/19/19001225.html).

й бралось до виконання.<sup>80</sup>

Порядок, згідно з яким ключова роль у вирішенні справ єпархіальних преосвящених, здавалось, відповідав канонам православної церкви, адже єпископ був наділений всією повнотою влади єпархії. І все ж пряма залежність консисторій від архієрея дещо суперечила її статусу як присутнього місця. Відомий історик російської церкви Є. Голубинський у зв'язку з цим наголошував, що ключова роль єпископа не має передбачати одноосібності в управлінні єпархією, оскільки це суперечить соборному принципу, закладеному апостолами ще на початку христової ери<sup>81</sup>. У всякому разі можемо стверджувати, що елемент колегіальності в діяльності консисторії існував і простежувався на рівні обговорення справ і винесення проекту рішення, долю якого вирішував Владика – єпархіальний преосвящений.

Основною проблемою в діяльності консисторії була надзвичайна завантаженість справами, які були упровадженні. Наприклад, 1887 р. у провадженні Херсонської духовної консисторії було 3513 справ,<sup>82</sup> уважно розглянути які та вирішити в робочі дні року було майже неможливо. Не рятувало ситуацію й призначення позаштатних співробітників духовної консисторії. Фактично у кожній з цих консисторій можна було віднайти справи, розгляд яких тягнувся декілька років. Траплялися унікальні випадки

Флоровский Г. Пути русского богословия / Флоровский Г. – С.343; Барсов Т. В. Святейший Синод в его прошлом и настоящем / Барсов Т.В. – СПб.: Тов-во “Печатня С.П.Яковлева, 1896. – С.23, 26-29. (Остання праця особливо цікава тим, що професор Петербурзької духовної академії Т.В. Барсов брав участь у роботі Комітету з реформування судової частини в рамках духовного відомства).

Флоровский Г. Пути русского богословия / Флоровский Г. – С.343.

\* Посереднє або недостатнє фінансування духовенства з боку держави відзначали самі представники духовенства (наприклад, у клірових відомостях, які склалися благочинними), губернські світські функціонари, і дописувачі центральних та єпархіальних друкованих видань православної церкви (“Церковные ведомости”, «єпархиальные ведомости» тощо). (Див.: ЦДІАУ, м. Київ.– Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 383. – Арк.. 1, 11; ЦДІАУ, м. Київ.– Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 390. – Арк. 1, 7, 11; РГИА. – Ф. 1282. – Оп. 3. – Спр. 459. – Л. 3 об., 4, 5; Церков русская в 1880 г. // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – №1. – С.1-4; К вопросу об обеспечении духовенства // Вера и разум. Журнал для Харьковской епархии . – №21. – 1884. – С.647-648).

Ці випадки безвідповідальності та формалізму могли конкурувати з бюрократичними вадами світських установ, негативно позначаючись на авторитеті духовного відомства та його установ. Головною ж об'єктивною причиною недостатньої ефективності діяльності єпархіальних органів управління було те, що самі єпархії були невиправдано великими за територією і населенням. Здійснювати ефективне управління єпархією, яка була співмірною за своїми розмірами з губернією, було досить складно. А забезпечити єпархіальному архієрею живий зв'язок з мирянами, кількість яких складала у більшості єпархій України понад 2 млн. чоловік, було майже неможливо.

Ситуація ускладнювалась тим, що, за розпорядженням Св. Синоду єпископи мали часто змінювати єпархії. Прикладом може слугувати, зокрема, діяльність архієпископа Іустина (Іоанна Охотіна). У 1879-1882 рр. він очолював Харківську єпархію, з 1882 до 1887 р. – Подільську, в 1887-1892 рр. – Курську, а з 1893 р. – Херсонську єпархію<sup>83</sup>.

Нерідко на заваді організації ефективного управління церквою в межах єпархії був вік архіпастиря. Наприкінці століття в Україні 5 з 9 єпархіальних єпископів мали вік від 71 до 79 років.

Письмо Победоносцева Гилярову-Платонову от 5 сентября 1884 г. // Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (СПб.). – Ф.847 Шаховской Н.В. – Д.645. – Л.10.



Благочинія являли собою середню ланку єпархіального управління церквою. Отці благочинні (преподобні) опікувались питаннями пастирського служіння та поведінки представників парафіяльного духовенства свого округу. Перебуваючи в безпосередньому підпорядкуванні правлячого єпископа, вони призначалися, звільнялися та піддавалися покаранням не інакше як за архієрейським рішенням<sup>84</sup>. Згідно зі спеціальними службовими інструкціями обов'язки благочинних передбачали:

- 1) здійснення функцій посередників між єпархіальною владою та причтами церков;
- 2) догляд за церквами у межах свого округу та церковним господарством ;
- 3) догляд за поведінкою та належним виконанням пастирських обов'язків священикоцерковнослужителями і старостами церков.

Важливо відзначити, що благочинні повинні були опікуватись мораллю не лише священикоцерковнослужителів свого округу, а й їхніх дружин та дітей. У разі необхідності вони мусили переконувати священикоцерковнослужителів у потребі надання освіти своїм дітям, залагоджувати конфлікти між священикоцерковнослужителями, кліром та церковним старостою, залучати парафіян благоустрою церков та благодійництва.

\* К.П.Победоносцев отримав чудову освіту в одному з елітних навчальних закладів імперії – училищі правознавства, заснованого за Миколи І принцем Ольденбурзьким для підготовки юристів – державних службовців. Володів давніми та новими європейськими мовами, мав талант публіциста і в 1896 р. видав збірку своїх статей з широкої суспільно-політичної, релігійної та педагогічної тематики (“Московський збірник”) (Див.: Фирсов С.Л. Человек во времени: штрихи к портрету К.П. Победоносцева /Фирсов С.Л. // К.П. Победоносцев: pro et contra. – СПб.: РХГИ, 1996. – С.8; Победоносцев К.П. Церковь и Государство // К.П.Победоносцев: pro et contra.– С.80-95; Победоносцев К.П. Великая ложь нашего времени // К.П. Победоносцев: pro et contra.– С.99-114; Победоносцев К.П. Народное просвещение // К.П.Победоносцев. Сочинения. – СПб.: Наука, 1996. – С.307-312; Победоносцев К.П. Ученье и учитель. Педагогические заметки // К.П. Победоносцев. Сочинения. – С.473-508.

Спираючись у своїй діяльності на раду, до якої, крім самого благочинного, входили його помічник та представник від благочинницького округу, преподобний безпосередньо взаємодіяв з духовним слідчим. Священнослужитель, який займав цю посаду, мусив проводити дізнання або слідство щодо провин або можливих злочинів священноцерковнослужителів та прихожан і передавати готові матеріали до консисторії.\* Саме цей вектор діяльності – організація та проведення слідчої роботи в межах благочиній (як попередній етап розгляду справ консисторією – був найбільш трудомістким і не завжди ефективним).

В останній чверті ХІХ ст. законодавчого визначення посади духовного слідчого ще не існувало. Не було й окремої посади духовного слідчого, який би звільнявся від парафіяльних пастирських обов'язків. Діяло правило, що кожен із священнослужителів певного благочинія міг бути призначений для проведення слідства за тією чи іншою справою і повинен був одночасно виконувати свої обов'язки парафіяльного священика. При цьому чітких процесуальних правил діяльності духовного слідчого не існувало, і вони, зазвичай, мали проводити дізнання та слідство на власний розсуд.<sup>85</sup> Показово, що священнослужителі – духовні слідчі, не мали юридичної освіти, оскільки жоден духовний навчальний заклад не надавав на той час відповідних знань. Звідси зрозумілі причини, які стояли на заваді ефективної організації досудового церковного слідства. Створювалась реальна загроза винесення судом необ'єктивного рішення або його суттєвого затягування.<sup>86</sup>

Наведені недоліки мали об'єктивний характер і не могли бути цілком вирішені на єпархіальному, а тим більше на благочинницькому рівні. Разом з тим, ми можемо навести приклади успішних ініціатив з боку єпархіального начальства щодо вдосконалення управління й виконання досудових слідчих функцій на рівні благочиній.

Памятная книжка Киевской епархии, историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии... – С.110;

Болдовский А., Кузнецов А. Комитет Учебный при Св. Синоде // Богословская энциклопедия. – Т. XII. – С.457.

Див. дет.: Отношение московскому митрополиту Иоанникию от 10 августа 1883 г. // РГИА. – Ф.797. – Оп.53. – I отд., 2 стол. – Д.72. – ЛЛ. 1-2 об.; Отношение Киевского митрополита обер-прокурору Св. Синода // – Там же. – л. 3,3 зв; Отношение преосвященного Черниговского г. Обер-прокурору Св. Синода К.П. Победоносцеву 29 мая 1884 г. // – Там же. л. 14-15; Отношение преосвященного Харьковского и Ахтырского г. Обер-прокурору Св. Синода К.П. Победоносцеву 14 июня 1884 г. // – Там же. – л. 17,17 зв; Отношение преосвященного Херсонского г. Обер-прокурору Св. Синода К.П. Победоносцеву 29 мая 1884 г. // Там же. – л. 56,56 зв.

Справу налагодження постійного й оперативного інформаційного зв'язку між єпархіальним центром та парафіями значно полегшувала преса, особливо регулярне видання «Епархиальных ведомостей» \* За концепцією єпархіальних відомостей, вони мали також посприяти раціоналізації обтяжливого листування між консисторією та підлеглими структурами, дати благочинним та парафіяльним священикам можливість тримати руку на пульсі загально церковного та суспільного життя.<sup>87</sup> Після схвалення програми Св. Синодом з 1860 р. єпархіальні відомості почали виходити в різних єпархіях імперії і стали постійним та надійним органом зв'язку з усіма парафіями єпархіальних округів.\*

Недоліки в організації досудового слідства в єпархіях України намагалися долати самостійно, не маючи якихось загальних інструкцій для покращення цієї ланки адміністрування. Так для вдосконалення слідчої методики друкували настанови для духовних слідчих, в яких визначався оптимальний термін проведення та види слідчих заходів, права та обов'язки слідчого, умови відсторонення слідчого від розгляду тих чи інших справ тощо.<sup>88</sup> Дієвим інструментом впливу на церковні процеси були єпархіальні з'їзди благочинних. На них розглядалися питання вдосконалення діяльності благочинницьких рад, наприклад, з метою зменшення адміністративного листування, посилення контролю за пастирською діяльністю, консолідації зусиль пастирів для протидії католицькій та сектантській пропаганді. Так, на з'їзді благочинних Подільської єпархії (1893 р.) було визначено, що благочинні повинні не менше чотирьох разів на рік збирати духовенство округу з метою ознайомлення з урядовими та консисторськими указами, обліку коштів у благочинницьких округах, перевірки фінансової звітності, обміну думок щодо пастирської діяльності.<sup>89</sup> Крім цих зібрань, проводилися також обов'язкові піврічні інспекційні поїздки благочинних по підлеглих парафіях.<sup>90</sup>

Для прикладу, в Подільській єпархії благочинні зустрічалися зі священнослужителями не рідше як раз на два місяці, що, безперечно, сприяло більш ефективній організації пастирського служіння.

Обов'язки парафіяльних священиків були досить широкими та різноплановими. Протоіереї та ієреї безпосередньо представляли православну церкву перед її чисельною паствою, тому їхня діяльність була особливо відповідальною. У розрізі виконання пастирських обов'язків священнослужителі мали священнодіяти, навчати і керувати кліром парафіяльної церкви та паствою своєї парафії. Зокрема, священик здійснював богослужіння, християнські таїнства та треби, на нього покладався обов'язок підтримання на належному рівні благоустрою парафіяльної церкви. При цьому він мав дотримуватись визначених канонами правил поведінки в миру

Там же. – л. 14,14 зв.

Всеподданнейший отчет обер-прокурора... за 1885 г.– С.18, 27-28.

Записка о церковных школах. – Б.М., Б.Г. – С.3.

Всеподданнейший отчет обер-прокурора св. Синода К. Победоносцева... за 1892-1893 гг. – СПб., 1895. – С.415-416.

та у відносинах з начальством по церковному відомству.

Виконуючи соціальні функції, парафіяльні священники безпосередньо у своїх парафіях опікувались розвитком народної освіти. Для цього вони нерідко виступали в ролі ініціаторів та організаторів шкіл грамоти, недільних і церковно-парафіяльних шкіл, викладали в них Закон Божий. Залучаючи паству до благодійницької діяльності, священнослужителі заснували або підтримували діяльність церковно-парафіяльного опікунства. Важливим був обов'язок турбуватися про захист пастви від прозелітизму інших церков і сект.

Нарешті священник мав керувати церковним кліром: бути духовним наставником та учителем диякону та причетнику, настановляти їх у службових питаннях та поведінці, забезпечувати справедливий розподіл прибутків і відати усім церковним рухомим та нерухомим майном.

Таким чином, багатоміття внутрішньоцерковних та суспільних функцій народних пастирів підкреслює складність їхнього духовного та суспільного служіння. Необхідно відзначити, що виконання священниками численних службових обов'язків ускладнювало здійснення ними головної із функцій – священнодіяння. Ієреї вели метричні книги, видавали документи про народження, укладення шлюбу або про смерть. Вони вели також сповідальницькі книги, де реєструвалося здійснення прихожанами таїнства сповіді та святого причастя. Існували книги обліку майна церкви, земельних угідь, церковного приладдя, обліку літератури церковної бібліотеки тощо.

Жорсткій регламентації підлягали усі проповіді, які промовлялися на свята, під час архієрейських, соборних та недільних богослужінь. Їх можна було проголошувати у відповідності з визначеними темами та змістом після затвердження єпархіальним архієреєм. Періодично вони проходили перевірку спеціального цензора.

Священник мав передавати благочинному документально підтверджену інформацію, що стосувалася життя парафії (дані щодо кліру вносилися благочинними до т.зв. клірових відомостей). Кількість різного роду звітів зростала. Вони мали включати також відомості про появу в парафії церковної школи, церковно-парафіяльного попечительства, або ж проникнення в її межі сектантів, розкольників чи прозелітів інославної церкви.

Другим моментом, який ускладнював пастирське служіння, була повсякденна турбота священика про матеріальне забезпечення себе та своєї родини. Незважаючи на те, що з 1842 р., у більшості єпархій України, особливо правобережних, держава почала виплачувати жалування, однією з основних статей доходів парафіяльних священиків залишалася земля, яку в більшості випадків вони обробляли власноруч<sup>91</sup>.

З іншого боку, саме ця обставина наближала священиків до своєї пастви. Як відзначав відомий російський філософ М.Бердяєв, у дореволюційну епоху було чимало священиків високого професійного рівня, натомість сама церква піддавалась різкій критиці з боку інтелігенції, оскільки перебувала під повним контролем з боку держави й переживала „синодальне рабство”<sup>92</sup>.

Особливі обов’язки покладалися на представників військового духовенства, оскільки їхнє духовне служіння проходило і в мирний час, і під час воєнних дій. Військові священики орієнтувалися, насамперед, на здійснення обов’язків священнодіяння і требовідправлення, отримуючи необхідне ритуальне приладдя, священні реліквії у дивізійних або флотських благочинних, єпархіальних преосвященних. Здійснюючи духовно-просвітницьку роботу серед пастви, військові священнослужителі, як і звичайні пастирі, мали дбати про заснування церковно-парафіяльних шкіл – при тій чи іншій військовій частині або ескадрі. З просвітницькою метою

Там же. – С.18, 20, 23.

\* З другої половини 1860-х рр. було запроваджено нововведення в системі єпархіального управління – почали скликатися єпархіальні, окружні з’їзди духовенства (благочинницьких або училищних округів) та з’їзди благочинних. На них обговорювались питання внутрішнього єпархіального життя. У цьому простежувався певний елемент соборності в управлінні, (духовенство навіть само обирало депутатів на з’їзд – одного від 10 священиків). Проте варто враховувати, що Св. Синод обмежував повноваження таких з’їздів і вже з початку 1880-х рр. ці з’їзди, крім благочинницьких, майже цілком зосередились на справах освітянських та благодійницьких. Крім цього, будь-яке рішення цих форумів духовенства могло реалізовуватись лише після затвердження єпархіальним архієреєм (Епархиальная хроника // Церковно-общественный вестник. – 3 апреля 1882. – №44. – С.2; Извлечение из протоколов очередного съезда духовенства I благочиннического округа Бахмутского у. // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 15 февр. 1877. – Отд. оф. – С.67-74; Извлечение из протоколов XIV очередного съезда депутатов Бахмутского училищного округа // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1 сент. 1877. – №17. – Отд. оф. – С.371-378; Съезд Подольских благочинных в г. Каменце 5-8 окт. 1893 г. – Кам.-Подольский: Типогр. Подол. губерн. правления, 1893. – 19 с.; Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в учебно-воспитательном отношении // Полтавские епархиальные ведомости. – 10 июня 1899. – №10. – С.528-542).

використовувались можливості церковних бібліотек при храмах духовного відомства, які створювались ще з 1858 р. за особистою ініціативою головного священика армії та флоту В. Бажанова<sup>93</sup>.

Значний внесок у справу релігійної просвіти особового складу зробив протопресвітер армії та флоту Олександр Желобовський. Він запровадив у практику особисті ревізії підвідомчих установ та заснував друкований орган воєнно-духовного відомства. Так, починаючи з 1890 р. двічі на місяць став виходити «Вестник воєнного духовенства», який став незамінним керівництвом для духовного пастиря в його просвітницькій діяльності<sup>94</sup>.

Окремо визначалися пастирські обов'язки під час воєнних дій, коли священик мав усіма наявними засобами задовольняти релігійні почуття та духовні потреби особового складу. Місцем богослужіння могла бути церква, як похідна, так і стаціонарна, намет, житловий будинок, палуба, відкрите поле. Відсутність великого числа молільників не могла слугувати перепорою для відправлення богослужінь. Лише передислокація частини або власне бойові дії вважались достатніми причинами для нездійснення божественної служби. При цьому священик був зобов'язаний здійснювати урочисті моління перед початком бою, панахиди за убитими після битви, турбуватися про облаштування військових могил та цвинтарів, сповіщати родичів загиблих чинів своєї частини про смерть та місце погребу. Окремим напрямом пастирського служіння була організація у військовій частині товариства допомоги родинам загиблих<sup>95</sup>.

Помітну роль у житті військових частин відігравали пастирські бесіди. Священнослужителі за родом своєї діяльності були зобов'язані підтримувати у військових чинах військовий дух, віру в Бога та його закони. Для цього вони мали якнайчастіше зустрічатися з нижчими чинами, звертаючи більше уваги на позитивні явища, уникати повторів. Серед рекомендованих тем для співбесід традиційно визначалися такі, що плекали почуття патріотизму, розуміння важливості сумлінного воєнного служіння тощо.

Під час бою місце священика було на передовому перев'язочному пункті та допомагати в наданні пораненим медичної допомоги. Іноді, згідно корабельного бойового розкладу, судовий священик прикріплювався до артилерійської установки для виконання обов'язків піднощика снарядів. Загалом священнослужитель своєю поведінкою мав показувати приклад твердості віри, стійкості та виконання обов'язку<sup>96</sup>.

Значну роль у житті православної церкви відігравало чернецтво (монашество)\*, як церковна духовна еліта. Специфіка життя та діяльності

Марков Н. Епархиальное управление / Марков Н. // Православная Богословская энциклопедия / Под. ред. А.П.Лопухина. – С.449; ЦГИАР. – Ф. 797. – Оп. 29. – II отд. – 2 стол. – Д. 67. – Л. 17 об.

\* Єпископ – з грецької «блуститель» – вищий ступінь християнської церковної ієрархії. До осіб єпископського сану відносились єпископи, архієпископи та митрополити. Висвячення в єпископи відбувалося та відбувається за участю не менше ніж трьох інших єпископів – Авт.

чернецтва передбачали й особливу систему управління цією інституцією

На чолі монастиря з давніх часів стояв ігумен. За традицією його обирала вся братія монастиря, він мав у його межах усю повноту влади та керував його адміністрацією. Від 1770-х рр. в Україні вже не обирались настоятелі монастирів – вони призначались єпархіальним преосвященним і затверджувались Св. Синодом. Управляючий монастиря називався настоятелем, а голова адміністрації лаври – намісником. Адміністрацію, яка їм підпорядковувалась, можна поділити на три групи:

- \* доглядачі за господарством;
- \* доглядачі за церквою;
- \* доглядачі за поведінкою ченців.

В управлінні лавр брав участь спеціально організований „духовний собор” з найстаріших ченців, а в усіх інших монастирях настоятелю допомагала „старша братія”.<sup>\*</sup> Монастирським господарством завідував економ. До його обов’язків входила організація постачання монастиря всім необхідним (насамперед їжі та одягу). У нього міг бути помічник – підеконом. Коштами та продуктами монастиря завідував скарбничий, зазвичай як помічник економа. Харчуванням монастирської братії, його пивницями та трапезною завідував келар, помічниками якого були трапезничий, хлібник, виночерпій та кухар.

Церковний догляд очолював еклесіарх, який був опікуном храму і доглядав за порядком. У церкві він стояв біля правого кліросу. За порядком богослужінь доглядав уставник. Кононарх керував усією співочою справою монастиря, а хорами керували доместики. Скевофілакс, або ризничник, завідував ризницею, тобто зберігав ризи, посуд, ікони тощо. Паламар доглядав за чистотою храму, запалював свічки, подавав кадило тощо.

За поведінкою ченців у церкві і в келіях доглядав таксирх. Епистомонарх будив монахів і приводив їх до церкви. Він же доглядав, щоб усі ченці відвідували церкву. В церкві епистомонарх стояв біля лівого кліросу. Дверник слідкував за входом і виходом ченців з церкви, а привратник пильнував монастирську браму, нікого не впускаючи і не випускаючи без дозволу настоятеля<sup>97</sup>.

У жіночих монастирях адміністрація була аналогічною чоловічим. Всю її призначала та звільняла ігуменія. Для виконання богослужінь і таїнств у жіночих монастирях був священик. У давнину це був, зазвичай, скопець, пізніше – побожний старий священик. У чоловічих монастирях вже з кінця XVIII ст. богослужіння здійснювали ієромонахи.

\*\* Лише ставропігійальні монастирі підпорядковувались безпосередньо св. Синоду – в ост. чверті XIX ст. таких монастирів в Україні вже не було – Авт.

Незважаючи на жорсткий регламент життя ченців і черниць та постійний догляд за ними з боку адміністрації монастирів, єпархіальні преосвященні використовували додаткову контролюючу ланку – монастирських благочинних. Благочинні монастирів обиралися з числа монастирських настоятелів архієреєм та, згідно з інструкціями, повинні були доглядати за богослужінням, благочинієм, господарством монастирів та мораллю монастирської братії<sup>98</sup>. Виконуючи свої обов'язки, благочинні особисто відвідували підзвітні монастирі, настановляли братію, за наявні порушення піддавали винуватців епітиміям<sup>99</sup>.

Внутрішнє життя монастирів було традиційним і мало відповідати принципам чернечої аскези, які були закладені ще за доби Київської Русі й утвердження Студитського статуту<sup>100</sup>. Дотримувалась традиція спільної молитви, спільної праці, спільної трапези. Монастирі, як і раніше, залишалися відокремленими від світу центрами духовності\* і проявляли свою соціальну місію через організацію широкої благодійницької діяльності та сприяння просвітництву.

Поповнення кагорти чернецтва відбувалося винятково добровільно. Кожен, хто прагнув дистанціюватися від світського життя і долучитися до чернечої братії, мав представити свідоцтво від товариства, до якого належав, про відсутність невиконаних суспільних зобов'язань. Крім цього, людина, яка йшла до монастиря, відмовлялася від будь-якої власності у миру. Найчастіше, майно залишалося рідним пошукувача чернецтва.

Марков Н. Епископ / Марков Н. // Вказ. праця. – С.460; Марков Н.

Епархиальное управление / Марков Н. // Там же. – С.450.

\* Такі поїздки (об'їзди єпархії) здійснювались кожним новим єпархіальним преосвященим. За одну поїздку, внаслідок щільності парафій в Україні, єпископ міг відвідати більше 100 парафій, у той час як, наприклад, у віддалених єпархіях Росії єпископи могли здійснювати подорожі на надзвичайно великі відстані й відвідувати дуже обмежену кількість парафій. Так у 1884 р., єпископ Іркутський проїхав майже 3 тис.верст, з яких більше 2 тис. пройдено на човнах, і відвідав лише 22 парафіяльних церкви ( Див.: Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора за 1894 г. – С.60; Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора за 1897 г. – СПб., 1889. – С.5).



Перші три роки перебування у монастирі людина проходила випробовування своїх намірів як послушник. Спочатку її навіть не вносили до списків послушників і лише після того, як розпізнавали ближче, зараховували до штату. Наступні етапи чернечого шляху виглядали таким чином: послушник міг стати рясофорним монахом або іноком (рясофорні монахи ще не давали обітниць Богові). Далі можна було прийняти малу схиму і стати власне монахом (мала схима передбачала другий постриг та обітницю перед Богом). Нарешті стати монахом великої схими, яка передбачала додаткові обмеження у сні, їжі, спілкуванні тощо, означало повноцінно долучитися до чернечого аскетизму.<sup>101</sup>

Всі ченці дотримувались традицій і в одязі. Вони носили чернечу сорочку з грубого полотна, довгу рясу\* до п'ят, яку підперезували характерним чернечим шкіряним поясом, мантію (верхній одяг, який носили і в церкві, і під час роботи: коротка – для праці, середня – для церкви, велика – на дорогу і холод, як пальто) та клобук\*\* (головний убір – камілавка і крепа на ній). Клобук має символічне значення – це шолом надії та спасіння. Як воїн шоломом беріг себе від нападу ворога, так і монах беріг себе від нападу спокус. Великосхимники мали інший головний убір – кукуль з крепою\*\*\*.

Незважаючи на те, що чернецтво було найбільш консервативною частиною духовенства і завжди воліло зберігати православне передання у всій його повноті та в найменших деталях, протягом історії монастирське життя зазнало певних змін. Із розвитком церкви чернецтво почало відходити від суворих середньовічних канонів чернечої аскези. Феодосій Печерський свого часу закликав усіх ченців Києво-Печерського монастиря приймати велику схиму. Але від нової доби велика схима стала менш поширеною традицією в житті чернечої братії<sup>102</sup>. Наприклад, на початку 1880-х рр. серед 205 ченців Києво-Печерської Лаври та підвідомчих їй пустинь майже третину склали рясофорні монахи<sup>103</sup>.

Див.: Коадьютор // Православная Богословская энциклопедия / Под. ред. Н. Н.Глубоковского. – СПб., 1911. – Т.ХІІ – С.207-208; Титов Ф. Коадьютор в Киевской митрополии – епархии / Титов Ф. // Православная Богословская энциклопедия / Под. ред. Н.Н.Глубоковского. –Т.ХІІ. – С. 209, 215.

Церковь русская в 1880 г. // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – №1 . – ч. неоф. – С.2; РГИА. – Ф. 797. – Оп. 38, II отд., Д. 80. – Л. 1.

Прибытие в г. Каменец-Подольский новоприсяченного Владыки Преосвященнейшего Иринаея, Епископа Подольского и Брацлавского // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – №50. – ч. неоф. – С.1093-1097; Прощание Подольской паствы со своим Архипастырем Преосвященным Димитрием // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – №49. – ч. неоф. – С.1061-1079; Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем / Грановский А.// Историко-статистический опыт. – Выпуск 1. – С.103-104.

Новим явищем в житті чорного духовенства в ХІХ ст. став розвиток особливого прошарку – академічного чернецтва. До нього відносилися монахи – викладачі духовних академій та семінарій. Специфіка їхнього служіння передбачала відрив від монастирського життя, але з цього середовища нерідко виходили й самі архієреї. Нарешті й самі монастирі після реформ Катерини ІІ, пов'язаних із секуляризацією монастирських земель та запровадженням штатів монастирів, розвивалася за новими правилами. Вони втратили права самоврядності й потрапили під повний контроль єпархіальних єпископів та Св. Синоду.

Втрачено було й право обрання ігуменів, тобто настоятелів монастирів. Штатні монастирі, яких в Україні на кінець ХІХ ст. нараховувалося 59 (функціонувало також 35 позаштатних монастирів), отримували грошову допомогу від скарбниці в залежності від класу обителі. До першого класу відносились Лаври, ставропігійні та найдавніші монастирі. Наприклад, з Київської єпархії до першого класу відносились Києво-Печерська Лавра, Златоверхо-Михайлівський монастир, Києво-Братський Богоявленський монастир та жіночий Києво-Флорівський монастир. Вони отримували на рік від 3 до 4 тис. рублів, Лавра – понад 8 тис.; монастирі другого класу – від 2 до 3 тис. руб., монастирі третього класу – до 2 тис. руб<sup>104</sup>.

Це була досить принизлива ситуація для чорного духовенства після багатьох століть відносно незалежного становища щодо світської влади та опори на власні матеріальні ресурси. До того ж нове грошове утримання не йшло у порівняння з матеріальними втратами монастирів внаслідок секуляризації. Києво-Печерській Успенській Лаврі, наприклад, до останньої чверті ХVІІІ ст. належали маєтності в Київській, Чернігівській, Полтавській губерніях, на яких проживало майже 58 тис. чоловік (138 містечок та сіл). Після секуляризації, яка почала проводитись в 1786 р., майже всі маєтності були відібрані на користь держави. Орної землі Києво-Печерська Лавра вже не мала, з оброблюваних ділянок залишилися лише городи<sup>105</sup>.

Загальне погіршення матеріального становища монастирів мимоволі змушувало чернецтво більш ретельно і наполегливо займатися питаннями, далекими від духовної сфери – фінансовим та матеріальним забезпеченням.

\* В Київській єпархії було три вікарія: єпископи Чигиринський, Уманський, Канівський; в Херсонській єпархії – єпископи Новомиргородський, Єлисаветградський; у Волинській єпархії – єпископи Володимир-Волинський, Острозький; в Полтавській єпархії – єпископ Прилуцький; в Чернігівській єпархії – єпископ Новгород-Сіверський; в Подільській єпархії – єпископ Балтський; в Харківській єпархії – єпископ Сумський. В Катеринославській і Таврійській єпархіях вікарних єпископів не було, що не відповідало потребам посилення єпархіального управління насамперед Катеринославської єпархії – досить великої і за територією, і за населенням (Див.: Состав Св. Пр. Всерос. Синода и российской церковной иерархии на 1885 г. – Б.М., Б.Г. – С.2-54; Состав Св. Пр. Всерос. Синода и российской церковной иерархии на 1901 г.. – Б.М., Б.Г. – С.4-162).

Це, безперечно, впливало на внутрішню атмосферу в монастирях і, відповідно, на ставлення до чернецтва з боку мирян. В останній чверті XIX ст. лише дев'ята частина православних чоловічих монастирів Російської імперії відносилась до кінівіальних або спільножитійних<sup>106</sup>. Характерно, що навіть у Києві з його принципами спільножитія монастирської братії, наприкінці 1890-х рр. з п'яти чоловічих та чотирьох жіночих монастирів офіційно кінівіальним був лише один жіночий Києво-Покровський монастир<sup>107</sup>.

Характерна особливість організації життя кінівіальних та некінівіальних монастирів в Україні, як і загалом у Російській імперії, була закладена у фінансово-майновій сфері. Так у спільножитійних обителях ченці отримували все необхідне від монастиря, а свою працю зі священнослужіння в монастирі та під час різних монастирських послушенств цілком спрямовували на користь обителі. Ані ченці, ані посадові особи з настоятелем на чолі не могли в таких монастирях нічим володіти на правах приватної власності. В монастирях неспільножитійних, де спільною була лише монастирська трапеза, одяг та усе необхідне для себе ченці мусили придбати самостійно за жалування або за доходи від богослужінь та різного роду монастирських ремесел. Ремісничі вироби, наприклад, хрестики, ікони, вишивки, в жіночих монастирях тощо йшли у продаж<sup>108</sup>.

Вказані елементи секуляризації життя чорного духовенства викликали нарікання в суспільстві, що змусило Св. Синод (1869 р.) розіслати єпархіальним архієреям пропозиції щодо реформування монастирів і перетворення їх на кінівіальні (найбільші нарікання викликали так звані "лавки" на території монастирів і сама торгівля, хоча продавалися предмети релігійного побуту)<sup>109</sup>. Але цей задум не був реалізований імовірно тому, що в такому разі держава мусила б збільшити фінансування монастирів, які набули б розпорядчої економічної самостійності. З урахуванням того, що кінівіальні монастирі традиційно самі обирали своїх настоятелів, влада єпархіальних преосвящених над ними втратила б єдиний, а саме матеріальний інструментарій.

В обраних хронологічних рамках можна визначити два періоди розвитку православної церкви з точки зору концептуальної спрямованості управлінських заходів обер-прокурорів. Зокрема за синодального урядування графа Д. Толстого, були здійснені спроби проведення ліберальних реформ у духовному відомстві, які, щоправда, не порушували основного принципу управління церкви – зверхності світської влади над духовною. Ці реформи мали як позитивні, так і негативні сторони з точки зору розвитку системи

Состав Св. Пр. Всерос. Синода и российской церковной иерархии на 1885 г. – Б.м., б.г. – С.2-54; Состав Св. Пр. Всерос. Синода и российской церковной иерархии на 1901 г. – Б.м., б.г. – С.4-162.

\* В Московській єпархії: вікарні єпископи Дмитрівський, Можайський, Волоколамський; в Петербурзькій: вікарні єпископи Гдовський, Нарвський, Ямбурзький (Див.: Состав Св. Пр. Всерос. Синода и российской церковной иерархии на 1901 г. – Б.М., Б.Г. – С.6-11; 14-19; 20-27).

управління.

Запроваджені процедури виборів благочинницьких рад, керівників духовних навчальних закладів, визначення актуальних завдань пастирського служіння на єпархіальних та окружних з'їздах духовенства були позитивним явищем в розвитку стратегії єпархіального управління. Але ці заходи не могли дати негайних результатів, оскільки духовенство не завжди відповідально ставилося до своїх обов'язків в умовах виборності, а значить – залежності від своїх виборців. Не тільки світська преса, а й духовні періодичні видання (Київські єпархіальні відомості) відзначали послаблення дисципліни в благочиніях, оскільки обрані благочинні нерідко допускали поблажливість щодо поведінки та регламенту служіння ієреїв свого округу. Духovenство мало звикнути до нових елементів адміністрування й управління, виробити навички більш відповідального служіння за умов розширення свобод. Проте на формування цих навичок самодисципліни й відповідальності потрібен був час, а за умов посилення внутрішніх соціальних розколів, швидкого розвитку сектантських рухів та постійної загрози посилення католицького прозелітизму продовження самоуправлінського експерименту було справою ризикованою.

Вбивство імператора Олександра II у березні 1881 р. присікло ліберальну церковну політику. Повернення до старих методів адміністрування, посилення контролю та дисципліни спрощувалось тим, що ліберальні нововведення Д.Толстого зачіпали лише окремі сторони церковного управління. Вони не порушували всеосяжних повноважень обер-прокурора, не руйнували усталену систему адміністративних призначень єпархіальних преосвящених, настоятелів монастирів (як і принципи управління самих монастирських обителів), православна паства, як і раніше, приймала не обраних, а саме призначених парафіяльних священиків. Разом з тим, очевидне невдоволення духовенства, викликане скороченнями кількості парафій та обмирщенням навчального курсу початкових шкіл, створювало атмосферу очікування реальних та ефективних реформ.

Суперечливість ситуації полягала також у тому, що незважаючи на реформування окремих напрямів церковного управління (організації місіонерської діяльності, управління соціально-просвітницькою сферою церкви, військовим духовенством тощо), до кінця XIX ст. залишалися невирішеними важливі проблеми.

По-перше, зберігались недосконалі критерії поділу конфесійної території церкви. Як результат, надмірні масштаби єпархій (територіальні чи демографічні) стояли на заваді ефективного єпархіального управління. Це дуже ускладнювало здійснення безпосереднього пастирського служіння правлячими єпископами, а також ефективну роботу консисторій. Справжньою проблемою залишалася перенасиченість адміністративними, управлінськими та судовими справами консисторських присутствій.

По-друге, очевидною була проблема організації церковного суду, зокрема ефективного та об'єктивного досудового слідства, за відсутності спеціальної юридичної підготовки духовних слідчих та членів консисторії.

Вона також була безпосередньо пов'язана з традиційною завантаженістю справами членів єпархіальних консисторських присутствій.

По-третє, залишалась невирішеною проблема узгодження управління та устрою монастирських обителей з давніми православними канонами. На кінець XIX ст. більшість монастирів уже відійшла від традицій спільножитійності і ця обставина негативно впливала на авторитет чернецтва. При цьому ставав звичним відхід від суворих студитських канонів, як засіб легітимізації нової адміністративно-бюрократичної системи управління монастирями, що приходила на зміну традиції самоврядності монастирів та виборності їх настоятелів. Таким чином, відновлення спільножитійності не узгоджувалось із загальною концепцією розвитку церковного урядування.

## РОЗДІЛ ІІІ

### ЕВОЛЮЦІЯ КАДРОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДУХОВЕНСТВА

Віросповідні та соціотворчі можливості духовенства визначальною мірою залежали від його кадрового потенціалу, універсальними складовими якого залишались правовий статус, матеріальне становище та рівень духовної освіти. Будучи пов'язаними між собою, вони акумулятивно відображали соціальну вагу духовної верстви, тобто ступінь його соціальної адаптованості, функціональних можливостей, підтримки у суспільстві.

#### 3.1. Правовий статус духовенства

Особливе правове становище духовенства визначалось унікальною суспільною місією цієї верстви, яка опікувалась духовністю та мораллю соціуму, сприяла віднаходженню людиною власного шляху до благодаті та спасіння, а в контексті державних інтересів освячувала чинну владу й підтримувала її суспільнорегулюючі функції.

Соціотворча діяльність духовенства на різних етапах історичного розвитку була потужним чинником як суспільних так і церковних традицій. У першій половині ХІХ ст. станова замкненість духовенства сягала тієї межі, за якою священицькі посади “закріплювалися” архієрейськими резолюціями за доньками священиків і переходили до їхніх чоловіків, а класи духовних навчальних закладів були відкриті саме для дітей священиків та церковнослужителів. Такий порядок виявився непридатним не лише для церкви, а й для держави, оскільки зростаюча кількість випускників духовних навчальних закладів потребувала зняття суб'єктивних принципів заміщення вакантних посад священоцерковнослужителів, а потреба якісного добору кадрів передбачала скасування станових обмежень щодо входження до духовної верстви. Ця станова замкненість духовенства була послаблена наприкінці 1860-х рр., коли було заборонено передавати у спадок священицьке місце в парафії (1867), а діти священоцерковнослужителів втратили право приналежності до духовного стану й отримали можливість вільного обрання професії, а також вислуги та здобуття своїми чеснотами навіть дворянського звання (1869)\*<sup>110</sup>. Це були надзвичайно важливі нововведення, які відкрили нові можливості для представників податних станів, насамперед селянства, поповнювати і зміцнювати духовенство – духовним потенціалом та енергією простого народу – основного носія православних традицій.

Духовенство розглядалося як привілейована суспільна верства. Приналежні до нього були звільнені від податків, тілесних покарань та

Об утверждении положения об управлении школами церковно-приходскими и грамоты Ведомства Православного исповедания и штаты Училищного Совета при Св. Синоде. – Б.М., Б.Г. – С.4-10.

військової повинності. Оселі священоцерковнослужителів були звільнені від військового постою, поземельного збору, міських повинностей, навіть якщо частина приміщень віддавалася у найм. Особи духовного звання мали право набувати й відчужувати усіма законними способами землі та будівлі у селах та містах<sup>111</sup>. Ще з часів правління Павла I священники (а з 1880 р. і диякони) набули почесного права бути нагородженими орденами, що в Російській імперії надавало права спадкового дворянства (тобто цими правами могли користуватися діти священнослужителя). Вдови священнослужителів користувались правами особистого дворянства, їхні діти –спадкового почесного громадянства. Вдови та діти причетників були наділені правами особистого почесного громадянства, а самі церковнослужителі мали привілей бути нагородженими медалями<sup>112</sup>.

В другій половині XIX ст. було усталено систему заохочень та нагород священнослужителів, яка, в основних рисах, була загальною для пастирів духовного та військово-духовного відомств. Представники білого духовенства нагороджувались у такій послідовності: набедреник, скуфія, камилавка, наперсний хрест від Св. Синоду, орден Св. Анни 3-го ступеня, сан протоієрея, орден Св. Анни 2-го ступеня, орден Св. Володимира 4-го ступеня, палиця, орден Св. Володимира 3-го ступеня, хрест з кабінету Його Імператорської величності з прикрасами, орден Св. Анни 1-го ступеня, митра . Для представників чорного духовенства порядок нагородження залишався таким самим за виключенням вручення скуфії та камилавки. Архієреї та вищі чиновники духовного та військово-духовного відомств нагороджувались орденами вищих ступенів та особливо поважними нагородами, у тому числі орденом Св. Володимира 1-го ступеня, благовірного князя Олександра Невського, апостола Андрія Первозданного.

\*\* До приєднання Київської митрополії до Московського патріархату в українських єпархіях роль допоміжних установ при єпархіальних архієреях відігравали «кафедри», які склалися з членів кафедрального духовенства (структура – подібна до римо-католицьких капітулів) та «консistorії» – спеціально для судових справ. В Росії досинодального періоду подібними допоміжними єпархіальними установами були «прикази духовних осіб» або «розряди», які відали адміністративними та судовими справами та «казенні палати», які займалися господарськими питаннями (Див.: Исполатов П. Консистория / Исполатов П. // Православная Богословская энциклопедия / Под. ред. Н.Н.Глубоковского. – Т.ХІІ. – С.834, 835). Устав духовных консисторий. – СПб.: В Синодальной типографии, 1857. – С .2; Барсов Т.В. Святейший Синод в его прошлом / Барсов Т.В. – С.5-6; Исполатов П. Указ. соч. / Исполатов П. – С.837.

В ході модернізаційних реформ за правління Олександра II права духовенства надалі розширювались. Священнослужителі отримали можливість обирати та бути обраними до представницьких органів влади на місцях – земських та міських зборів. Незважаючи на скасування низки ліберальних нововведень, у духовному відомстві на початку 1880-х рр. право участі духовенства в діяльності місцевих світських органів самоуправління залишалося непорушним<sup>113</sup>.

Традиційним правом та ознакою особливого суспільного становища духовенства у межах православної канонічної традиції була традиція збереження окремого церковного суду, юрисдикції якого підлягали, насамперед священноцерковнослужителі, а також світські особи – у питаннях шлюбу\* та злочинів проти віри. На підставі здійсненого порівняльного аналізу Статутів духовних консисторій РПЦ 1857, 1881 та 1882 рр. можемо стверджувати, що компетенція церковного суду не змінювалась протягом другої половини ХІХ ст. З'являлися нові та уточнені положення і статті, але вони не порушували усталених підходів та регулюючих норм<sup>114</sup>.

З усіх службових злочинів та провин проти моралі духовенство було підсудним або безпосередньо архієрею (ненавмисні вчинки та вчинки за незнанням), який вершив свій суд без формального судового провадження та закінчував справу настановами чи епітимією, або консисторії, яка здійснювала суд після формального слідства за встановленими правилами. Священноцерковнослужителі могли бути покарані у різний спосіб, в залежності від провини. Серед офіційно визначених дисциплінарних стягнень та покарань були наступні: зауваження єпархіального начальства, звичайна або сувора догана, тимчасове перебування в архієрейському домі або монастирі, тимчасова заборона священнодіяння з епітимією, заборона священнодіяння з відстороненням від посади, звільнення за штат, позбавлення духовного сану з виключенням з реєстру осіб духовного звання і втратою відповідних прав<sup>115</sup>.

В особливих умовах канонічно-юридичної підзвітності перебувало духовенство військового та морського відомств. Воно перебувало під контролем протопресвітера військового духовенства, як керівника відомства та єпархіального преосвященного як канонічного духовного зверхника. До повноважень протопресвітера входило право покарання священників за посадові провини й порушення моральних норм, для виявлення яких не було

Исполатов П. Консистория / Исполатов П. // Православная Богословская энциклопедия. – Т. XII. – С. 838.

Исполатов П. Вказ праця / Исполатов П. – С. 838; Голубинский Е.Е. Благие желания (pia desideria) относительно русской церкви / Голубинский Е.Е. // О реформе в быте русской церкви. – С. 31-32.

Состав Св. Прав. Всерос. Синода и рос. церк. иерархии на 1901 г. – Б.М., Б.Г. С. 85-98.



потреби проводити формальне слідство. Керівник військово-духовного відомства міг виносити зауваження, догану, накладати штраф (у розмірі не вище 50 руб.), в адміністративному порядку переводити священика на інше місце служіння<sup>116</sup>.

Згідно принципу священочалія всі серйозні провини ієрея надходили на розгляд правлячого єпископа, до чиеї єпархії відносився той чи інший священнослужитель. Слідство за вчинками та провинами доручалося від імені єпископа дивізійному або ескадреному благочинному. В разі особливих обставин й відсутності благочинного – довіреній особі за участі найближчого до місця провадження слідства військового священика. У випадку підтвердження провини справа передавалася на розгляд духовної консисторії й відповідний вирок затверджувався єпархіальним преосвященим. Загалом, представник військового духовенства міг бути засуджений:

одо позбавлення сану;

оув'язнення в монастирі, але лише за злочин незаконного укладання шлюбу;

овиключення з військового кліру з поверненням у єпархію, до якої засуджений належав за місцем народження та виховання або іншої, за рішенням протопресвітера;

овиключення за штат з облаштуванням заштатного на розсуд протопресвітера;

опозбавлення місця з наданням іншого;

опередення на причетницьку посаду;

осуворі або звичайної догани<sup>117</sup>.

Певні правопорушення з боку представників різних категорій духовенства входили до юрисдикції світського суду. Це стосувалося кримінальних злочинів, справ щодо образ духовними особами світських посадових осіб. Починаючи судове слідство щодо духовної особи, мирові судді та слідчі повідомляли про це духовному начальству, яке повинне було представити всю необхідну інформацію для проведення об'єктивного слідства. Затримувались представники духовенства лише у надзвичайних випадках й утримувались окремо від інших затриманих. Саме затримання і доправлення до місця попереднього ув'язнення мало відбуватися без зайвої публічності, аби не завдавати шкоди авторитету православної церкви. В разі загрози позбавлення станових прав внаслідок скоєння тяжкого злочину прокурор ще до суду передавав справу до консисторії, аби єпархіальна влада зняла священство до відкритого судового процесу<sup>118</sup>.

Рівень злочинності або правопорушень серед духовенства залишався низьким. Так у 1881 р. Київська духовна консисторія розглянула 468 справ ЦДІАК України. – Ф. 2017. – Оп. 1. – Спр. 1040. – Арк. 4-4 зв.; Голубинский Е.Е. Вказ праця / Голубинский Е.Е. – С.31; Исполатов П. Вказ праця / Исполатов П. – С.839.

Голубинский Е.Е. Благие желанія (pia desideria) относительно русской церкви / Голубинский Е.Е. // О реформе в быте русской церкви. – С.31. Всеподданнейший отчет за 1887 г. – СПб., 1889 – С.11.

щодо неблаговидної поведінки духовенства (разом із справами, які залишалися з попередніх років), з яких було остаточно вирішено 346. За всіма цими справами визнано винними та призначено покарання 40 особам, що складало 1,2% від загального числа білого й чорного духовенства єпархії або 12 чоловік на 1000. В 1879 р. піддано різним покаранням 50 осіб, а в 1881 – 118. Найсуровіші з них – переведення на нижчі посади (2 священники), виключення з кліру (20 причетників), епітимія в монастирях (1 священник, 1 ієродиякон, 1 диякон, 2 причетники)<sup>119</sup>. Аналіз описів фонду Київської духовної консисторії, в частинах, які стосуються судових функцій консисторії, засвідчив, що за період 1875-1900 рр. найбільший відсоток неблаговидних вчинків припадає на стосунки між священниками та парафіянами. Далі, за рейтингом, йшли порушення у сфері взаємовідносин священників і церковнослужителів та у побуті (пияцтво, гра в карти, сварки). Завершували список зловживання службовим становищем (привласнення церковних коштів, будівельних матеріалів тощо)<sup>120</sup>.

Наскрізне опрацювання описів Канцелярії Св. Синоду в частинах, які стосуються розгляду правопорушень священноцерковнослужителів та прохань про перегляд покарань за довільно обрані роки (1881, 1888, 1895 рр.) засвідчує, що кількість зареєстрованих правопорушень та апеляцій до них була в єпархіях України нижчою, ніж у середньому в імперії. Наприклад, за 1888 р. на єпархії України припадало близько 19% відповідних записів, а на 1895 р. – 17%. Враховуючи, що духовенство в Україні складало п'яту частину всього духовенства імперії, можемо говорити про більш низькі показники злочинності відповідно до реєстраційних записів канцелярії Св. Синоду<sup>121</sup>.

Важливим аспектом правових прерогатив духовенства було право здійснення церковного суду над мирянами. В історії православної церкви Східної Європи церковні покарання традиційно поділялися на дві категорії: відлучення від церкви – анафема (мала декілька видів або етапів)<sup>122</sup> та накладання різних церковних покарянь (послух та епітимія в монастирі, суворий піст, епітимія під наглядом парафіяльного священника тощо).

В останній чверті XIX ст. застосовувалася низка покарань. Передусім, це оголошення Св. Синодом через особливе послання вірним чадам, що церква не вважає своїм членом певну особу, яка відторгла себе свідомо та навмисне від спілкування з нею, допоки ця особа не розкається у своїх несправедливих поглядах, спрямованих на підірив догматів віри.

Популярною була церковна епітимія за місцем проживання, яка могла бути накладена за перелюб, незаконний шлюб (за перелюб накладалася

ЦДІАК України. – Ф. 2017. – Оп. 1. – Спр. 1040. – Арк. 3.

Из Харьковской епархии // Церковно-общественный вестник. – 2 июня 1882. – №73. – С.3.

Из Харьковской епархии // Церковно-общественный вестник. – 2 июня 1882. – №73. – С.3.

Состав Св. Пр. Всерос. Синода и российской церковной иерархии на 1901 г. – Б.м., б.г. – С.12-163.

епітимія на 4 роки, за випадкове, ненавмисне вбивство – на 5 років; відповідні терміни скорочувались удвічі, якщо винуватець мав понести покарання ще й за вироком кримінального суду або рішенням світської влади). Епітимія, зазвичай, полягала в тому, що порушник зобов'язувався відвідувати богослужіння в усі недільні, святкові та, за можливості, інші дні. Мав здійснювати поклони з виголошенням молитви “Боже, будь милостивий до мене, грішного”, дотримувався суворого посту, у великі пости сповідувався, виконував, за порадою духівника, й інші подвиги благочестя, наприклад, роздавав милостиню. Застосовувалась епітимія й за місцем заслання.

Суворим покаранням було ув'язнення в монастирі, яке практикувалось щодо тих, хто здійснював злочини проти віри (наприклад, сектантів), права власності тощо.

Нарешті, особливо жорстким видом покарання вважалось позбавлення церковного поховання (вживалося щодо самогубців, які свідомо скоїли цей злочин або страчених осіб за вироком суду).<sup>123</sup>

Незважаючи на високі моральні вимоги до віруючих, духовенство не зловживало своїм правом піддавати парафіян церковним покаранням. Наприклад, на епітиміях в монастирях Київської єпархії, за визначенням духовного начальства або рішенням Київської Палати кримінального та цивільного суду 1881 р., було лише 8 мирян (у 1879 р. – 5; 1880 р. – 8)\*. Значною мірою, це пояснюється загальною криміногенною ситуацією. Злочинність в губерніях була низькою. Наприклад, у 1878 р. у Волинській губернії було зареєстровано всього 843 злочини (за цілий рік на 1, 5 млн. жителів), з них лише 3 злочини проти віри та порушення постанов, які захищали православ'я<sup>124</sup>.

Особливий правовий статус православного духовенства та його суспільна місія вимагали дотримання прийнятих морально-етичних норм. Відповідні обмеження накладалися на майбутніх священнослужителів ще в семінаріях і семінарський статут був справді доволі суворим. Семінаристам не дозволялося відвідувати кондитерські (театри, маскаради тощо). Батьки та родичі, які приїздили до учнів, повинні були зустрічатися з ними не в загальних приміщеннях, а в спеціально призначених для цього кімнатах<sup>125</sup>.

Для духовенства загалом морально-етичні норми передбачали заборону пияцтва, паління тютюну, гри в азартні ігри, танці, регламентацію поведінки у публічних місцях, заборону відвідувати розважальні місця. Згідно усталених правил, священнослужитель не повинен був носити цивільний одяг, використовувати світські прикраси (наприклад, персні), священники мали слідувати за дотриманням скромності в гардеробі своїх дружин тощо

Там же.

Инструкция благочинному приходских церквей. – СПб.: Синодальная типография, 1895. – С.13; К слову о выборе благочинных // Киевские епархиальные ведомости.– 1881. – №19. – Ч. неоф. – С.4.

Инструкция благочинному приходских церквей. – СПб.: Синодальная типография, 1895. – С.16.

Значні обмеження суспільних прав передбачалися в разі добровільного зняття священного сану. Священик, який наважувався на відповідний крок, не мав права переходити на державну службу протягом десяти років, а диякон – протягом шести років. Священикам, позбавленим сану за рішеннями церковного та світського суду, заборонялося переходити на державну службу протягом двадцяти років, а дияконам протягом дванадцяти років<sup>127</sup>.

Особливі обмеження та вимоги існували щодо представників чорного духовенства. За традицією кожен, хто мав прийняти чернечий постриг, не мав бути обтяженим боргами, представляв „вільну” від товариства, до якого належав. Монах відрікався від світу та, відповідно, не міг займати ніяких світських посад, міняти місце проживання без дозволу начальства, володіти нерухомим майном. Монахи позбавлялися права наслідування, їм заборонялося складати духовні заповіти. Виключення з цього правила надавалося архієреям, які мали право розпоряджатися власністю й заповідати її на власний розсуд. Особи, які приймали чернечий постриг, раз і назавжди відмовлялися від свого майна, і в разі відмови від чернечого звання, втрачали право на набуте у світському житті. Безумовно, заборонялися торгівля, крім продажу власних ремісничих та художніх виробів, взяття зобов'язань від іншої особи в рамках договорів, прийняття чужих речей на зберігання (крім книг), поручительство та клопотання у справах, які не стосуються духовного відомства<sup>128</sup>.

Зняття чернечого звання було можливе двома способами. Передусім за клопотанням самого ченця про зняття з нього чернечого сану. Особа, яка подала відповідне прохання протягом шести місяців, повинна була зважувати своє рішення, отримуючи поради та настанови від братії, архієрея та св. Синоду. В разі подальшого наполягання монах звільнявся від свого звання та передавався у відання губернського правління. Крім того, позбавлення чернечого сану відбувалося за присудом духовної влади, після якого засуджений переходив у відання світського начальства.

Особа, яка склала чернецтво добровільно, з дозволу духовного начальства, поверталася до світського стану зі збереженням усіх прав, які належали їй за походженням, але втрачала чини та відзнаки, заслужені нею до постригу. Крім цього, колишньому ченцю заборонялося вступати на цивільну службу, жити й приписуватися до товариств у столицях та в тій губернії, в якій відбувалося його чернече служіння. Зазначені обмеження діяли упродовж семирічного терміну, під час якого колишній монах

\* Юрисдикція церковного суду щодо парафіян стосувалася злочинів проти віри та порушення чинних постанов, які захищали православ'я. Духовний слідчий також міг вивчати питання щодо законності шлюбу прихожан, підстави задоволення прохань щодо розлучення, вчинки або злочини, за які людина піддавалася церковній епітимії (Устав духовных консисторий. – СПб.: Синодальная типография, 1882. – С.57).

ЦДІАК України. – Ф. 2017. – Оп. 1. – Спр. 1040. – Арк. 2-2 зв.

перебував під церковною епітимією і заборонаю шлюбу. З метою забезпечення виконання необхідних настанов від колишнього ченця бралася підписка із загрозою висилки до Сибіру в разі їх невиконання<sup>129</sup>.

Духовенство й надалі розвивалося за умов станової напіввідкритості й мало низку особливих прав, які засвідчували привілейованість цієї суспільної верстви. Крім канонічного права на особливий церковний суд щодо священноцерковнослужителів та парафіян, у розпорядженні духовенства були соціально-правові преференції у сфері захисту гідності, майнових та службових інтересів.

В ході модернізаційних реформ права духовенства розширювались. Священнослужителі отримали можливість обирати та бути обраними до представницьких органів влади на місцях – земських та міських зборів. Незважаючи на скасування низки ліберальних нововведень на початку 1880-х рр., право участі духовенства в діяльності місцевих світських органів самоуправління залишалося непорушним.

### 3.2. Матеріальне становище духовенства

За традиції, утвердженої на етапі початкового християнства, священноцерковнослужителі забезпечували свої матеріальні потреби з доброї волі парафіян, які винагороджували ієреїв та їхніх помічників за здійснення християнських служб і треб (таїнства хрещення, шлюбу, елеосвячення, замовних заздравних літургій, молебнів, освячень тощо). Цей принцип отримання винагороди залишався незмінним протягом тисячоліть. У ХІХ ст., вперше в історії православної церкви на землях давньої Русі, тема матеріального забезпечення духовенства стала предметом широкого суспільного обговорення. Це стало наслідком змін у світогляді суспільства. З одного боку, прогресуючі раціоналізація і десакралізація уявлень дозволяли відкрито обговорювати закриту раніше тему, а з іншого, саме за умов переходу від традиційного патріархального суспільства до модерного соціуму технократичної та комерціалізованої доби громадськість воліла бачити у священниках та церковнослужителях гідних представників духовної верстви, бачити в них духовних подвижників і пастирів народних. У зв'язку з цим у ліберальній та навіть консервативній пресі останньої чверті ХІХ ст. активно обговорювалась тема сутяжництва, або стягнення священнослужителями плати за треби. Обговорення відбувалося з характерною для інтелігенції того часу зверхністю та жорсткістю. Ця тональність дискусії контрастувала із загальними настроями простого народу, але засвідчувала реальність проблеми матеріального забезпечення та збереження достойного соціального статусу духовенства. Такі центральні періодичні видання, як журнали “Слово”, “Русская Речь” та інші, відкрито писали про експлуатацію духовенством селянства, називаючи священників “жерцями православного капища, які принижено дзвенять гаманцем й

Там само.

обирають пироги”. Видання “Вестник Европы” та “Русский вестник” наголошували на падінні благочестя в середовищі духовенства<sup>130</sup>.

Дійсно, проблема сутяжництва існувала і її визнавали самі священно-церковнослужителі, відкрито обговорюючи ситуацію на сторінках єпархіальної преси, ведучи боротьбу з подібними випадками на рівні благочиній та єпархій<sup>131</sup>. Але, належить відзначити, що усталені розміри винагороди за требовідправлення в останній чверті ХІХ ст. були помірними. Саме так можна сприймати дані єпархіальних друкованих органів щодо традиційної винагороди за хрещення (зазвичай 3 коп.), причастя хворих на дому (3 коп.), елеосвячення (1 руб. на причт), шлюб (1 руб. на причт), освячення ікони (3коп.), поховання дорослих (30 коп.), молебень у церкві (10 коп.)<sup>132</sup>. Беручи до уваги основний набір необхідних треб, зокрема сповідь, освячення ікони, паски на Великдень, освячення будинку, колодязя та саду, молебень у церкві, панахиду, виходить, –що середні витрати на це парафіянина сільської місцевості складали не більше 50 коп. на рік. У разі надзвичайних обставин ці витрати зростали до 1.5 руб., і то лише внаслідок здійснення таїнства шлюбу або елеосвячення. Поховання ж небіжчика, вірніше сам церковний ритуал при похованні, коштував родичам від 10 коп. (за відспівування дитини) до 30 коп. (за дорослого)<sup>133</sup>. При цьому середня місячна заробітна плата найманого селянина під час сівби, сінокоосу та жнив, наприклад, на Волині наприкінці 1870-х рр., складала від 5 до 9 руб.. Отже,

\* Деякі єпархіальні друковані органи мали іншу назву. Зокрема, в Харківській єпархії – “Вера и разум”, а в Чернігівській єпархії – “Черниговский листок”. Єпархіальні відомості в усіх єпархіях виходили у 2-х частинах – офіційної та неофіційної. Перша формувалася на основі матеріалів місцевої духовної консисторії, розпоряджень єпархіальної влади, Св. Синоду та указів імператора. В неофіційній частині або додатках були вміщені проповіді, статті з богословської та церковно-просвітницької тематики, з церковної історії, археології тощо.

Рункевич С. Єпархиальные Ведомости / Рункевич С. // Православная Богословская энциклопедия / Под. ред. А.П.Лопухина.– Т.V. – С.451, 452.

Але, проблема існувала і вона лежала у двох площинах –моральній та матеріальній. У другій половині XIX ст. вже було загально визнано, що стягування плати за треби завдавало удару суспільному авторитету духовенства, а відмова від доходів за требовідправлення зобов'язувала до перегляду державної політики щодо фінансування духовенства у бік його суттєвого збільшення. Волинський губернатор О. Дунін-Борковський у своєму звіті імператору за 1900 р. відзначав, що приниженість православного духовенства значною мірою визначається матеріальною незабезпеченістю та необхідністю годуватися від пастви і внаслідок цього залежати від неї. Казенного утримання священики отримували дуже мало і недостачу поповнювали або сільським господарством, яке давало дуже скромний заробіток та віднімало багато часу, або зборами за треби, які подеколи виявлялись близькими до сутяжництва. За три роки (1898-1900 рр.) до канцелярії губернатора надійшло більше 20 прохань від парафіян щодо сприяння в переведенні своїх парафіяльних священиків на інші парафії. Основні причини – сутяжництво, неналежне ставлення до своїх обов'язків та парафіян . З огляду на вищезначене волинський губернатор наголошував на

Можливість вирішення проблеми забезпечення причтів парафіяльних церков обговорювалась і в пресі. В 1884 р. “СПб. Ведомости” опублікували спеціальну аналітичну статтю з цього приводу – “По вопросу об обеспечении духовенства”, яка передруковувалася згодом в церковних періодичних виданнях. Відома столична газета оприлюднила приблизні розрахунки – скільки коштуватиме державі переведення всього парафіяльного духовенства на постійне жалування. Виходячи із середньої кількості членів родини священника або причетника (4 чол.), та визначаючи мінімально необхідні кошти для цієї родини в 200 руб. (по 50 руб. на кожного члена родини – сума річного заробітку звичайного робітника), утримання церковних причтів на постійному жалуванні обійшлося б державі в суму понад 18 млн. руб. (загальна кількість священноцерковнослужителів на той час складала 93 866 чол.). Тобто держава мусила б одразу втричі збільшити свої витрати на утримання духовенства. Такі витрати не під силу ані земствам, ані державі – наголошувалось у пресі.<sup>134</sup>

Вирішення за давнього питання матеріального забезпечення православного духовенства подеколи відбувалось за доброї волі самих прихожан. Так з 1860-х рр. в українських єпархіях стала поступово поширюватися практика заміни принесень за требовідправлення грошовим утриманням від сільських товариств. Найбільш успішно процес укладання таких договорів розвивався в Таврійській єпархії, в якій ще з 1864 р. єпархіальне начальство та губернське присутствіє всіляко сприяло нововведенню. На середину 1870-х рр. вже половина причтів Таврійської єпархії була забезпечена жалуванням за рішеннями сільських товариств. Проте уже тоді така практика була визнана ненадійною з огляду на різні

Див. дет.: Извлечение из протоколов XVI очередного съезда депутатов Бахмутского учил. округа, происходившего 2-5 мая 1877 г. // Екатеринославские епархиальные ведомости. – отд. оф. – 1 сент. 1877 г. – №17. – С.371-378; Священник. Приготовление к священству и жизнь священника. Проф. КДА В.Певницкого. – К.: Типогр. Имп. Университета Св. Владимира. Т.Н.Корчак-Новицкого, 1897. – Изд. 5. – С.41, 154-157, 176-177, 188, 196-198, 215, 240-241, 301-302; Регламент или устав духовных коллегий... – СПб, 1721. – С.20-21; Священство. Основные пункты в учении о пастырском смирении. Проф. КДА В.Певницкого. – К.: Типогр. Имп. Университета Св.Владимира. Т.Н.Корчак-Новицкого, 1897. – С.26,39,47-48; Братский совет новорукоположенному в сельский приход священнику (Опыт практического руководства для пастырей) свящ. Афанасия Недельского. – К.: Типогр. Т.Н.Корчак-Новицкого, 1883. – Вып. 1. – С.21-23; 35-39; 8-71; 89-90;111-115; К вопросу о малорусском слове в церковной проповеди // КЕВ. – 1 апр. 1881 г. – №13. – ч. неоф. – С.4.



щорічні доходи селян і можливі збитки внаслідок несприятливих погодних умов. Саме збитки ускладнювали виплати постійного грошового утримання місцевим причтам. Крім того, як повідомляв у своєму звіті обер-прокурор Св. Синоду Д. Толстой, селяни стали ухилятися від прийнятих на себе обов'язків внаслідок поширення між ними чуток, що “якби на забезпечення духовенства жалуванням від парафіян була воля вищої влади, то наказано було б відповідні збори вносити до розкладки разом із земськими та іншими повинностями”<sup>135</sup>. У даному разі ми маємо бачити приклад, коли місцева ініціатива значно випередила пропозиції вищих урядовців і внаслідок того, що вища світська влада не встигла вчасно підтримати нововведення, ці ініціативи поступово заниділи. В останній чверті XIX ст. православне духовенство, як і раніше, розраховувало на традиційні для РПЦ нового часу джерела матеріальних прибутків – земельні наділи, жалування та плату за треби.

Після секуляризації заселених церковних маєтностей (1764 р.) встановився порядок, за яким архієрейські дома, монастирі та церкви обов'язково забезпечувались земельними володіннями. Для парафіяльних церков цей наділ мав складати від 33 до 99 десятин (десятина дорівнювала 1, 1 гектара). Церковні землі не обкладалися податками, в тому числі земськими зборами, і поділялися на присадибні та польові (оранка та покоси). Обробляли землю кожен священник або причетник по-своєму – або засобами власного господарства, або орендаторів. У разі передання землі в оренду спільно цілим причтом, орендна плата ділилась пропорційно, у відповідних долях. Наприклад, причетник, за традицією мав право на четверту частину земельного наділу або прибутку з землі. Орендні кошти вносились до кружки прибутків причту і видавалися кожному члену причта помісячно або кожної третини року. Прибуток від однієї десятини землі в останній чверті XIX ст. складав близько 5 руб. на рік<sup>136</sup>.

Найбільші маєтності серед церковних володінь в Україні належали Київській митрополичій кафедрі, які перебували у віданні економії Києво-Софіївського митрополичого дому. Їх площа складала 1247 десятин. Маєтності включали: декілька торгових лавок біля Києво-Софіївського собору; город на Кудрявці (3 десятини); Паньківську дачу (93 дес.); Гнилетчинську дачу (268 дес.); Совську дачу (288 дес.); Теремську дачу (578 дес.); урочище Лящівка (7 дес.); у місті Білогіродці 2 млина та 10 дес.; декілька торгових лавок біля Києво-Софіївського собору та двір для постою на Солом'янці. Прибуток від цих маєтностей станом на початок 1880-х рр. складав до 4 500 руб. на рік.

Пороховщиков А. Россия накануне XX в. / Пороховщиков А. – М.: Типогр. бр. Вернер, 1889. – С.41-42; Голубинский Е.Е. Благие желания (рiа desideria) относительно русской церкви / Голубинский Е.Е. // О реформе в быте русской церкви. – М.: Типогр. П.П.Рябушинского, 1913. – С.9-11,12. Бердяев Н.А. Самопознание (Опыт философской автобиографии) / Бердяев Н.А. – М.: Книга. 1991. – С.189, 203.

Наділи парафіяльних церков у сільській місцевості України складали в середньому 30-35 десятин орної землі та сінокосів (без урахування присадибної ділянки, яка, при цьому забезпечувала родини священноцерковнослужителів городиною, фруктами). Це ми бачимо на прикладі правобережних і центрально-східних єпархій. Зокрема у Київській єпархії у користуванні духовенства перебувало 55 476 десятин орної та сінокосної землі, а саме у повітах: Бердичівському – 5 936 десятин, Уманському – 5 903 дес., Сквирському – 5 722 дес., Липовецькому – 5 313 дес., Київському – 4 789 дес., Таращанському – 4 757 дес., Звенигородському – 4 700 дес., Канівському – 4 272 дес., Васильківському – 4002 дес., Черкаському – 3 815 дес., Радомишльському – 3 196 дес. та Чигиринському – 3 069 дес. Більшість причтів парафіяльних церков у вказаних повітах мала наділи від 33 до 39 десятин. Хоча були і парафії, які мали, наприклад, наділи від 100 до 122 десятин (20 церков) та 2 парафії з наділом 18 десятин<sup>137</sup>.

Треба відзначити, що наявність значних земельних наділів у користуванні духовенства в одній із найбільш густозаселеній єпархії свідчила про захист державою інтересів православного духовенства в соціально-господарській сфері. При цьому саме сільське духовенство, з огляду на нерівномірний розподіл державних коштів на жалування священноцерковнослужителям, нерідко вважало прибутки від землі як основні.

Найбільше жалування у духовному відомстві отримував обер-прокурор. Так обер-прокурор Св. Синоду, статс-секретар, член Державної ради та Комітету міністрів, сенатор, дійсний таємний радник К.П. Победоносцев мав оклад в розмірі 16 тис. руб., на рік а також додаткових виплат до жалування – 2 тис. та 4 тис. орендних. Його заступник – товариш обер-прокурора Св. Синоду, сенатор, таємний радник В.К. Саблер отримував 10 тис. руб. жалування та 2 тис. руб. за орендними статтями Св. Синоду<sup>138</sup>. До цієї категорії духовенства, яка пріоритетно забезпечувалась грошовим утриманням, належали єпархіальні преосвященні та вікарні єпископи. Жалування правлячого єпископа складало від 4 до 5,5 тис. руб., а вікарного понад 2 тис. руб. При цьому найбільші прибутки серед архієреїв України мав Київський митрополит. Від скарбниці на утримання митрополита асигнувалося 4000 руб. та на утримання митрополичого дому і хору 5 175 руб. Крім цього Київська митрополича кафедра отримувала прибутки від власних маєтностей в розмірі 4 тис. 500 руб. на рік та мала 49.000 руб. капіталів у відсоткових паперах. На утримання першого вікарного єпископа

За потреби держава забезпечувала додаткове фінансування єпархіальних центрів. У разі відсутності в єпархіальній столиці готових приміщень для резиденції єпархіального архієрея та консисторії, за кошти скарбниці наймались відповідні маєтки та здійснювалось будівництво нової резиденції. Наприклад, у зв'язку із створенням 1859 р. архієрейської кафедри в Симферополі (Таврійська єпархія) для найму будинку, що відповідав би статусу правлячого єпископа та єпархіальної консисторії, і на заведення ризниці в архієрейському домі скарбниця виділила 10 тис. рублів<sup>139</sup>.

Фінансування представників білого духовенства в єпархіях України мало свої особливості. У зв'язку з загрозою посилення католицького прозелітизму в західних губерніях Російської імперії до сфери пріоритетного фінансування потрапили Київська, Волинська та Подільська губернії. Жалування священників та причетників у відповідних єпархіях було найбільшим в Україні та перевищувало середні показники імперії. Згідно встановлених окладів, затверджених імператором 1 січня 1868 р., двочленні причти сільських церков Київської, Подільської та Волинської єпархій отримували по 350 руб. на рік. Священнику припадало – 300 руб. та псаломщику – 50 руб<sup>140</sup>. Загальна картина грошового забезпечення духовенства з урахуванням ієрархії та місця служіння, наприклад, у Київській єпархії, виглядала наступним чином: при Київському кафедральному соборі протоієрей мав оклад у розмірі 1200 руб., ключар – 800 руб., два священники – по 600 руб., два диякони – по 500 руб., два іподиякони – по 400 руб., два псаломщики – по 300 рублів. У Києві та повітових містах: штатний протоієрей – 500 руб., священники та протоієреї на священницьких вакансіях – 400 руб., диякони – 180 руб., псаломщики (дьячки) – 100 рублів. У містечках та селах: священник – 300 руб., диякон – 100 руб., псаломщик – 50 рублів<sup>141</sup>.

У східних та південних українських єпархіях матеріальне забезпечення було відносно гіршим. Для прикладу проаналізуємо становище духовенства в Полтавській єпархії. Тут існувала інша градація доходів. Жалування причту полтавського кафедрального собору складало: кафедрального протоієрея –

Див.: Огієнко І. Українське монашество // Огієнко І. Українське монашество / Упор М.С.Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2002. – С.40-41;

Памятная книжка. Киев епархиальный – К., 1882. С.63-64; Монашество // Энциклопедический словарь / Под ред. К.К.Арсеньева и Ф.Ф.

Петрушевского. – Т.ХІХ<sup>А</sup> (кн.38.) – С.731-732.

Деко́трих із ченців висвячували у сан ієромонаха, що дозволяло їм проводити богослужіння та здійснювати таїнства у монастирі. Служити в миру їм заборонялося. Традиція висвячення ієромонахів стала утверджуватися з кінця ХVІІІ століття.

Інструкція благочинним монастирів була складена та надрукована лише в 1828 р. і не переглядалася до поч. ХХ ст. (Инструкции // Православная Богословная энциклопедия. – СПб, 1904. – Т.V. – С.990.)

400 руб., ключаря – 300 руб., двох священників та протодіякона – по 250 руб., диякона та іподіакона – 180 руб., двох псаломщиків – по 140 руб. Крім жалування, причт користувався відсотком з капіталу 4 479 руб. та землею – понад 9 десятин. Для проживання причт мав на кінець XIX ст. три будинки та був закладений ще один кам'яний двоповерховий<sup>142</sup>.

Сільські батюшки отримували жалування в середньому від 120 до 160 руб., а псаломщики від 30 до 40 руб. Причти сільських церков мали в середньому по 30 десятин землі та причтовий капітал від 300 до 1000 руб., з якого священник та причетник отримували певний відсоток прибутків. У містах ієреї та протоієреї отримували жалування від 150 до 500 руб., диякони – від 150 до 200 руб., а псаломщики – від 60 до 150 руб. Значна відмінність в окладах міського духовенства була не зовсім зрозуміла, враховуючи ідентичність умов служіння священоцерковнослужителів у містах. Проте важливу роль відігравала престижність місця служіння ієрея. Наприклад, священо-церковнослужителі при навчальних закладах отримували значно більшу платню від держави порівняно з міським парафіяльним священником. Найбільш високооплачуваним у Полтаві був причт Сампсонієвської церкви при Кадетському корпусі. Священник отримував 720 руб., диякон – 450 руб., псаломщик – 196 руб. і всі члени причту мали службові квартири<sup>143</sup>. При цьому з 9 парафіяльних церков у Полтаві священоцерковнослужителі п'яти парафій зовсім не отримували жалування і мали при цьому лише по три десятини землі на причт (міські парафіяльні церкви, зазвичай, мали значно менші земельні наділи ніж сільські церкви)<sup>144</sup>.

Частка причтів, які зовсім не отримували жалування у містах, була більшою, аніж у сільській місцевості. В селах Полтавської єпархії понад 95% причтів отримували грошове забезпечення від скарбниці, у містах – не більше 80%<sup>145</sup>. Ця різниця може бути пояснена тим, що плата за требовідправлення, яка в разі відсутності жалування ставала основним джерелом прибутків міського священника чи причетника, була, безперечно, більшою саме у містах і дозволяла забезпечувати принаймні основні життєві

Инструкции // Православная Богословная энциклопедия. – Т.V. – С.990.

Головними монастирськими статутами в православному світі вважаються Єрусалимський (складений у VI ст. св. Савою – прийнятий у патріархатах Александрійському, Антіохійському та Єрусалимському), Студійський (складений Св. Феодором Студитом у IX ст. – набув поширення в Константинопольському патріархаті; на Русі утвердився спочатку в Києво-Печерському монастирі за Феодосія Печерського, а згодом поширився по всіх монастирях) та три Афонських статуту X та XI ст., які чимало запозичили зі Студійського статуту (Див.: Огієнко І. (Митрополит Іларіон) / Огієнко І. Українське монашество / Упор. М.С.Тимошик. – С. 110-111).

\* Хоча статут забороняв ченцям усяку спільність зі світом протягом нової доби утвердилось правило, що це питання віддавалося на розсуд настоятеля. Тим більше, що економ монастиря мусив мати ці зв'язки зі світом.

потреби священно-церковнослужителів.

Зведені відомості про причти, які отримували жалування від державного казначейства, засвідчує перед нами ще одну особливість матеріального забезпечення духовенства українських епархій – священноцерковнослужителі у складі причтів українських парафіяльних церков значно краще фінансувалися державою, аніж духовенство більшості великоруських епархій. Так у 1876 р. загалом в імперії фінансувалося 58% парафіяльних церков. В українських епархіях при цьому державне утримання поширювалось на 96% церковних парафій (!). На початок 1890-х рр. держава збільшила витрати на фінансування церковних причтів з 5 млн. 535 тис. 803 руб. у 1876 р. до 6 млн. 351 тис. 246 руб. Крім цього з 1893 р. щороку виділявся додатковий кредит у розмірі від 200 до 500 тис. рублів<sup>146</sup>. Але, незважаючи на це, відсотки профінансованого духовенства загалом в імперії не змінилися (53%). В епархіях України відповідні показники знизилися з 96 до 93%. Вони, як і раніше, виявляли особливі підходи влади до фінансування духовенства в Україні. Середній розмір жалування церковного причту в імперії станом на 1876 р. складав близько 308 руб., у 1893 р. – 335 руб. В Україні ж станом на 1876 р. показники були наступними: середній розмір грошового забезпечення причту в Волинській епархії складав близько 386 руб. (округлюємо до рублів), в Київській – 370 руб., Подільській – 361 руб.; в інших регіонах фінансування було значно меншим: у Катеринославській епархії – 191 руб., Полтавській – 209 руб., Таврійській – 211 руб., Харківській – 203 руб., Херсонській – 205 руб., Чернігівській – 197 руб. на причт. У 1893 р. відповідні показники також засвідчують визначену регіональну специфіку: у Волинській епархії – 382 руб., Київській – 373 руб., Подільській – 363 руб., Катеринославській – 198 руб., Полтавській – 209 руб., Таврійській – 222 руб., Харківській – 195 руб., Херсонській – 201 руб., Чернігівській – 191 руб.<sup>147</sup>.

Наведені дані дозволяють стверджувати, що за синодального урядування обер-прокурора К. Победоносцева зберігалася тенденція пріоритетного фінансування західних, в тому числі правобережних українських епархій. При цьому значну увагу було приділено проблемі збільшення фінансування тих епархій, які не вважалися прикордонними щодо західного християнства та підлягали загрозам з боку протестантських течій, адже збільшення фінансування загалом в імперії не зачепило Україну. До початку 1890-х рр., як ми бачили, жалування причтів деяких українських епархій навіть зменшилось, хоч і не суттєво.

Факт майже 100-відсоткового охоплення парафіяльних церков епархій України системою державного фінансування є надзвичайно показовим. Пояснити його лише потребою захисту православної церкви в умовах складної конфесійної ситуації навряд чи можливо, оскільки, приміром, у Полтавській епархії не було реальної загрози посилення ані католицьких, ані

Архимандрит Климент, иеромонах Аполлос, монах Третий. Киево-Печерская Лавра и ее значение в истории украинского народа. – К.: Типогр. К.-П. Успенской Лавры, 1918. – С.30.

протестантських впливів. На нашу думку, спрацьовувала також ідея підтримання сприятливих умов для тісного співробітництва влади і церкви в окраїнних землях імперії. Тим більше, що частка чиновників у загальній чисельності населення в Україні (1:1642) наприкінці XIX ст. була співмірною із відповідною пропорцією в заморських колоніях Франції (1: 1063 в Індокитаї та 1: 1903 в Алжирі) та не йшла ні в яке порівняння із аналогічними показниками в європейських державах (1:141 в Великобританії, Франції, Німеччині та 1:198 в Австрії)<sup>148</sup>. У пріоритетному фінансуванні невеликоруських парафій можна також вбачати елемент асиміляційної політики Російської імперії.

Враховуючи, що середній розмір прибутку православного причту за требовідправлення (третья стаття доходів) в останній чверті XIX ст. складав трохи більше 200 руб.<sup>149</sup> (на прикладі детальної інформації, поданої священником І. Жаловським щодо доходів однієї з київських парафій за період з 1879 до 1881 рр.), можемо стверджувати, що сукупний річний прибуток священно-церковнослужителів однієї парафії (найчастіше це був двочленний причт) складав від 600 руб. на сході та півдні до 800 руб. у правобережних єпархіях України. Ця сума доходів видається соціально прийнятною (у містах, зазвичай, прибутки були більшими), але саме духовенство, у тому числі отці благочинні, відзначало рівень своїх доходів посереднім<sup>150</sup>. Причина в тому, що священно-церковнослужителі, незважаючи на пільги, змушені були сплачувати значні кошти за навчання дітей (близько 90 руб. на рік за перебування сина або доньки у духовному училищі)<sup>151</sup>, а також до кінця XIX ст. ще залишалася проблема забезпечення священно-церковнослужителів житлом. У цьому відношенні є надзвичайно цікавим приклад вирішення цього питання у благочинному окрузі м. Василькова Київської губернії. Так станом на 1872 р. з трьох церков відповідного благочинія навіть при соборній Антоно-Феодосієвській церкві не було спеціально побудованих житлових будинків на церковній садибі. В 1895 р. духовенство однієї з трьох церков Василькова (крім Антоно-Феодосієвської були ще Покровська та Свято-Миколаївська) – Свято-Миколаївської церкви, як і раніше, не мало достойних священницького сану помешкань, а в невеликому дерев'яному будинку, подарованому церковним старостою, міг проживати лише один представник причту.

Великосхимники ніколи не виходять з монастиря, не мають спілкування зі світом, чому й не можуть бути, наприклад, правлячими єпископами. Вони носять одяг зі священними малюнками (Див.: Огієнко І. (митрополит Іларіон). Вказ. праця. – С.128).

\* Ряса – від гр. витертий, ношений. Цей неодмінний елемент чернечого одягу називали ще хітоном. Ряса спершу була без розрізу спереду, потім з розрізом.

\*\* Клобук від гр. наглавіє.

Одним із важливих аспектів організації матеріального забезпечення представників духовного стану було надання пенсій священоцерковнослужителям та членам їхніх родин у разі смерті батька родини. Це була найслабша ланка соціального захисту духовенства. У звіті імператору за 1878 р. обер-прокурор Св. Синоду Д. Толстой відзначав, що пенсіонери в рамках духовного відомства отримують не стільки забезпечення, скільки посильну допомогу від держави та місцевих інституцій. У той час, коли кількість причтів Російської православної церкви, які отримували жалування, складала близько 18 тисяч, пенсійне забезпечення від держави на 1878 р. отримували 1354 священика та 2036 священицьких вдів на суму 235 тис. 347 руб. До прийняття в червні 1902 р. нового пенсійного статуту пенсії священиків складали 130 руб. на рік, для їхніх вдів – від 65 (якщо не мали дітей або лише дорослих дітей) до 90 руб. (якщо мали малолітніх дітей)<sup>152</sup>.

Пенсійний фонд формувався за рахунок двовідсоткових відрахувань із жалування духовенства та частини державних коштів; отже представники духовенства мали повне право на отримання пенсії ще й як вкладники. Але традиційні бюрократичні зволікання і недбалість чиновників призводили подеколи до того, що навіть заслуживши пенсію після 35 років служіння, ієреї єпархіального відомства могли більше року чекати на початок пенсійних виплат, залишившись без засобів до існування. З огляду на цю проблему в 1887 р. Св. Синод вийшов із поданням до Державної ради про виплати пенсій священнослужителям за єпархіальну службу та їхнім родинам за рахунок загального пенсійного кредиту департаменту державного казначейства, що й було затверджено імператором 2 червня 1887 р.<sup>153</sup>.

Загалом існувало кілька категорій священно-церковнослужителів та членів їхніх родин, які не отримували пенсійного забезпечення. До них відносились ті представники духовенства, які не прослужили в духовному відомстві визначеного терміну вислуги – 35 років, та їхні вдови. Також усі заштатні псаломщики і всі псаломщицькі вдови, круглі сироти духовенства, які з різних причин не вступили до учбових закладів на казенне утримання. Для допомоги духовенству, яке не вислужило 35-річного строку існував, невеликий капітал, заснований за височайше затвердженою пропозицією Державної ради у вересні 1865 р. та який складався із внесків парафіяльного духовенства, що не отримувало казенне жалування. За 1878 р. таку допомогу було виплачено 1002 особам, і середня сума допомоги складала 45 руб. (витрачено понад 45 тис. руб.). У 1887 р. на ці потреби було витрачено вже

Див.: Памятная книжка Киевской епархии Историко-статистические сведения об устроих духовного ведомства Киевской епархии... – С.62, 69-85.

Там же. – С.62.



понад 100 тис. руб., але ситуація залишалася складною. Більшість заштатних священників, дияконів та причетників, а також вдів і осиротілих родин змушені були покладати свої надії лише на єпархіальне попечительство за бідними духовного звання. При цьому обмежені ресурси попечительств дозволяли надавати лише дуже скромну допомогу тим, хто її потребував. Наприклад, харківське єпархіальне попечительство в 1887 р. володіло капіталом у розмірі 56 тис. руб., а тих, хто потребував допомоги, було 854 родини (1.482 чол.). Оперуючи 23.039 руб. витратного капіталу (основний капітал складав 33 тис.), попечительство змогло видати допомоги на суму всього 20.536 руб., що склало в середньому 24. руб. 3 коп. на кожну родину або 13 руб. 3 коп. на кожну людину на рік<sup>154</sup>.

Після затвердження імператором нового статуту (1902), пенсійне забезпечення значно зросло й охопило різні прошарки духовенства відповідно до звань та терміну служіння в духовному відомстві. Єпископи, після того як ішли на спокій, отримували пенсію в розмірі 1000 крб. від державної скарбниці або губернського чи навіть повітового бюджету<sup>155</sup>. Священнослужителі та псаломщики, які прослужили від 20 до 30 років, отримували пенсію в розмірі третини окладу, ті, що прослужили від 30 до 35 років, – дві третини окладу, хто мав стаж 35 років і більше, – отримували пенсію в розмірі повного окладу. Представники духовенства, які виходили за штат внаслідок втрати здоров'я, або захворівши на невиліковну хворобу, отримували пенсію: ті, що прослужили від 10 до 20 років – третину окладу; від 20 до 30 років – дві третини; 30 років та більше – повний оклад. Удовам священнослужителів і псаломщиків призначалася пенсія в розмірі половини пенсії чоловіка. Вдовам та дітям, які мали право на пенсію (до 21 року), додавалася до половини пенсії третина другої половини на кожного сина або доньку. Ті, хто мав трьох малолітніх дітей, отримували повну пенсію чоловіка. Сам же пенсійний оклад призначався в розмірі, який у більшості відповідав жалуванню священоцерковнослужителів західних єпархій Російської імперії. Так, кафедральні протоіереї (настоятелі кафедральних соборів) отримували 500 руб., ключарі кафедральних соборів та штатні протоіереї – 400 руб., нештатні протоіереї, священники міських і сільських церков та протодиякони кафедральних соборів – 300 руб., диякони на псаломщицьких вакансіях і штатні псаломщики міських та сільських церков – 100 р.

Памятная книжка Киевской епархии Историко-статистические сведения об устрогах духовного ведомства Киевской епархии... – С.60, 70, 74, 77, 80, 83-85; Монашество // Энциклопедический словарь. – Т. XIX<sup>A</sup> (кн.38.) – С. 732

Архимандрит Климент, иеромонах Аполлос, монах Тертий. Вказ.праця. – С. 7, 29; Памятная книжка Киевской епархии... – С.60.

Питання матеріального забезпечення духовенства, зокрема виплати одноразової допомоги та надбавок до пенсій, вирішувались і на місцевих рівнях (силами єпархіального духовенства). З проведенням реформ у Російській імперії та зростанням досвіду самоорганізації і корпоративної взаємодопомоги духовенство напрацювало власні приклади фінансової кооперації. Уже в 1890 –х рр. у кожній єпархії України існували товариства взаємної допомоги, емеритально-допоміжні або взаємно-допоміжні каси<sup>156</sup>.

Утворені організації матеріальної взаємодопомоги діяли досить ефективно. Опрацьовуючи протоколи єпархіального з'їзду депутатів духовенства Подільської єпархії за 1896 р., можна встановити, що місцева єпархіальна каса взаємної допомоги володіла сумою в розмірі 590 тис. 710 руб<sup>157</sup>. Вкладники каси були поділені на три категорії в залежності від їхніх можливостей щодо відрахувань до загального допоміжного фонду. До першої категорії входили протоієреї та ієреї, викладачі духовних навчальних закладів, чиновники консисторії – їхні відрахування були найбільшими і складала в середньому по 17 руб. на рік. Вкладники другої категорії – диякони та псаломщики, витрачали на ці потреби в середньому по 6.4 руб. на рік, а ті з псаломщиків, які відраховували по 5 руб. на рік, входили до окремої третьої категорії. Після виходу на спокій вкладники каси отримували наступні надбавки до пенсій: пенсіонери першої категорії – 24 руб. на рік, другої категорії – 12 руб., третьої – 6 руб. Загальна кількість пенсіонерів каси складала в 1895 р. 1373 священно-церковнослужителя єпархії<sup>158</sup>.

Статутні документи подібних товариств із взаємної допомоги також засвідчують досить високий рівень організаційної підготовки кооперативної фінансової діяльності. Так засноване 1893 р. Київське товариство взаємної допомоги було зорієнтоване на використання грошових внесків для видачі пенсій вдовам та сиротам духовенства Київської єпархії, самим священно-церковнослужителям після виходу їх за штат, а також особам, які мають відношення до духовного відомства і бажають брати участь у формуванні каси товариства. В цьому товаристві обов'язково мали брати участь всі священно-церковнослужителі Київської єпархії, які перебували на єпархіальній штатній службі. Протоієреї та священники щороку вносили по 12 руб. до каси товариства, диякони – по 6 руб., а причетники – по 3 руб. (за бажанням могли робити і більші внески, претендуючи на більшу суму

Памятная книжка Киев. губ. за 1899 г. – К.: Киев. губернска. типогр., 1898. – С.193.

Монашество // Энциклопедический словарь. – Т.ХІХ<sup>А</sup> (кн.38.). – С.731-732. Там же. – С.732; Голубинский Е.Е. Благие желания (*via desideria*) относительно русской церкви / Голубинский Е.Е. // О реформе в быте русской церкви. – М.: Типогр. П.П.Рябушинского, 1913. – С.30.

додаткового забезпечення після виходу за штат). В разі переходу вкладника на служіння до іншої єпархії, вони могли продовжувати робити свої внески до каси, залишаючи за собою право на пенсію на загальних підставах. Ті особи, які вносили по 12 руб., після утворення фонду каси в сумі 250 тис. руб. (не менше ніж через 10 років після заснування каси), отримувати для себе та для кожного члена родини по 20 руб., хто вносив по 6 руб. – 10 руб. пенсії для себе та для кожного члена родини, вкладники по 3 руб. – 5 руб. щорічно. До моменту утворення означеного капіталу і набуття можливості віддавати вклади з відсотками, вкладники після виходу за штат отримували просто вкладені кошти (після їхньої смерті пенсія переходила їхнім родинам). У свою чергу сам капітал мав приростати не лише за рахунок вкладів майбутніх користувачів каси взаємної допомоги, а й через отримання відсотків з банківських вкладів та придбаних цінних паперів<sup>159</sup>.

В особливих умовах щодо отримання жалування та пенсійного забезпечення перебувало військове духовенство. Ця категорія священнослужителів не могла розраховувати на додаткові прибутки з землі й цілком перебувала на утриманні держави. Затверджені відповідно 24 липня та 21 грудня 1887 р. положення Військової ради та рішення Державної ради встановили для духовенства у військах, управліннях та навчальних закладах військового відомства низку прав та пільг. Згідно нового штатного розкладу було встановлено чітке співвідношення між офіцерськими чинами, посадами в духовно-військовому відомстві та відповідними окладами жалування. Так звання протопресвітера військового духовенства відповідало чину генерал-лейтенанта, настоятеля військового собору та протоієрея благочинного – полковницькому чину, а звання ієрея відповідало чину капітана. Відповідні оклади жалування та пенсій були вищими навіть відносно окладів священнослужителів у західних губерніях імперії й відповідали офіцерським. Зокрема, настоятель військового собору або протоієрей благочинний духовно-військового відомства отримував 687 руб. жалування та 575 руб. пенсійного окладу, тоді як звичайний кафедральний протоієрей отримував по 500 руб. жалування та пенсійного окладу. Військовий священник мав жалування в розмірі 366 руб. і 345 руб. пенсії, а священнослужитель західних єпархій по 300 руб. жалування та пенсії. Проте, найбільшою була різниця в окладах причетників на псаломщицьких посадах. У відомстві протопресвітера з кінця XIX ст. псаломщик отримував 240 руб. жалування та 96 руб. пенсійного окладу, тоді як звичайний псаломщик отримував від держави 100 руб. і жалування, і окладу<sup>160</sup>.

Згідно нового законоположення 1901 р. про нові пенсійні оклади військовому духовенству виплати після вислуги відповідали розмірам жалування всіх категорій священнослужителів та причетників військово-духовного відомства, крім протопресвітера військового духовенства. Згідно положення Військової ради 1887 р. глава військово-духовного відомства

\* Право звільнення дітей священноцерковнослужителів від подушного податку та рекрутчини зберігалось – В.М.

отримував пенсію в розмірі 1145 руб., яка відповідала пенсійному окладу єпископа РПЦ. Загальні зміни щодо розміру пенсійного забезпечення можна простежити за наступною таблицею<sup>161</sup>:

Звання осіб військового духовенства	Відповідні офіцерські чини	Оклади жалування офіцерських чинів та військ. духовенства (в руб.)	Оклади пенсій з 1887 р. (в руб.)	Оклади пенсій з 1901 р. (в руб.)
1	2	3	4	5
протопресвітер військ. дух-ва	генерал- лейтенант	3000	1145	1145
настоятель собору та прот. благочинний	полковник	687	575	687 ( підвищен о на 16%)
1	2	3	4	5
нештатний прот. та священик благочинний	підполковн ик	531	430	531 ( підвищен о на 19%)
священик	капітан	366	345	366 ( підвищен о на 5,8%)
диякон штатний і нештатний	поручик	312	290	312 ( підвищен о на 7%)
псаломщик	підпоручик	240	96	240 ( підвищен о на 60%)

Наведені дані засвідчують, що нові підвищення пенсійних окладів були спрямовані, насамперед, на піднесення забезпеченості церковнослужителів відомства протопресвітера армії та флоту, зменшенню розриву у розмірах пенсійних окладів священнослужителів та причетників і встановленню високих окладів пенсії еліті військового духовенства – настоятелям соборів, протоієреям, благочинним.

Отже, у досліджуваний період основними джерелами прибутків православного духовенства були земельні наділи, жалування та плата за треби. Загальний річний прибуток священоцерковнослужителів однієї

Марков Н. Духовенство / Марков Н. // Православная Богословская энциклопедия / Под ред. проф. А.П.Лопухина. – СПб., 1904. – Т.V. – С.110, 115.

парафії в Україні складав від 600 руб. на сході та півдні, до 800 руб. – у правобережних українських єпархіях. З урахуванням того, що духовенство, незважаючи на пільги, змушене було сплачувати значні кошти за навчання дітей та залишалася невирішеною проблема забезпечення священоцерковнослужителів окремим житлом, можемо говорити про посереднє матеріальне забезпечення духовенства в Україні. При цьому загальний рівень цього забезпечення був нерідко вищим за відповідні показники в інших регіонах Російської імперії. У зв'язку з явною загрозою посилення католицького прозелітизму в західних губерніях до регіону пріоритетного фінансування потрапили Київська, Волинська та Подільська губернії. Жалування священників та причетників у відповідних єпархіях було найбільшим в Україні та перевищувало середні показники в імперії. У майже цілковитому охопленні парафіяльних церков єпархій України системою державного фінансування можна вбачати також елемент асиміляційної політики Російської імперії.

Серед різних категорій духовенства найбільші грошові виплати отримувало військове духовенство, яке наприкінці XIX – на початку XX ст. було зрівняне за окладами жалування та пенсій з відповідними генеральськими та офіцерськими чинами.

### 3.3. Розвиток духовної освіти

Фундаментальною передумовою успішної реалізації духовенством віросповідних та соціотворчих функцій традиційно залишався рівень його освіченості та морально-етичного стану. Звернемося до цих аспектів внутрішнього життя церкви.

За період другої половини XIX – початку XX ст. духовна наука та просвітництво досягли в Російській імперії значних успіхів. На тлі розгортання історичних, правових, філософських досліджень розвивається богословсько-історична наука, церковна археологія, церковне та канонічне право. То був результат духовного та наукового подвижництва представників духовенства і світської інтелігенції, які прагнули піднести авторитет і вплив православної церкви та православної культури. Провідними центрами богословської думки та просвітництва в останній чверті XIX ст. залишалися чотири духовні академії – Петербурзька, Київська, Московська та Казанська. Викладачі та випускники цих вищих навчальних закладів здебільшого й забезпечували піднесення комплексу церковно-богословських наук та їх використання в системі духовної освіти.

Вагому роль у розвитку вказаних напрямів відіграли представники православного духовенства в Україні та українці за походженням. Так богословсько-історичну науку в середині та в другій половині XIX ст. збагатили архієпископ Чернігівський Філарет (Гумілевський)\*, який видав у 1847-1848 рр. “Историю русской церкви” (охоплювала період з 988 до 1826 р.) та єпископ Кирилівський, вікарій Новгородської єпархії Арсеній (Іващенко

) – підготував працю «Летопись церковных событий и гражданских от Рождества Христова до 1898 г.». Архієпископ Чернігівський Філарет, ректор Київської духовної академії (КДА), єпископ Канівський Сильвестр (Мальованський) були визнаними фахівцями з православного догматичного богослов'я і підготували праці «Православное догматическое богословие» (арх. Філарет) та «Опыт православного догматического богословия» (єп. Сильвестр)<sup>162</sup>. У розвитку православної гомілетики\* вагомий роль відіграв професор КДА В. Певницький, праці якого стали відомими посібниками з підготовки та здійснення пастирського служіння<sup>163</sup>. Видатний внесок у розвиток досліджень православного Сходу, іконографії, церковної археології зробили єпископ Чигиринський Порфирій (Успенський), який став першим головою єрусалимської місії Російської православної церкви та випускник і почесний член КДА архімандрит Антонін (Капустін) – один із найуспішніших начальників єрусалимської місії РПЦ (з 1865 до 1894 р.). Обидва вчених залишили вагомий внесок як дослідники історії, мистецьких та археологічних пам'яток Афону, Палестини, Синаю, Абісінії (Ефіопії), як подвижники РПЦ на Святій землі та меценати\*\*.

Вагомим елементом розвитку духовної просвіти було поширення духовних періодичних видань. У другій половині XIX ст. в Україні видавалися єпархіальні відомості, духовно-публіцистичні та богословські видання. Перелік видань був значним, і тому єпархіальна влада коригувала видавничу справу, здійснюючи загальну цензуру. Наприклад, Подільські єпархіальні відомості 1897 р. подали на своїх сторінках докладний перелік рекомендованих видань.

Із семи рекомендованих загальнодоступних журналів 3 журнали виходили в Україні: «Воскресное чтение» (видавався в Києві; до щотижневих номерів додавалися «Киевские Листки» релігійно-морального змісту), «Наставления и утешения в святой вере христианской» (виходив в Одесі раз на місяць), «Почаевский Листок» (щотижневе видання Свято-Успенської Почаївської Лаври). З шести спеціалізованих часописів половина видавалася в єпархіях України: широковідоме в середовищі духовенства «Руководство для сельских пастырей» (видавався щотижнево Київською духовною семінарією з додатком щомісячних збірок «Проповеди» та «Богословско-Библиографический Листок»), «Проповеднический Листок» (щомісячний часопис КДА, виходив з додатком «Внебогослужебные собеседования»), «Вера и разум» (богословсько-філософський журнал, який видавався Харківською духовною семінарією). Серед чотирьох науково-богословських журналів один видавався в Київській духовній академії – «Труды Киевской духовной академии» (щомісячне видання).

Барсов Н. Духовенство в настоящее время / Барсов Н. // Энциклопедический словарь / Под ред. К.К.Арсеньева и Ф.Ф.Петрушевского. – СПб.: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1893. – Т.ХІ (Кн.21). – С.263.

Марков Н. Духовенство / Марков Н. – С.118; Состав Св. Прав.

Всероссийского Синода на 1885 г. – Б.М., Б.Г. – С.1-72; Состав Св. Прав.

Всероссийского Синода на 1901 г. – Б.М., Б.Г. – С.3-201.

За синодального періоду розвитку Російської православної церкви, із зростанням державних витрат на духовну освіту та поступовим покращенням матеріальних умов життя священнослужителів система станovo-професійної підготовки і навчання духовенства поступово зміцнювалась і вдосконалювалась. Охарактеризуємо загальні риси та етапи духовної освіти.

Після освоєння грамоти та набуття початкових знань із Закону Божого, російської й церковно-слов'янських мов, а також арифметики в церковно-парафіяльних школах випускники могли продовжувати освіту в духовних училищах (чоловічих та жіночих). Ці навчально-виховні заклади надавали початкову освіту та підготовку дітям духовенства і представникам інших станів, які готувалися до служіння православної церкви. Виховною метою училищ було формування релігійного світогляду і твердої моральної позиції учнівства<sup>164</sup>. При тому, що представники інших станів також могли віддавати своїх дітей до духовних училищ, пріоритет надавався саме дітям духовенства, які отримували тут безкоштовну освіту, або за низьку плату\*. Ще однією ознакою станового спрямування цих навчальних закладів було те, що до них приймали обмежену кількість представників світських звань. Зазвичай, лише за наявності вільних місць та не більше 10% від загального числа учнів<sup>165</sup>.

Кількість училищ у кожній єпархії, а також кількість вихованців у кожному з них, визначалися потребами духовенства єпархії. На середину 1870-х рр. в Україні було 30 чоловічих та жіночих духовних училищ. Найбільша кількість духовних училищ була в Київській єпархії (5), а найменша – в Таврійській (1). В середньому на кожну єпархію України припадало 3 духовних училища. Кількість духовних училищ в Україні складала близько 16% від загальної кількості в імперії. Наприкінці ХІХ ст. в Україні було 31 духовне училище (на одне більше у Волинській єпархії, яка зрівнялась тоді за кількістю училищ з Київською єпархією). Це також складало 16% від загальної кількості в імперії. Кількість учнів у духовних училищах України складала близько 15% від загальноімперських показників, як у середині 1870-х рр., так і наприкінці ХІХ ст<sup>166</sup>.

Кожна єпархія, виходячи з наявних духовних училищ на її території, поділялася на училищні округи. Духovenство кожного округу безпосередньо опікувалось потребами свого училища, віднаходило засоби його утримання. При цьому фінансова допомога від Св. Синоду спрямовувалась тільки на жалування адміністрації та вчителів духовних училищ. Отже, духовенство повинно було покладатися насамперед на місцеві матеріальні можливості,

Барсов Н. Духovenство в настоящее время / Барсов Н. // Энциклопедический словарь / Под ред. К.К.Арсеньева и Ф.Ф.Петрушевского. – СПб.: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1893. – Т.ХІ (Кн.21). – С.264.

\* До юрисдикції церковного шлюбу входили питання законності шлюбу, розлучення, порушення сімейної моралі – В.М.

вирішуючи проблеми догляду за навчальними приміщеннями та господарчою інфраструктурою. Вона, зокрема, включала гуртожитки для учнів, їдальні, навчальне приладдя тощо. Загалом, держава витрачала на кожне духовне училище майже вдвічі менше, ніж місцеве духовенство<sup>167</sup>. В середньому, виховання одного учня духовного училища обходилося 141 руб. на рік, а однієї учениці духовного училища – 163 рублів.<sup>168</sup>

Основне джерело матеріальних ресурсів духовенства, з якого покривалися витрати на утримання духовних училищ, становили спеціальні внески від парафіяльних церков училищних округів. Наприклад, у трьох училищних округах Чернігівської єпархії (Чернігівський – 6 повітів, Новгородсіверський – 4 повіти, Стародубський – 4 повіти) внесок кожної парафіяльної церкви складав від 1 руб. 40 коп. до 11 руб. 50 коп. на рік\*. Відрахування міських церков та монастирів на училищну справу були більшими у перекладенні на індивідуальний внесок\*\*, але парафіяльні церкви за рахунок масовості утворювали основний капітал<sup>169</sup>.

Вище управління над духовними училищами належало Св. Синоду. В єпархіях вони перебували у віданні правлячого єпископа та правління духовної семінарії. Керівником училища був смотритель, який призначався з осіб, що мали вчений ступінь магістра або кандидата богослов'я. В управлінні навчальною та виховною роботою йому допомагали помічник смотрителя та доглядачі училища\*\*\*. Колегіальним органом управління, який мав право обговорювати навчально-виховні та господарські питання, було училищне правління. Воно складалося з чотирьох осіб: смотрителя, одного з учителів та двох членів з числа священнослужителів училищного округу, які обиралися<sup>170</sup>.

Найбільшою проблемою в розвитку духовних училищ було матеріальне забезпечення. В Російській імперії загалом та Україні, зокрема, училищам хронічно не вистачало приміщень для забезпечення повноцінного навчально-виховного процесу й організації побуту. Це особливо відчувалося у зв'язку з тим, що духовні училища мали за своїм внутрішнім устроєм напівзакритий характер і учням дозволялося виходити у місто лише на свята, під час певних культурних заходів і так званих походів до лазні\*. Наприклад, на Чернігівщині місцеве духовне повітове училище власного приміщення не мало і розміщувалось в одних корпусах із семінарією. Новгородсіверське духовне училище розміщувалось у двоповерховому кам'яному корпусі та двох флігелях (під лікарню, кухню та їдальню), але зовсім не було

Устав духовных консисторий. – СПб.: В синодальной типографии, 1857. – 134 с.; Устав духовных консисторий. – СПб.: В синодальной типографии, 1881. – 172 с.; Устав духовных консисторий. – СПб.: В синодальной типографии, 1882. – 200 с.

Устав духовных консисторий. – СПб., 1881. – С.103.

Положение об управлении церквами и духовенством военного и морского ведомств. – СПб., 1890. – С.20.

Положение об управлении церквами и духовенством военного и морского ведомств. – СПб., 1890. – С.22.



спеціального приміщення для бібліотеки та духовного правління. Смотритель був настоятелем Новгородсіверського Преображенського монастиря, при якому і знаходилося духовне училище. Стародубське духовне училище розміщувалось у двох дерев'яних будинках і не мало спеціальних приміщень для бібліотеки, лікарні та гуртожитку<sup>171</sup>.

З метою вивчення ситуації у 1892-93 рр. за розпорядженням Св. Синоду були піддані ревізіям 23 духовних училища в різних єпархіях імперії, у т.ч. України. З усіх ревізованих училищ лише 6 (тобто чверть) мали просторі та належно обладнані приміщення і гуртожитки для всіх учнів<sup>172</sup>. Кращими з училищ України виявились Одеське та Чернігівське. Натомість інші не могли забезпечити своїх учнів гуртожитками внаслідок обмеженості сум, найбідніші вихованці не мали подеколи пристойного одягу та взуття. Показово при цьому, що духовні училища України були кращими в імперії за рівнем матеріального забезпечення<sup>173</sup>.

Невирішеність проблеми матеріального забезпечення училищ впливала на навчально-виховний процес та морально-психологічний клімат у цих навчальних закладах. Вчителі з низьким жалуванням\* нерідко формально ставились до виконання своїх обов'язків, внаслідок чого учні орієнтувалися не на творче навчання, а на механічне заучування навчальних курсів. Вихователі та вчителі прагнули у будь-який спосіб утвердити дисципліну та порядок в середовищі бурсаків, інколи вдаючись до фізичних покарань, заохочуючи неблаговидну поведінку своїх вихованців. З учнівського середовища обирались так звані цензори, які наглядали за поведінкою в класі, старші чергові по училищу, які мусили доносити начальству на своїх колег по навчанню, і секундатори – учні, які за вказівкою вчителя сікли різками своїх товаришів<sup>174</sup>.

Найбільш жорстокими порядки духовних училищ були за правління Миколи I, коли, за інформацією відомого письменника другої половини XIX ст. М. Помяловського, який сам закінчив бурсу за тих часів, вихованці жили як спартанці. Учні сікли з найменшого приводу так, що вони називали це буденно – „частуванням березовою кашею”. Екзекутори могли застосовувати

Див. дет.: Докладная записка юрисконсульта при синодальном обер-прокуроре... // О применении уставов 1864 г. к духовным учреждениям. – СПб., Б.Г. – С.1-138.

Памятная книжка Киевской епархии, Историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства... – К., 1882. – С.239.

Тематический указатель к описям ф. 127 – Киевская духовная консистория. – К.: ЦДАК України, 1989-1992. – Т. 2. – ст. I-VII (1838-1919 гг.). – С.264-276, 326-328, 367; Тематический указатель к описям ф. 127 – Киевская духовная консистория. – К.: ЦДАК України, 1989-1992. – Т.5. – ст. I-VII (1838-1919 гг.). – С.884-896, 901-903, 1031-1038.

Канцелярия Св. Синода. Ф. 796. Инвентарная опись 169 (1881 г.). – СПб., Б.Р. – ЛЛ. 163-206; Канцелярия Св. Синода. Ф. 796. Инвентарная опись 169 (1888 г.). – СПб., Б.Р. – ДД. 688-2235; Канцелярия Св. Синода. Ф. 796. Инвентарная опись 169 (1895 г.). – СПб., Б.Р. – ДД. 3071-3390.

й особливу процедуру биття – “на воздушях”, коли учня, якого сікли, тримали за руки та ноги над підлогою. Інколи вихованців змушували тримати цеглину у піднятій руці, стоячи на колінах посеред училищного двору, ставили їх на коліна на ребро парти, позбавляли права з’їздити до батьків на свята тощо<sup>175</sup>.

З початком доби реформ за правління Олександра II загальна лібералізація суспільного життя вплинула і на систему виховання. Жорстокі покарання учнів почали відходити у минуле, значно скоротилося число старших за віком дітей в окремих класах духовних училищ, що позитивно впливало на моральний клімат в освітньому закладі, унеможлиблювало так звану дідівщину. В 1867 р. було видано новий статут семінарій та духовних училищ, що поклало початок ушляхетненню виховання та освіти дітей. Поступове покращення матеріального становища училищ та збільшення жалування учителям дозволило залучати до викладання випускників духовних академій та університетів. Духовенство стало опікуватись училищною освітою більш системно та результативно, беручи участь у роботі училищних правлінь, щорічних з’їздах духовенства училищних округів<sup>176</sup>.

Незважаючи на недоліки в системі матеріального забезпечення, організації освіти та виховання, духовні училища виконували важливу соціально-просвітницьку функцію. Ці навчальні заклади давали можливість дітям священників та церковнослужителів отримати необхідну початкову підготовку для набуття в перспективі освіти в семінаріях та духовних академіях. Безкоштовність або пільговий характер освіти забезпечувались, зокрема, й тим, що сироти та діти бідних священноцерковнослужителів, у разі успішного навчання в попередньому навчальному закладі приймалися до духовних училищ на повне утримання або отримували право на знижки в оплаті.

Навчатися в чоловічому духовному училищі можна було у віці від 10 до 18 років. Ці навчальні заклади мали чотирикласний устрій з річним курсом навчання в кожному класі. З 1873 р. було запроваджено практику відкриття підготовчих класів при училищах з дозволенім віком для вступу від 9 до 11 років. До них приймали дітей, які знали головні молитви та вміли читати друкований текст російською мовою. В самих училищах викладали такі

Див. дет.: Горчаков М. Церковные наказания / Горчаков М. //

Энциклопедический словарь / Под ред. К.К.Арсеньева и Ф.Ф.

Петрушевского. – Т.ХХХVIII (Кн.75). – С.99-104; Регламент или устав Духовные Коллегии. – СПб., 1721.

Горчаков М. Церковные наказания / Горчаков М. //

Энциклопедический словарь / Под ред. К.К.Арсеньева и Ф.Ф.Петрушевского. – Т.ХХХVIII (Кн. 75). – С.101-103.

Жіночі духовні училища, які в останню чверть ХІХ ст. діяли в більшості єпархій Російської імперії та, зокрема, України, мали іншу освітню спрямованість. Це були навчально-виховні заклади для дочок православного духовенства з метою утвердження вихованиць в істинному благочесті та правильному розвитку характеру як майбутніх дружин священнослужителів, які можуть виховувати своїх дітей у правилах благочестя і доброї поведінки. Вихованок готували також для служіння в парафіяльних школах з метою навчання грамоті, поширення початкових правил релігії та моралі<sup>177</sup>.

У своїй більшості жіночі духовні училища перебували на єпархіальному утриманні. Вони мали 6 класів з річним курсом у кожному\* та подеколи сьомий – педагогічний клас, який відкривався при училищах за бажанням місцевого духовенства. Це були також напівзакриті навчальні заклади, в яких учениці перебували під пильним наглядом виховательок та начальниць училища\*. Вихованки не тільки по неділях та святах, а й кожного дня здійснювали ранкові (о сьомій годині) та вечірні (о дев'ятій годині) молитви, а у вільний час учениці мали прогулянки по училищному подвір'ю чи дворянському саду. За навчальною програмою жіночі духовні училища відповідали жіночим гімназіям міністерства народної освіти, що засвідчувало вагомі здобутки духовенства в справі навчання та виховання доньок священнослужителів. Зокрема, до кола навчальних дисциплін цих закладів входили Закон Божий, російська мова та словесність, педагогіка, арифметика, геометрія, фізика, загальна та російська історія, загальна та російська географія, співи, практичне знайомство з домашнім господарством та рукоділля. Крім цього, за бажанням учениці могли вивчати сучасні європейські мови (насамперед французьку), оволодівати майстерністю гри на музичних інструментах (рояль, скрипка або фісгармонія)<sup>178</sup>.

Див. дет.: Правила для поведения учащихся в Подольской семинарии // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – №21. – Ч. неоф. – С.314-320.

ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 667. – Спр. 194; Ф. 127. – Оп. 765. – Спр. 463 ; Ф. 127. – Оп. 896. – Спр. 75; Братський сонет новорукоположенному в сільській приход священнику (Опыт практического руководства для пастырей) свящ. Афанасия Недельского. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1883. – С.69-70; Священство. Основные пункты в учении о пастырском служении. Проф. КДА В. Певницкого. – К.: Типография Императ. Ун-та Св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1897. – С.79-85.

Існувала окрема категорія духовних училищ – жіночі училища духовного відомства, які перебували під покровительством імператриці та утримувались на кошти Синоду (крім двох київських жіночих училищ духовного відомства, які утримувались на єпархіальні кошти). Наприкінці ХІХ ст. таких училищ було лише 13 на всю імперію. Інша і чисельніша категорія духовних училищ – єпархіальні, яких всього в імперії на кінець ХІХ ст. було 56. В Україні також переважали саме єпархіальні духовні училища. Термін навчання та навчально-виховні програми жіночих духовних училищ обох типів були ідентичними<sup>179</sup>.

Аналізуючи систему освіти та виховання в духовних училищах, можемо стверджувати, що спеціалізація цих навчальних закладів була особливою. З одного боку, в них поглиблено, порівняно зі світськими училищами, вивчалось Святе Писання, катехізис, значна увага приділялася церковнослов'янській мові, співам, загалом вихованню у душі християнської моралі. З іншого боку, випускники духовних училищ мали повну свободу в обранні подальшої освіти та професійного шляху, і тому духовні училища пропонували комплекс загальноосвітніх дисциплін. Відповідно духовні училища могли сприйматися і як підготовчий етап до набуття спеціальної духовної освіти в семінаріях, і як загальноосвітні навчальні заклади.

Спеціальна духовна освіта здобувалася у вищих класах семінарій та духовних академіях. Ці навчальні заклади мали особливий внутрішній устрій, фінансувалися Св. Синодом та державним казначейством<sup>180</sup>. Семінарії вважались середніми духовними навчальними закладами, академії – вищими, і відкривали можливості швидкої та успішної кар'єри в рамках духовного відомства Російської імперії. Охарактеризуємо принципи та умови навчання в цих закладах.

В останній чверті ХІХ ст. у кожній єпархії України діяла семінарія, яка й була одним із своєрідних інтелектуальних, духовних і культурних центрів єпархіального церковного округу. Найвідомішими в Україні були Київська, Харківська, Волинська та Полтавська семінарії. Київська та Харківська вирізнялися з поміж інших тим, що видавали власні духовно-публіцистичні журнали, зокрема «Руководство для сельских пастырей» та «Вера и разум».

Барсов Н. Духовенство в настоящее время / Барсов Н. // Энциклопедический словарь / Под ред. К.К.Арсеньева и Ф.Ф.Петрушевского. – СПб.: Типо-Литография И.А.Ефрона, 1893. – Т.ХІ (Кн.21). – С.264.

Василенко Н. Черное духовенство / Василенко Н. // Энциклопедический словарь / Под ред. К.К.Арсеньева и Ф.Ф.Петрушевского. – СПб.: Типография АО «Блокгауз-Ефрон», 1893. – Т.ХІ (Кн.21). – С.265.

Семінарії мали шестикласний устрій з річним курсом у кожному класі\*. Вони підпорядковувались головному управлінню Св. Синоду, а в ближньому віданні – єпархіальним преосвященним. Безпосереднє управління семінарією здійснювалось ректором, якому допомагали інспектор і помічник. Крім того, функціонувало правління навчального закладу, до якого входили, крім керівників представник викладацької корпорації, єпархіального духовенства та почесний блюстителі з господарської частини<sup>181</sup>.

З 1867 р. в системі в системі духовної освіти, у тому числі в організації роботи семінарій, були запроваджені нововведення, які проіснували до 1884 року. Зокрема було розширено прерогативи правлінь духовних навчальних закладів та участь єпархіального духовенства в справах управління та навчання, запроваджено систему виборів керівництва училищ та семінарій, у навчальній сфері обрано курс на переважання загальноосвітніх дисциплін. У духовних семінаріях та училищах більшу увагу стали приділяти класичним мовам та математиці, а богословську освіту в семінаріях було зосереджено в двох останніх класах<sup>182</sup>.

Наближення навчальних програм духовних училищ та семінарій до тих, якими керувались у світських навчальних закладах, мало позитивні результати. Випускники духовних навчальних закладів отримали кращі можливості для продовження освіти, у тому числі в системі закладів міністерства народної освіти. Крім того, розширення загальноосвітніх курсів безпосередньо відбивалося на рівні освіти випускників, виводило їх за рамки схоластики та надто загальних уявлень про світ та природу. Показовим фактом щодо нововведень у семінарській освіті було те, що з 1869 р. у Київській семінарії було облаштовано окремих спеціалізований кабінет фізики зі 189 фізичними приладами<sup>183</sup>.

Навчальна програма в семінаріях була досить різнобічною. Згідно статуту і штатів духовних семінарій, в них викладали наступні предмети: пояснення Св. Писання, російська словесність та історія літератури, грецька

та латинська мови, історія загальна та російська, логіка, психологія, огляд філософських вчень, церковна історія та історія російської церкви, гомілетика, основи богослов'я, догматичне богослов'я, практичне керівництво для пастирів, педагогіку та дидактику, вчення отців церкви.

Свящ. И.Жаловский. Указ. соч. / И.Жаловский. – С.9-11.

Підраховано за: Свящ. И.Жаловский. Заметки сельского священника / И. Жаловский. – С.9-11.

ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 181. – Арк. 71-74.

Статути духовних семінарій 1884 р., запроваджені в роки обер-прокурорського урядування К. Побєдоносцева, були звернені на посилення адміністративних важелів управління духовними навчальними закладами та зміцнення духовного напрямку освіти. Було скасовано виборчі засади і запроваджено адміністративний порядок призначення посадових осіб, правління духовних навчальних закладів були підпорядковані начальницькому опікуванню єпархіальних архієреїв. В навчальній сфері скорочено викладання давніх мов та математики, скасовано обов'язкове вивчення нових мов, розширено викладання богословських наук, частина яких з двох останніх класів була перенесена в нижчі класи семінарій<sup>184</sup>.

Серед позитивних явищ, що мали місце у розвитку спеціальної духовної освіти, можемо відзначити посилення вимог до кандидатів на керівні та викладацькі посади. На посади ректора, інспектора, помічника інспектора та викладачів приймалися особи, які отримали вищу богословську освіту в православних духовних академіях, а викладачі фізико-математичних наук – із осіб, які закінчили профільні факультети в імператорських університетах<sup>185</sup>. З метою покращення матеріального забезпечення начальницько-викладацького складу з 1867 р. було збільшено жалування всім керівникам, вихователям та викладачам семінарій\*. В 1890-і рр. були здійснені заходи з удосконалення системи матеріального заохочення викладачів духовних навчальних закладів. З 1895 р. викладачі, помічники інспекторів семінарій та викладачі духовних училищ з вищою освітою отримали надбавку до жалування у розмірі 50 руб. на рік та по 10 руб. за кожний додатковий урок; до окладів викладачів училищ із середньою освітою (420 руб.) додано 80 руб. і також по 10 руб. за кожний додатковий урок. Крім цього, було піднято розмір окладів кращих викладачів духовних семінарій та училищ. Якщо до 1895 р. розміри вищих окладів викладачів семінарій (для двох штатних осіб) склали 750 руб. та 900 руб., то згідно з новими правилами вони становили 1250 руб. та 1500 руб. Кращі викладачі училищ могли отримати жалування у розмірі 700 та 1250 рублів. При цьому викладачі, для призначення їм вищих окладів обиралися педагогічними зборами семінарського та училищного правління і відповідне рішення повідомлялося правлячими єпископами обер-прокурору Св. Синоду для затвердження<sup>186</sup>.

Від претендентів на вступ до семінарії віком від 14 до 18 років вимагалось знання курсу духовних училищ. Особливістю семінарського набору було те, що бажаючі могли вступати до будь-якого класу – від I до VI. Для цього потрібно було лише засвідчити відповідні знання та відповідати

РГИА. – Ф. 1282. – Оп. 3. – Д. 459. – Л. 3 об.-4.

По вопросу об обеспечении духовенства // Вера и разум. Листок для Харьковской епархии. – 1884. – №21. – С.647-648.

Извлечение из Всепод. Отчета Обер-прокурора Св. Синода... за 1878 г. – СПб., 1879. – С.255-256.

віковому цензу. Наприклад, до V та VI класів семінарії, в яких вивчалися предмети богословського характеру, приймали випускників середніх навчальних закладів, не молодших 18 років, які мали відмінні характеристики щодо поведінки та успішно склали іспити з тих дисциплін, які не вивчалися у світських навчальних закладах<sup>187</sup>. Подібна система була зумовлена потребою збільшення числа священноцерковнослужителів із зростанням населення імперії, а також заміщення вакантних посад при парафіях.

Розширенню джерел поповнення священницької верстви сприяло скасування традиції передання священницьких та церковнослужительських місць за спадком своїм дітям. Ще з 1868 р. заборонялось подавати прохання про це Св. Синоду. Це був рішучий захід, який руйнував цілковиту замкненість духовної верстви і відкривав можливості переходу до цього стану, представникам інших соціальних груп, у тому числі селянам. З 1869 р. діти священно-церковнослужителів уже не вважалися приналежними до духовного стану і могли вільно обирати собі рід занять і досягати, шляхом набуття освіти та проходження служби, прав дворянського стану. Податки і рекрутчина, як і раніше, на них не поширювались<sup>188</sup>.

За навчання в семінарії дітей священно-церковнослужителів плата не стягувалась, вихованці з інших станів мали сплачувати близько 40 руб. на рік. При цьому бідні та достойні за своїми успіхами і поведінкою діти інших станів могли звільнитися від такої плати. Сироти і діти бідних батьків, за визначених умов, утримувались за державний кошт і, проживаючи в семінарії, користувалися повним або половинним утриманням<sup>189</sup>. Своєкошті вихованці приймалися в семінарські гуртожитки або повними пансіонерами, або напівпансіонерами, тобто сплачували за своє перебування та відповідні послуги і не отримували від семінарії форменого одягу\*. Плата з повних пансіонерів та напівпансіонерів визначалася кожною семінарією окремо. У Полтавській духовній семінарії, наприклад, річна плата з повного пансіонера складала 115 рублів<sup>190</sup>.

По закінченні повного курсу наук, кращі вихованці поступали до духовних академій, а інші призначалися єпархіальним начальством на церковнослужительські й далі на священницькі місця, або ж займали посади вчителів церковно-парафіяльних шкіл та інших початкових народних училищ.

Завьялов А. Земли церковные / Завьялов А. // Православная Богословская энциклопедия / Под ред. проф. А.П.Лопухина. – СПб., 1904. – Т.V. – С.688-689; Братский совет новорукоположенному в сельский приход священнику (Опыт практического руководства для пастырей) священника Афанасия Недельского. – К.: Типогр. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1883. – Вып. 1. – С.59.

Памятная книжка Киевской епархии. Историко-статистические сведения... – С.4-5.

Свящ. Жаловский. Сколько церковной земли в Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – Ч. неоф. – №39. – С.6. Там же. – С.6.

Безпосередня увага держави Св. Синоду до організації духовної освіти позитивно позначалась і на статусі семінарій. Їх фінансування, зокрема, здійснювалось за рахунок коштів Св. Синоду та з державної скарбниці, тому в більшості цих закладів матеріальна сторона забезпечення навчально-виховного процесу стояла на задовільному рівні\*. В ході ревізьких перевірок семінарій відзначалось лише недостатньо раціональне використання фінансових ресурсів.<sup>191</sup>

Викладацький склад був задовільним навіть у периферійних навчальних центрах<sup>192</sup>. Найвідоміші ж семінарії в Україні забезпечували такий рівень освіти, який дозволяв пишатися своїми випускниками. Так, у зведених даних щодо історії Волинської духовної семінарії, оприлюднених до 100-річного ювілею цього навчального закладу в 1896 р., знаходимо, що чимало підготовлених у ній пастирів проходили служіння на вищих ступенях церковної ієрархії. Серед них були митрополит Петербурзький та Новгородський Антоній (в миру Григорій Рафальський, випуск 1809 р.), єпископ Канівський, ректор Київської духовної академії (КДА), доктор богослов'я Сильвестр (в миру Стефан Мальованський, вип. 1847 р.), кафедральний протоієрей Санкт-Петербурзького Ісааківського собору Платон Карашевич (випуск 1847 р.), кафедральний протоієрей Варшавського кафедрального собору Феofil Новицький (випуск 1819 р.) та багато інших. Серед вихованців Волинської семінарії, які плідно працювали на ниві науки та духовного просвітництва, зустрічаємо відомі постаті ординарного професора та інспектора Санкт-Петербурзької духовної академії К. Луцицького (випуск 1835 р.), ординарних професорів КДА В. Чеховича (випуск 1823 р.) та А. Олесницького (випуск 1863 р.), професора КДА та Одеського університету, помічника попечителя київського та варшавського навчальних округів І. Міхневича (випуск 1829 р.), професора КДА, а згодом відомого професора Київського університету Св. Володимира О. Новицького (випуск 1827 р.), ординарного професора КДА та київського міського голови, доктора богослов'я С. Сольського (випуск 1857 р.) та інших<sup>193</sup>.

Знання, які отримували священно-церковнослужителі в православних семінаріях, становили основу теоретичних та практичних знань кандидатів на пастирське служіння. Православні батюшки у сільській глибинці здебільшого й обмежувались у своїй богословській освіті набутим у семінарських стінах. У містах ситуація іншою. Для прикладу, наведемо інформацію щодо станової та професійної приналежності відвідувачів Житомирської публічної

Там же. – С.10.

Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем / Грановский А. // Историко-статистический опыт. – Полтава: Типо-литография М.Л.

Старожицкого, 1901. – С.100.

РГИА. – Ф. 797. – Оп. 29. – II отд., 2 стол. – Д. 181. – Л. 17-17 об., 23.



бібліотеки за 1878 рік. Вона свідчить, що найчастіше бібліотеку відвідували міщани (здебільшого євреї), чиновники та представники військового стану (більшість – дворяни). Серед усіх освічених станових та професійних групи особи духовного звання реєструвалися найменше. Проте враховуючи той факт, що представники духовенства у Волинській губернії становили близько 1,3% населення, а відсоток відвідань публічної бібліотеки складав для духовенства 2,6%, можемо стверджувати, що наявність більш широких можливостей для розвитку освіти в містах, а також вищі духовно-просвітницькі запити міської пастви поживлявали діяльність духовенства в напрямі розвитку власної освіти та поінформованості<sup>194</sup>.

На відміну від неодружених католицьких служителів культу, православні пастирі мали опікуватися додатковим заробітком для утримання сім'ї (в середньому родина складалася з 4-х осіб)<sup>195</sup>. Ця обставина серйозно стримувала розвиток самоосвіти духовенства. Не сприяло професійному самовдосконаленню православних священників і те, що вони у своїй більшості здійснювали служіння серед неграмотного або малоосвіченого населення.

Семінарська підготовка кандидатів у священство розбудовувалась на усталеній традиції. Серед спеціальних дисциплін семінарського курсу особливе значення мали гомілетика – наука проповідництва, та літургіка, яка передбачала детальне ознайомлення з історією, характерними особливостями та змістовною канвою урочистого православного богослужіння – літургії.

Грунтовна теоретична підготовка з цих предметів не завжди поєднувалась з освоєнням практичної сторони проповідництва, а також організацією й веденням богослужіння. За авторитетним свідченням В. Певницького – ординарного професора КДА, майбутні священнослужителі писали в середньому три проповіді упродовж всього семінарського курсу. Навряд чи такий підхід можна вважати належною підготовкою до виконання духовно-учительських обов'язків священника. Крім того, проповіді склалися на загальні теми, які мало враховували реальні запити майбутньої пастви<sup>196</sup>. Не сприяло формуванню творчого підходу до проповідницької справи й те, що вже діючим ієреям пропонувалися взірці проповідей, затверджених цензурою та єпархіальною владою. Ті ж проповіді, які склалися самими священнослужителями (не менше трьох на рік), в обов'язковому порядку проходили через цензуру. Обтяжливість цієї процедури призводила подеколи до її ігнорування. При цьому священники, помічені в ігноруванні цензурного розгляду, піддавалися адміністративному покаранню, зокрема штрафу\*, який переказувався на користь опікунства за бідними духовного звання.

РГИА. – Ф. 796. – Оп. 169. – II отд., 2 стол. – Д. 1127. – Л. 3 об.

Памятная книжка Киевской епархии. Историко-статистические сведения... – С.240.

РГИА. – Ф. 796. – Оп. 169. – II отд., 2 стол. – Д. 976. – Л. 1-1 об.; Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем / Грановский А. // Историко-статистический опыт. – Полтава: Типо-литография М.Л. Старожицкого, 1901. – С.137.

Зазначена особливість православного проповідництва робила його малоконкурентним порівняно з католицьким або протестантським. Цей факт відкрито визнавали представники православних академічних кіл, зокрема професор КДА В. Певницький та професор Московської духовної академії, академік Імператорської Російської академії наук Є. Голубинський. Останній наголошував зокрема, що проповідь повинна бути відновлена у тому вигляді, в якому вона існувала з перших століть християнської ери. Вона має набути обов'язкового характеру і відповідати рівню високого призначення та служіння православного духовенства<sup>197</sup>.

Певні перестороги представників академічної духовної освіти викликала також практична підготовка кандидатів у священство з літургії. В межах цієї дисципліни значна увага приділялася теоретичним аспектам православного богослужіння. Натомість участь семінаристів у богослужбових діях була справою частіше особистої відповідальності та ревності, аніж обов'язком. Учні семінарій подеколи уникали безпосередньої участі в богослужіннях, тому не всі випускники цих спеціальних духовних навчальних закладів мали необхідні навички для самостійного ведення церковної служби<sup>198</sup>.

Застерігаючи молодих ієреїв від недбалого ставлення до своїх прямих обов'язків зі священнодіяння, пастир Київської єпархії Афанасій Недельський відзначав, що за певних прикрих обставин ревні селяни, що вимогливо ставляться до організації церковної служби, могли й не дати священнослужителю можливості непрофесійно здійснити літургію. З ганебними приспіваними вони часом виводили невдачу з храму й зачиняли церкву на власний замок, очікуючи на приїзд єпархіального начальства<sup>199</sup>.

Разом з тим, прогалини у підготовці кандидатів у священство значною мірою могли бути усунені на місцевому рівні – силами корпорацій семінарських викладачів за підтримки з боку керівників навчального закладу та єпархії.

В семінаріях, духовних училищах і навіть духовних академіях, виховували не тільки учнів, які готувалися до прийняття священницького сану, отримуючи спеціальну підготовку на старших курсах, але й тих, хто мріяв про світську кар'єру. Навіть скасування (1879 р.) права вступу до університетів випускників не вплинуло на характер діяльності семінаристів – ця двоїстість і певна концептуальна невизначеність залишилися. Семінаристи могли закінчувати свої навчальні заклади, як і студенти духовних академії, не набуваючи церковнослужительського або духовного сану. Це були не поодинокі випадки, а усталена традиція вільного вибору. Внаслідок цього в духовних навчальних закладах світський або мирський елемент заявляв про

Там же.

Підраховано за: Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем / Грановский А. // Историко-статистический опыт. – С.147-157. Державний архів Донецької області. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 58.

себе значно більшою мірою, аніж цього вимагала сама ідея закладу суто духовного. Поширене на той час скептичне ставлення вихованців, зорієнтованих на світську кар'єру, до самого духовного служіння негативно впливало на майбутніх священників, піддаючи ерозії їх світоглядні цінності.

Саме у цій двоїстості відомий професор КДА В. Певницький бачив причину недостатності духу церковності у багатьох кандидатів у священство, що, на його думку, невігідно відрізняло їх від випускників римокатолицьких духовних навчальних закладів. Не випадково пізніше, на початку ХХ ст., чимало випускників семінарій брали активну участь у революційному русі, а самі семінаристи вдавалися до організованих виступів проти внутрішніх правил семінарського життя, цензурних обмежень тощо, прямо виявляючи непослух єпархіальній владі та семінарському начальству

Після затвердження загальних духовно-шкільних статутів (1867 р.) було піднято питання і щодо реформи духовних академій. За новим статутом, затвердженим у травні 1869 р. і діючим до квітня 1884 р., для духовних академій визначалося подвійне завдання. Вони мали бути не тільки вищими богословськими школами, але й своєрідними педагогічними інститутами духовного відомства. В результаті реалізації нового статуту частина студентів академій готувалася не тільки до пастирства, але й до педагогічної діяльності. Ця обставина вимагала розширення навчальної програми. Деякі дисципліни мали винятково педагогічний фаховий профіль. Насиченість навчальної програми прагнули послабити через розподіл на факультети або відділення, так що лише основні дисципліни залишалися загальнообов'язковими, а більшість розподілялася за фаховою спеціалізацією відділень. Таких відділень було три – богословське, церковно-історичне та церковно-практичне. Факультативним розподілом навчальних предметів новий статут сприяв поглибленню фахової спеціалізації, хоча водночас втрачалася цілісність богословської освіти. Більше того, саме богослов'я було виведено з числа обов'язкових предметів для всіх студентів духовних академій<sup>201</sup>.

Важливі нововведення містили й положення про вчені ступені. На третьому курсі слухачі академій повинні були готувати підсумкову наукову роботу й складати загальні іспити. За їхніми результатами лише кращі з вихованців залишалися на четвертий рік, а ті, які отримували середній бал нижче 4 <sup>1</sup>/<sub>2</sub>, випускалися зі званням “дійсного студента”. На четвертому курсі студенти опановували лише спеціальні дисципліни, проходили теоретичний та практичний курси з педагогіки.

Для отримання магістерського ступеня вимагалось представлення друкованої дисертації та її публічний захист. Це був важливий крок до публічності та гласності процесу академічного виховання. Нововведення діяло проти поширеного уявлення про відсталість академічної науки та наближало її до університетської. Гласність сприймалася як ефективний засіб

Миллер А. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении / Миллер А. – СПб., 2000. – С.8.

розвінчання хибних теорій й утвердження на цьому ґрунті відповідних православним канонам поглядів молодих богословів<sup>202</sup>.

Новий статут містив високі вимоги до фахового рівня науковців, викладачів та керівників духовних академій. Ординарним професорам без докторського ступеня було запропоновано здобути його упродовж трирічного терміну або залишити академію. Для цього потрібно було представити та публічно захистити друковану дисертацію. Запроваджувалися також обмеження терміну професорської служби. Після 25-річного терміну передбачалося нове балотування. Допускалося переобрання на додатковий п'ятирічний термін, але займати цю посаду не можна було довше тридцяти п'яти років. Зазначені заходи були зорієнтовані на оновлення особового складу академій. Для підготовки до викладання у вищих закладах духовної освіти було засновано інститут приват-доцентів. До викладання в академіях залучалися також магістри та кандидати богослов'я після представлення ними персональних дисертаційних досліджень<sup>203</sup>.

В духовних академіях початково передбачалося організувати й окреме філософське відділення з правом присуджувати вчені ступені з філософії. Але ця пропозиція була відкинута, аби не порушувати саме богословської спрямованості академій. Філософські дисципліни залишалися загальноосвітніми. Замість філософського було засновано церковно-практичне відділення з програмою, розрахованою на підготовку майбутніх учителів. Вступники до цього відділення, писав відомий дослідник Г. Флоровський, мали надію не на священство, а саме на учительське звання<sup>204</sup>.

В ході реформування вищої богословської освіти було відкинута й пропозиція заснування в академії фізико-математичного відділення з підготовки викладачів математики та фізики для духовних навчальних закладів. Передбачалося, що то був би важливий крок з точки зору захисту християнського вчення від модного на той час раціоналізму на основі ідеалізації точних і природничих наук<sup>205</sup>.

Нововведення, запроваджені статутом духовних академій 1869 р., протрималися п'ятнадцять років і виявили як позитивні сторони, так і недоліки реформованої академічної освіти, але безсумнівним здобутком було утвердження наукового характеру вищої богословської освіти.

Див. дет.: Жаловский И. Заметки сельского священника / Жаловский И. // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – №32-33. – С.9.

ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 383. – Арк. 1-1 об., 10-10 об., 11, 18 об.; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 390. – Арк. 1-1 об., 6-7 об., 10 об.-11 об.

От правления Лубенского духовного училища // Полтавские епархиальные ведомости. – 1899. – №19. – Ч. оф. – С.518-519; К сведению духовенства Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. – 1899. – №19. – Ч. оф. – С.516).

ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 383. – Арк. 1, 11; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 390. – Арк. 11.

З квітня 1884 р. академічний устрій зазнав суттєвих змін. Посилювалась влада єпархіального єпископа над академією. Ректору поверталися начальницькі повноваження, він міг читати не більше двох лекцій на тиждень. Відділення були скасовані й цілий реєстр спеціалізованих (другорядних) дисциплін пропонувався на вільний вибір. Спеціалізація на четвертому курсі ліквідовувалась, а випускне дослідження необхідно було писати на богословську тему.

Відмінялась публічність академічних диспутів. Ступінь доктора з 1884 р. присуджувався без захисту, а лише за відгуками рецензентів. Надавалося право захищати магістерську дисертацію на “колоквіумі” під час засідання академічної ради розширеного складу за участю запрошених осіб, але не на публічному диспуті<sup>206</sup>.

Серед найвідоміших центрів вищої освіти та науки особливе місце належало Київській духовній академії. Цей освітньо-науковий осередок православної церкви був утворений на базі Києво-Могилянської академії з метою продовження на церковно-православних засадах традицій першого вищого навчального закладу Східної Європи\*. Київська духовна академія була одним з чотирьох вищих духовних навчальних закладів Російської імперії, кожен з яких мав своєрідну територіальну спеціалізацію. Так Петербурзька духовна академія готувала священно-церковнослужителів з вищою духовною освітою для західних та північних губерній Росії, Московська академія – для середніх губерній європейської Росії, Київська духовна академія – для губерній центрально-європейської Росії, а також Кавказу і Закавказзя, Казанська академія – для східних губерній європейської Росії та азійських земель імперії<sup>207</sup>. Цей розподіл був, звичайно, досить умовним. Вихідці з різних регіонів могли на власний розсуд обирати собі місце навчання, а випускники направлялися на службу не тільки у визначені регіони, але ця територіальна спеціалізація вважалася базовою.

Управління Київською духовною академією здійснювалося на нових засадах. Крім ректора, якому належало право поточного керівництва, безпосередню причетність до управління мали рада та правління академії. Рада академії включала головуючого ректора, інспектора та всіх ординарних і екстраординарних професорів і відала навчально-педагогічною роботою академії. Про значення Ради академії в житті навчального закладу свідчить той факт, що без її участі не вирішувалося жодне важливе питання щодо навчально-наукової діяльності. Рада засідала не рідше двох разів на місяць. На її засіданнях відбувалися публічні захисти магістерських та докторських дисертацій. Правління відповідало за адміністративно-господарчі справи. До

Извлечение из Всепод. отчета обер-прокурора Св. Синода... за 1878 г. – СПб., 1879. – С.271-272.

Извлечение из всепод. отчета обер-прокурора Св. Синода за 1887 г. // Церковные Ведомости. – 1891. – №20. – С.205.

За правління Олександра II було покращено фінансування духовних академій. Зі спеціальних коштів Св. Синоду на їхні потреби виділялося щороку понад 600 тисяч рублів, з яких Київська академія отримувала близько 130 тисяч\*. На кожного студента духовної академії Св. Синод витрачав на рік понад 700 руб., тобто майже у чотири з половиною рази більше, ніж на підготовку одного семінариста. Було підвищено і жалування начальницько-викладацького складу академій. Ректор академії отримував жалування в сумі 4200 руб. на рік, ординарний професор – 3600 руб., екстраординарний – 2 400 руб., доцент – 1440 руб., а лектор (викладачі без вченого звання – сучасних європейських мов, певних спеціальних курсів тощо) – близько 700 руб. Це були високі оклади. Для порівняння, ординарний професор отримував жалування приблизно в чотири рази вище, аніж викладач семінарії

Викладачі та студенти Київської духовної академії мали гідні умови для роботи й отримання високих знань. В 1875-76 рр. було зведено новий кам'яний триповерховий будинок для проживання посадових осіб та викладачів Академії. Ще 1864 р. було перебудовано старий мазепинський та новий (зведений у 1822 р.) академічний корпус. Саме в мазепинському корпусі з 1872р. було облаштовано відомий Церковно-археологічний музей при КДА – унікальний культурно-науковий заклад, в якому проходили заняття з церковної археології та іконографії. Колекція історичних та мистецьких пам'яток, яка нараховувала на початок ХХ ст. близько 40 тис. одиниць і охоплювала період від первіснообщинного ладу, найдавніших цивілізацій Межиріччя та Єгипту до нового періоду історії, не мала аналогів у Російській імперії. У цьому ж старовинному корпусі знаходилася й бібліотека Академії, яка на початок 1880-х рр. нараховувала близько 39 тис. томів<sup>209</sup>.

Викладання в Київській академії, яке забезпечували близько тридцяти професорів, доцентів та лекторів, стояло на високому рівні. Серед найвідоміших професорів, які працювали в останні три десятиріччя ХІХ ст., звертають на себе увагу імена архімандрита, а згодом Канівського єпископа та ректора КДА (з 1883 р.) Сильвестра Мальованського, автора відомої праці «Опыт православного догматического богословия с историческим изложением догматов» (виходила з 1878 до 1891 р. – у п'яти томах), ординарного професора кафедри гомілетики та історії проповідництва В.

РГИА. – Ф. 796. – Оп. 174. – II отд., 3 ст. – Д. 937. – Л. 4-10; Протоколы Епархиального Съезда депутатов духовенства Подольской епархии 1896 г. // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – Приложение к №32. – С. 82-86; Извлечение из всепод. отчета обер-прокурора Св. Синода за 1887 г. // Церковные Ведомости. – 1891. – №20. – С.206.

Певницького, автора популярних праць, присвячених пастирському служінню, ординарного професора кафедри теорії словесності та історії іноземних літератур, творця церковно-археологічного музею КДА М. Петрова, екстраординарного професора, відомого палестинознавця й редактора науково-богословського журналу «Труды Киевской духовной Академии» А. Олесницького<sup>210</sup>.

При Київській духовній академії видавалися як загальнодоступні, так і спеціалізовані богословські часописи, що засвідчувало науково-просвітницький потенціал закладу, подвижництво викладачів академії на ниві народного просвітництва. Серед них, окрім «Трудов Киевской духовной Академии» (з 1860 р.), виходили «Киевские епархиальные ведомости» (з 1861 р.), «Воскресное Чтение» (з 1837 р.)<sup>211</sup> та інші.

Високі стандарти освіти, які пропонувала Київська духовна академія, дозволили їй зайняти особливе місце серед інших академічних закладів імперії. КДА була відомою й за кордоном. У ній традиційно навчалися серби, болгари, чорногорці, боснійці. Серед її студентів були представники близькосхідних православних патріархатів, зокрема сірійці, вихідці з православних громад Далекого Сходу – японці<sup>212</sup>. Здійснюючи цю почесну місію, Київська академія тісно співпрацювала з іншими відомими духовно-просвітницькими та науковими осередками Російської імперії та православного світу. Викладачі КДА входили до таких наукових товариств і установ як Російська академія наук, Російське географічне товариство, Російське археологічне товариство, Російський археологічний інститут у Константинополі, Історичне товариство Нестора Літописця при Київському університеті св. Володимира, Одеське товариство історії та старожитностей тощо<sup>213</sup>. Вони співпрацювали з Петербурзькою, Московською та Казанською духовними академіями, здійснювали наукові експедиції до Афону і Палестини, підтримували тісні зв'язки з Єрусалимською духовною місією Російської православної церкви. Загалом в останній чверті XIX ст. Україна

Протоколы Епархиального Съезда депутатов духовенства Подольской епархии 1896 г. // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – Приложение к №32. – С.83.

Підраховано за: Ведомость о церквах и белом духовенстве за 1893 г. // Всепод. Отчет обер-прокурора... за 1894-1895 гг. – Приложения. – СПб., 1898. – С.14-17; Протоколы Епархиального Съезда депутатов духовенства Подольской епархии 1896 г. // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – Приложение к №32. – С.83.

РГИА. – Ф. 796. – Оп. 174. – II отд., 1 ст. – Д. 937. – Арк. 4, 6-7, 9-9 об.

Підраховано за: Законоположение 1901 г. о новых пенсионных окладах военному духовенству // Вестник военного духовенства. – 1901. – №22. – С.691-692; Марков Н. Духовенство / Марков Н. // Православная богословская энциклопедия или Богословский энциклопедический словарь / Под ред проф. А.П.Лопухина. – СПб., 1904. – Т.V. – С.120-122.

Підсумовуючи, зазначимо, що в суспільному конгломераті безперервних політичних, економічних та гуманітарних перетворень 1860–90-х рр. православної церкви необхідно було віднаходити ефективні інструменти регулювання соціальних процесів, що вимагало посилення кадрового потенціалу духовенства. Події останньої чверті XIX ст. засвідчили факт реалізації цієї фундаментальної внутрішньоцерковної проблеми.

Передусім завершилося формування правового статусу духовенства в системі синодально-оберпрокурорського правління. Його привілейоване становище проявлялося в особливих суспільних функціях: освяченні діяльності владних структур у центрі та на місцях, формуванні світоглядних орієнтирів народу в дусі вірнопідданства і патріотизму засобами учительства і проповідництва. Духovenство мало особливі станові права в соціально-економічній і політичній сферах. Воно було звільнено від сплати податків, рекрутчини і військового обов'язку, зберігало за собою право церковного судочинства. Протягом досліджуваного періоду права і станові привілеї духовної верстви було розширено у площині суспільних прерогатив. Духovenству делегувалось право обирати та бути обраним до земських і міських зборів тощо.

Духovenство залишалось взагалі законослухняною верствою. В Україні всі його категорії мали нижчі за середньоімперські показники правопорушень.

В останній чверті XIX ст. покращився рівень матеріального забезпечення духовенства. Складна міжконфесійна ситуація в Україні стала причиною пріоритетного фінансування південно-західних єпархій. Внаслідок цього загальні прибутки духовної верстви в Україні був вищими за інші регіони імперії. Важливою рисою політики влади в питанні матеріального забезпечення священників та церковнослужителів стало значне збільшення пенсійного забезпечення цих верств протягом останніх десятиріч XIX ст.

Проте існували й чинники, які негативно позначались на суспільному авторитеті духовенства. По-перше, закріплення за православною церквою статусу охоронницько-чиновницької інституції, заклало ґрунт для перенесення на неї народного невдоволення світською владою. По-друге, малоприйнятною в уявленнях тогочасного суспільства, була практика отримання священниками плати за требовідправлення, що подеколи межувала з нав'язаними поборами. В умовах ліберальної пореформеної епохи представники різних суспільних верств прагнули бачити в духовенстві опору в подоланні нових звад і тому проблема оплачуваних треб стала предметом широкого обговорення. Поглиблене вивчення проблеми дозволило встановити, що середні витрати на треби парафіян ПЦ були посильними навіть для селянина, але суспільні настрої настійливо вимагали переведення православних причтів на державне фінансування.

Особливістю життєдіяльності православної церкви останньої чверті XIX століття став суперечливий розвиток духовної освіти. Разом з покращенням кадрового й матеріального забезпечення усіх типів духовних навчальних закладів, спостерігалась тенденція до обмеження світського компоненту



навчальних дисциплін, що несло в собі загрозу подальшого соціального дистанціювання духовенства від світських станів.

Незважаючи на позитивні зміни, загальний освітній рівень духовенства в Україні навіть на початку ХХ ст. залишався посереднім. Зокрема вищу духовну освіту мали лише 21% протоієреїв та близько 2% священників, а середню спеціальну – 94% священників, понад 60% дияконів та близько 45% псаломщиків. Недостатній освітній ценз саме нижчих категорій священно-церковнослужителів – дияконів та псаломщиків, залишався найпомітнішою проблемою у забезпеченні єпархій кваліфікованими кадрами. У цій ділянці церковного устрою Україна відставала від загальноросійських показників на 17-18%. Неадекватно нижчою в Україні залишалася й питома вага духовних навчальних закладів.<sup>214</sup>

Однак ця обставина найменшим чином впливала на суспільне сприйняття духовенства. Найважливішою особливістю реального статусу більшості представників духовної верстви в Україні була його наближеність до статусу і способу життя середніх станів суспільства.

\* З 1848 до 1859 р. владика Філарет очолював Харківську, а з 1859 до 1866 р. – Чернігівську єпархії (Тальберг Н. История церкви // [www.krotov.org/libr\\_min/t/talberg/talb24.html](http://www.krotov.org/libr_min/t/talberg/talb24.html))

## РОЗДІЛ IV

### ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИНАХ

Протягом багатовікової історії розвитку східнохристиянської цивілізації православна церква відігравала роль осередка духовного життя народів європейського Сходу, була оберегом їхньої цивілізаційної ідентичності. При цьому й українці, й росіяни розглядали православну віросповідну традицію як своєрідний щит в ідеологічному протистоянні із західнохристиянською та мусульманською цивілізаціями, православ'я уявлялося джерелом життєвих сил суспільства. Боротьбу з інославною впливами і церква, і держава сприймали як спільне стратегічне завдання, самодержець всеросійський залишався незмінним покровителем православної церкви<sup>215</sup>. Відповідно проблема ролі православної церкви в міжконфесійних відносинах має розглядатися як із огляду на її стратегічне партнерство з державою, так і з урахуванням визначеного державою офіційного статусу взаємодіючих конфесій.

#### 4.1. Православно-римо-католицькі відносини в Україні

Modus vivendi кожної універсальної церкви характеризується, зокрема, перебуванням її у стані безперервного побороювання неприйнятних для неї явищ релігійного і соціального порядку<sup>216</sup>. При цьому одним із найгостріших є місіонерське протиборство церков. Сама потреба ідеологічного протистояння конфесій є важливим стимулом їх самоудосконалення й духовного зміцнення. Відтак, ідеологічне, світоглядне зіткнення місіонерських доктрин може сприйматися не лише як явище розколу та конфронтації, але і як природний чинник збереження життєздатності й релігійної ідентичності конфесій. Фактично йдеться про те, що у пошуках належних відповідей на виклики світу та взаємні виклики, церкви сповнюються новими вітальними силами.

Повною мірою це стосується взаємин між православною та римо-католицькою церквами – спорідненими течіями великого християнського річища, які, розділившись, протягом століть поглиблювали свою конфесійну специфіку. Незважаючи на взаємовіддалення, обидві конфесії не втрачали надію на об'єднання християн у єдиній церкві. При цьому шлях до об'єднання бачився по-різному, що, у свою чергу, виступало каталізатором подальшого протистояння.

Нове утвердження римо-католицизму на українських землях, розпочате з розділами Речі Посполитої наприкінці ХУІІІ ст., суттєво вплинуло на характер православно-католицьких взаємин. Після 120-річної (з 1654 р.) епохи відчуження і ворожнечі обидві конфесії в Україні постали перед проблемою налагодження широкого конструктивного діалогу. До цього їх спонукали передусім обставини політичного характеру. По-перше, новоприєдані до імперії землі дніпровського Правобережжя були густо заселені польськими католиками та українськими уніатами (в колишніх воєводствах Речі Посполитої – Волинському, Подільському, Київському і Брацлавському – проживало 3,4 млн. чол., з них наприкінці ХVІІІ ст. до римо-католицизму належали 300 – 350 тис., а в середині ХІХ ст. – понад півмільйона чол.<sup>217</sup>), що вимагало від православних не тільки місіонерської протидії, але й звичайної соціально-релігійної адаптації. По-друге, держава свідомо пішла по шляху не лише визнання римо-католицизму як однієї з прийнятних конфесій, але й виношувала плани створення в Російській імперії альтернативного Ватикану світового католицького центру. Тому мало сприяти, зокрема, надання території Білорусії та України для осідки та діяльності заборонених на Заході Римським папою єзуїтських громад (за час легального функціонування в імперії – з 1782 до 1820 р. число членів цього ордену зросло з 200 до 334 осіб, у розпорядженні яких було 6 колегій і майно в 20 млн. злотих).<sup>218</sup> Фактором укоріненості римо-католицизму в Україні стало функціонування десятків монастирів, що належали до 30 орденів, і

\* Гомілетика (гр. *Homileō* – спілкуюсь з людьми) – розділ богослов'я, в якому розглядаються теоретичні та практичні питання церковної проповіді.

костьолів, підпорядкованих митрополії римо-католицької церкви (РКЦ) з центром у Могильові.

Завершення етапу утвердження католицизму в Україні (1772 – 1830 рр.) і перехід до католицько-православної конфронтації (1830 – середина 1870-х рр.) стали процесами, що засвідчили безперспективність добровільного набуття римо-католицькою церквою не властивого їй природі статусу маргінальної й певною мірою васальної щодо православної конфесії. Ситуація значно ускладнювалась етно-релігійним чинником, оскільки поляки, будучи основними носіями католицизму в Україні, були налаштовані на пасіонарне відтворення своїх національно-політичних, національно-культурних та національно-релігійних прав і традицій.

Властиве другому етапу зіткнення в Україні двох потужних місіонерських потоків – західного (католицького) і східного (православного) супроводжувалось тенденціями, важливими для розуміння суті подальших відносин між цими конфесіями. Перша полягала у посиленні боротьби польських римо-католиків за національну й релігійну емансипацію. Незважаючи на придушення першого польського повстання 1830-1831 рр. і майже цілковиту ліквідацію греко-католицької церкви (1833 р.), під прапором католицизму була розширена соціальна база визвольного руху. Вплив полонізму сприяв пробудженню передової української громадськості, яка не тільки долучилася до польського політичного й релігійного руху, але й започаткувала процес українського національного відродження. Таким чином, масштабний соціально-релігійний експеримент Російської імперії, спрямований на налагодження в одній державі мирного співжиття панівної православної та, у певному розумінні, васальної щодо неї католицької конфесій зазнав історичної невдачі.

У зв'язку з цим закономірною стала нова тенденція у ставленні до РКЦ світської влади. Після другого польського повстання 1863-1864 рр. царизм перейшов від політики звуження інфраструктури РКЦ та політичних репресій до повної ліквідації матеріальної бази римо-католицизму й підпорядкування церкви державі. Якщо після польського повстання 1830-1831 рр. у Західному краї було закрито 191 із 305 монастирів РКЦ, то, з

Зазначені події суттєво вплинули на духовну атмосферу в суспільстві. До повстання 1863 р. *поляки займали чільні позиції у суспільному житті* Правобережжя, що простежувалось у культурі й побуті <sup>219</sup>. Збереглися цікаві спогади дружини російського чиновника, який отримав призначення у Бердичів (сучасна Житомирська область). Подорожуючи через Київ та Житомир (1862р.), авторка спогадів В. Муханова відзначає, що навіть у Києві вона повсюди чула польську мову, по вулицях рухалась екіпажі, “запряжені на краківський манер” (передбачав особливий одяг візника та використання ним довгого хлиста), жінки носили чорний одяг, перебуваючи у траурі за розстріляними у Варшаві польськими патріотами, а в книжкових та нотних магазинах Хрещатика на чільних місцях було виставлено ілюстровані альбоми з надписом “Kijow polski” і знамениті революційні гімни “Boże coś Polskie” та „Z dymem pożarów”.

Далі на Захід польське домінування у суспільстві було ще помітнішим. У тогочасному Бердичеві не було, за твердженням В. Муханової, жодної російської школи (українці тим більше не могли захищати свої культурні інтереси – В.М.), в книжкових крамницях – жодної російської книги, а російські чиновники соромилися своєї національності та запобігали перед поляками<sup>220</sup>. Авторитет православної церкви в середовищі вищих верств занепадав. Імперські чиновники відвідували у Бердичеві не соборну церкву, а Бернардинський костюл і лише після придушення польського повстання почали знову з'являтися у православному соборі. Більше за те, самі священники, намагаючись дати належну освіту своїм дітям, почали піддаватися польським впливам. Так дочки православного батюшки у тому селі, де мешкала родина Муханових (неподалік Бердичева), розмовляли лише польською і не могли ані читати, ані писати російською. Українські селяни, залишаючись відданими православної церкві, тим менше мирилися з тим, що їхні діти читають “Отче наш” польською мовою та пояснювали це тим, що “Бог по-руськи не розуміє”<sup>221</sup>.

Як візначала ліберальна преса, після придушення польського повстання становище православної церкви на Правобережній Україні покращилося<sup>222</sup>. Переважна частина еліти суспільства, у тому числі імперські чиновники, знову поверталися до православних храмів, а населення з осторогою ставилось до католицької церкви.

**Остання чверть XIX ст. стала новим етапом у розвитку РКЦ на українських землях.** Його особливість полягала в пригніченій еволюції цієї західно-християнської конфесії, підданій майже цілковитому одержавленню. Проте РКЦ зберігала високий рівень самоорганізації. В Україні переважна більшість римо-католиків проживала у межах луцько-житомирської єпархії і незначна кількість на території тираспольського церковного округу. Луцько-житомирська єпархіальна територія була поділена на десять деканатів (

\* Так, наприкінці 1890-х рр. плата за річне навчання в Лубенському чоловічому духовному училищі (Полтавська єпархія) для осіб духовного звання складала 89 руб., а для осіб світських звань – 140 рублів; в Полтавському єпархіальному жіночому училищі відповідні суми за повне утримання вихованок складала 93 руб. 50 коп. та 165 руб. (От правления Лубенского духовного училища // Полтавские епархиальные ведомости. – 1899. – №19. – Ч. оф. – С.518-519; К сведению духовенства Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. – 1899. – №19. – Ч. оф. – С. 516).

От правления Лубенского духовного училища // Полтавские епархиальные ведомости. – 1899. – №19. – Ч. оф. – С.519; К сведению духовенства Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. – 1899. – №19. – Ч. оф. – С.515.

Підраховано за: Извлечение из Всепод. отчета Обер-Прокурора... за 1876 г. – СПб., 1877. – Приложение. – С.70-71; 78-81; Всепод. отчет Обер-Прокурора... за 1900 г. – СПб., 1903. – Приложение. – С.24-31.

аналог благочиній). У 1890 рр. в її межах діяло понад двісті костьолів, здійснювали служіння 294 священника, було 43 ченців та черниць, 68 чоловік навчалася в житомирській католицькій семінарії та нараховувалося *603010 прихожан* (станом на 1894р.)<sup>223</sup>, тобто близько 6% від загальної кількості римо-католиків усіх 12 єпархій Росії\* – 10518701 чол.,- враховуючи польські землі імперії.<sup>224</sup>

***Кількість католицьких монастирів, костьолів, каплиць у Київській, Подільській та Волинській губерніях***<sup>225</sup>  
(середина 1870 рр.):

Губернії	Монастирі	костьоли	католическі каплиці
Київська	1	56	75
Подільська	1	93	35
Волинська	1	101	158
Разом (на території Правобережжя)	3	250	268

Звертає на себе увагу той факт, що у межах трьох правобережних українських губерній – Київській, Подільській та Волинській – залишилось всього три монастирі – основних вогнищ римо-католицизму – (по одному на губернію : в містах Ходоркові Сквирського повіту (Київщина), Вінниці (Поділля) та Староконстантинові (Волинь). Характерною є також картина

Підраховано за: Духовно-учебные заведения ведомства Св. Прав. Всерос. Синода. – СПб.: Типо-литография М.П.Фроловой, 1899. – С.19.  
Там же.

**Правовий статус римо-католицької церкви** визначався загальноімперським законодавством. Згідно з ним РКЦ належала до другої (після панівної – православної церкви) категорії релігійних громад, тобто до так званих терпимих конфесій. Терпимі релігії користувалися обмеженими віросповідними свободами. Так вони були позбавлені права “навертати у свою віру” православних, вступати з ними в усну чи друковану полеміку. Незважаючи на право публічного богослужіння, для них були введені обмежувальні норми стосовно організації процесій і хресних ходів.<sup>226</sup>

Особливо жорстко переслідувався прозелітизм римо-католиків. Навернення православних до свого віросповідання було релігійним злочином, а місіонери, які використовували при цьому насильницькі засоби або погрози, підлягали ув'язненню у виправному закладі строком до трьох років. Винні у ненасильницькому спокушенні втрачали “особливі права та привілеї”. Їх ув'язнювали в арештантських відділеннях на час від одного до півтора року. За публічну місіонерську проповідь, зокрема особами католицького сповідання, передбачалося річне ув'язнення в арештантській фортеці. Були визначені навіть ознаки віроспокуси, як то : наявність з боку прозеліта активних місіонерських дій; дійсне “відпадиння особи, що піддавалася релігійній агітації; встановлений судом причинний зв'язок між “відпадинням” та агітаційним впливом місіонера тощо.<sup>227</sup>

Статус РКЦ проявлявся і в системі її управління. Вище керівництво у межах усієї імперії зосереджувалось в особі митрополита римо-католицьких церков архієпископа могольовського (місце перебування – Петербург) та підлеглої йому римо-католицької колегії (сім членів з них обиралися католицьким духовенством, а двоє засідателів призначалися імператорськими указами за поданням міністра внутрішніх справ). На єпархіальному рівні управління здійснювалось архієпископом або єпископом у співпраці з діючими при них кафедральними капітулами та консисторіями. У справах, які перевищували компетенцію єпископів, вони мали право звертатися до Ватикану. В шести римо-католицьких єпархіях у межах Російської імперії, у тому числі в Луцько-житомирській, при єпархіальному єпископі діяли єпископи-суфрагани (аналог вікарних єпископів).

За існуючими в державі правилами всі єпископи затверджувалися імператорами (указами сенату) після узгодження цих питань із римськими

папами. Після канонічного затвердження єпископів на тій чи іншій кафедрі вони складали присягу на вірність імператору та його наступнику і лише

\*\* Наприклад, деякі міські церкви відомого торговельного центру – м. Ніжина відраховували на рік до 60 руб. (Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Общий обзор епархии. – Чернигов: Типография Г.Л. Шапиры, 1873. – С.223).



після цього на вірність Папі. У більшості єпархій були свої діоцезальні (єпархіальні) семінарії. Кращі випускники цих п'ятирічних середніх навчальних закладів направлялися для здобуття вищої богословської освіти до петербурзької римо-католицької академії.

Зовнішні форми контролю, при всій їх обнадійливості для держави, не означали остаточного “зняття” римо-католицької проблеми в Україні. Насамперед було б неправомірним вважати, що здійснена державою секуляризація католицьких земель або часткова передача їх православної церкві повністю ліквідували матеріальне підґрунтя РКЦ та її прозелітистські можливості. У сфері дії римо-католицької ідеології залишався величезний сегмент світського (передусім польського) землеволодіння, як і широка мережа польських підприємств. Саме ці володіння суттєвим чином впливали на **місіонерський тонус римо-католицизму**, піднімаючи разом з тим його соціальний статус.

Відомо, зокрема, що наприкінці XIX ст. семи тисячам великих землевласників належало 6.500 тис. десятин землі, у тому числі більше 40% – полякам-католикам. (Показово, що 6 млн. українських селян володіло лише 4 .010 тис. десятин угідь). На Правобережній Україні розташувались чисельні маєтки польських магнатів – власників земельних площ, що перевищували 100 тис. десятин: Четвертинських в Обарові, графа Ю.Потоцького в Антонінах, Ярошинського та Я.Радзивіла на Волині, Браницьких на Київщині тощо.

Потужними залишалися позиції поляків – римо-католиків у цукроварній промисловості. Так на 1885 р. їм належало 20% цукрових заводів України (49 із 251) А з 77 товариств, які входили до створеного у 1884 р. Цукрового синдикату, польськими були 48 (60%).<sup>229</sup>

Слід відзначити також, що зменшення питомої ваги римо-католиків у землеволодінні України внаслідок виселення шляхти у постповстанський період (з 1863 до 1914 рр. польські маєтки скоротилися на третину)<sup>230</sup> не підірвало суттєво економічну опору РКЦ. Не в останню чергу це було пов'язано з масовим напливом в Україну німців – католиків. За 1863 – 83 рр., особливо після указу 1865 р. про заборону купувати землі особам польської національності, число німців, що поселились в Україні, зросло на 220 тис. осіб.

\*\*\* Призначалися з осіб, які мали академічну освіту або з випускників семінарій (Духовно-учебные заведения ведомства Св. Прав. Всерос. Синода. – СПб.: Типо-литография М.П.Фроловой, 1899. – С.19).

Польським католицьким поміщикам і шляхтичам належала, на переконання православних місіонерів, особлива роль “у віроспокушенні жителів Південно-західного краю”. Щоденний ідеологічний пресинг на православних селян, що наймалися до них на роботи, проявлявся “у несприятливих відгуках про православ’я, регулярних порушеннях церковних установ щодо постів і свят”<sup>231</sup> тощо.

Не в останню чергу польські магнати і шляхтичі долучалися до створення католицьких благодійних товариств. Перше з них в Україні (Одесі) відкрилося 1882 року\*. Пізніше вони з’явилися в Миколаєві (1895), Харкові (1896), Катеринославі (1897) та Херсоні (1898).<sup>232</sup>

Природно властивий РКЦ прозелітизм, у тому числі в православному середовищі, особливо активно відбувався у прикордонних з католицькими землями регіонах України. Подільський губернатор писав з цього приводу київському генерал-губернатору Олександру Дрентельну (4 червня 1885 р.), що католицька пропаганда організована на небезпечно високому рівні та з кожним роком набуває дедалі міцнішої соціальної опори. *Вчення галицьких єзуїтів* (тобто єзуїтів на території української Галичини, яка входила на той час до складу Австро-Угорської імперії), завдяки близькості кордону та неможливості належно контролювати таємні переходи селян через кордон, поширювалось навіть серед православних. Припинити це явище лише засобами суду, на думку вищого подільського чиновника, було неможливо. Тому він переконував у необхідності продовження дії Положення (запроваджено 14 серпня 1881 р.), яке давало право губернаторам в адміністративному порядку висилати за межі підзвітної території неблагонадійних осіб, особливо католицьких пропагандистів. Цю ж мотивацію зустрічаємо в офіційних листах київського та волинського губернаторів до генерал-губернатора Південно-західного краю<sup>233</sup>.

Синод повідомляв, зокрема, що єзуїти Галичини перетворились в основну силу з організації римо-католицької пропаганди на Правобережжі. Крім таємної пропаганди через місцевих ксендзів, вони створили у прикордонних з Австрією містечках і селах Подільської губернії місії. На місіонерські збори запрошується населення прикордонних Проскурівського та Кам’янецького повітів. “Селяни натовпами переходять на закордонний бік

\* Учні духовних училищ, які проживали в гуртожитках відвідували лазню раз на два тижні. Ті, хто проживав на квартирах, вдома або у найманих квартирах, вирішували питання особистої гігієни самостійно. Під час зимових та літніх вакацій учні духовних училищ традиційно роз’їжджалися по домівках до батьків (Див.: Помяловский Н.Г. Очерки бурсы / Помяловский Н.Г. – К., 1982. – С.56-57).

Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Общий обзор епархии. – Чернигов: Типография Г.Л.Шапиры, 1873. – С.214, 216-217. Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора Святейшего Синода... за 1892-1893 гг. – С.481.

... і повертаються сильно зараженими латинством, одягають шкапліри і корунки, перестають відвідувати православну церкву і йдуть на сповідь до ксьондзів”.<sup>234</sup>

Традиційно, як повідомляється у посланні Обер-прокурора Синоду Імператорові, “приливи” прозелітизму відбуваються після періодичних оглядів католицьких парафій латинськими єпископами. Із донесень благочинних видно, наприклад, що, незважаючи “на увіщування священників” православні Кам’янецького повіту “відвідують нічні збори – “таємниці” для співу релігійних пісень польською мовою і таємні польські школи”. Внаслідок обшуку в одного жителя с. Тирановки Проскурівського району було відібрано рукопис “Святого Письма “ із зображенням восьмикутного хреста, поширюваний, за висновками властей, “польськими ксьондзами для підтримки руху католицьких рожанцевих братств, що мав місце у Подільській губернії””.<sup>235</sup>

Та навіть мляві прозелітистські акції РКЦ викликали мобілізацію **місіонерських зусиль державної влади і православної церкви**. Найбільшу небезпеку держава вбачала в характерному для поляків глибокому переплетінні релігійних та політичних прагнень. Посилення католицької церкви засвідчувало одночасно й активізацію соціальної активності польської громади. ***Незважаючи на нейтралізацію найрадикальніших представників польського національного руху в 1860-і рр. та послаблення позицій католицької церкви, проблема протидії католицькій пропаганді дуже гостро стояла протягом наступного двадцятиріччя.***

Характерною ***реакцією держави на прозелітистські тенденції католицької церкви*** було звернення до заходів заборонного характеру, зокрема практики звуження мережі костьолів та каплиць. Вони обґрунтовувались, зазвичай, правом на відновлення позицій православної церкви у споконвічно православних землях, а також наявністю диспропорції у забезпеченні католиків та православних культовими спорудами. Наприклад, у Волинській губернії станом на другу половину 70 –х рр. на один костьол припадало в середньому 694 парафіянини. У православних цього ж регіону на одну церкву приходилось 704 віруючих (і це при тому, що у Волинській єпархії діяло найбільше православних церков та каплиць відносно інших єпархій України). Для порівняння : на Київщині та Поділлі на одну православну церкву припадало відповідно 1337 та 944 віруючих відповідно. У Волинській єпархії була також найбільша частка римо-католицького населення.

*Населення Волинської губернії за віросповіданням станом на 1878 р.*<sup>236</sup>

Сповідання	Чисельність віруючих
православні	1436189
католики	179762
Співвідношення католиків і православних	1 : 8

Адміністративні заходи щодо скорочення кількості католицьких церков призвели до закриття, наприклад у Київській та Волинській губерніях за період з 1878 до 1890 р., дев'ятнадцяти та одинадцяти костьолів і каплиць відповідно<sup>237</sup>. Скорочення мережі католицьких культових споруд відбувалося як у периферійних, так і в центральних губернських повітах. Показовою була ситуація в м. Кам'янці-Подільському та прилеглому повіті – регіоні зі старовинними середньовічними костьолами. За період з 1878 до 1900 р. кількість костьолів та каплиць скоротилася тут із шістнадцяти до десяти, і в результаті на одну католицьку церкву припадало вже майже 3000 парафіян, у той час як на одну православну церкву – 1320. Хоча, тут належить відзначити, що найкращу забезпеченість культовими спорудами у повіті мали євреї. У його межах діяло сорок сім синагог та єврейських молільних будинків (одна синагога на 500 віруючих!)<sup>238</sup>.

Подібними були й дії уряду щодо римо-католицьких монастирів. Так, імператорським указом від 9 березня 1890 р. було ліквідовано жіночій римо-католицький монастир ордену кармеліток у Дубно, зведений ще у 1660 р. зусиллями єзуїтів на кошти поміщиці Анастасії Чернецької. Розташований на перехресті доріг монастир, на переконання місцевого православного духовенства, мав на меті нейтралізувати “вплив на жителів краю Дубенської Хрестовоздвиженської православної пустині – місця подвижницького

\* Загалом, покращення матеріального становища викладачів духовних навчальних закладів відбулося лише за правління Олександра II. Згідно з штатами духовних училищ від 1867 р. Учителі отримували від 200 руб. (вчителі чистописання та співів), до 520 руб. на рік (вчителі давньогрецької мови, арифметики, географії). Переважна більшість учителів отримувала жалування в розмірі 420 руб., і це було більше, ніж жалування звичайного священика в українських єпархіях (воно складало не більше 300 руб. на рік). Річне жалування смотрителя духовного училища складало 900 руб, його помічника – 600 руб. (ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 8520. – Арк. 15 зв.; Уставы и штаты духовных семинарий и училищ Высочайше утвержденные 14 мая 1867 г. – СПб.: В Синодальной типографии, 1867. – С.55).

Помяловский Н.Г. Очерки бурсы / Помяловский Н.Г. – К., 1982. – С.19, 20.  
Помяловский Н.Г. Очерки бурсы / Помяловский Н.Г. – К., 1982. – С.72-73, 121, 123, 167, 181.

служіння преподобного Іова”. Кармелітки зухвало були переведені у Сandomирський монастир (Польща), а в оновленому й перелаштованому монастирському храмі розпочалося православне богослужіння.<sup>239</sup>

Взаємодія церкви та цивільної влади у цій царині місіонерської роботи знаходила схвальний відгук з боку православного духовенства. До посилення її закликав, наприклад, київський з’їзд єпархіальних преосвящених Південно-західного краю (1884 р.). Преосвященні наполягали, зокрема, на відновленні закону, згідно з яким губернські начальства у справах будівництва католицьких церков повинні в обов’язковому порядку консультиватися з єпархіальним керівництвом (дія відповідного закону, скасованого 1862 р., була таки відновлена 10 жовтня 1885 р. за відповідним клопотанням міністра внутрішніх справ<sup>240</sup>).

В контексті протидії латинській пропаганді показовими стали заклики київського з’їзду єпархіальних преосвящених Південно-західного краю (1884р.) заборонити католикам критичні висловлювання щодо православної віри та церкви, а також припинити поширення серед православних місіонерських книг, брошур та агіток). Міністерство внутрішніх справ відреагувало розпорядженням цензурному та поліцейському відомствам забезпечити суворий нагляд за тим, щоб “іновірці ніде при свідках, а тим більше публічно не допускали образ щодо православ’я”<sup>241</sup>.

Було задоволено й клопотання призначати на посади начальників та вчителів народних шкіл лише осіб православного сповідання. Так, навчальні заклади, які перебували під опікою імператриці Марії (жіночі школи та училища), першими запровадили практику призначення на посади начальників та начальниць, класних дам, головних та класних наглядачок, учителів, крім законовчителів іновірних сповідань та вчителів іноземних мов, винятково осіб православного сповідання та “руських за походженням”. Міністерство народної освіти, у свою чергу, дало пояснення, що міністерське розпорядження від 1866 р. та височайше повеління 1868 р. щодо преференцій православним наставникам зберігається й надалі.<sup>242</sup>

Св. Синод, віддаючи собі звіт у складності пастирського служіння в західних єпархіях, прагнув призначати на відповідні єпископські кафедри досвідчених преосвящених, що підтверджується послужними списками архієреїв, представлених у довідкових виданнях.. Серед архієреїв,

Памятная книжка Киевской епархии Историко-статистические сведения об устрогах духовного ведомства киевской епархии... – К., 1882. – С.114.

Постановление Св. Синода об устройстве пригготовительных классов при духовных училищах. – Петрозаводск: В губернской типографии, 1880. – С. 1, 3.

Уставы и штаты духовных семинарий и училищ Высочайше утвержденные 14 мая 1867 г. – Спб.: В синодальной типографии, 1867. – С.55.

Духовно-учебные заведения ведомства Св. Прав. Всерос. Синода. – СПб., 1899. – С.8.

У свою чергу, перед парафіяльним пастирством ставилось завдання живими прикладами сумлінного служіння зміцнювати власний авторитет, пропонувати пастві переконливі аргументи на користь східно-християнського віросповідання. Саме до цього закликали духовенство численні місіонерські видання, переважна частина яких була зорієнтована на основний його пласт – сільських священно- і церковнослужителів ( “Руководство для сельских пастырей”, “Беседы сельского священника к прохожанам”). Зокрема, в останньому<sup>243</sup> висвітлювалась ідеологічна доктрина католицької церкви, сутність її “відходу від принципів початкового християнства”, пропагувалися духовні цінності, на які мали орієнтуватися православні громади.<sup>244</sup> З метою унеможливлення розвитку католицької пропаганди православна церква намагалася встановлювати своєрідні контроль та опіку над колишніми греко-католиками, частина яких переселялась з Підляшшя до центральної України. Духovenство пояснювало таку політику “релігійним фанатизмом уніатів”, їх ворожим ставленням до світської влади та православної церкви<sup>245</sup>. При цьому відзначимо, що православне духовенство вдавалося, подеколи, не лише до “оборонних” заходів, а й до православної агітації в українській Галичині. В крайовому суді Львова наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. періодично розглядалися справи обвинувачених “у шпигунстві” та “пропаганді православ’я” священників з Правобережної України.

- \* До першого класу епархіальних жіночих училищ або училищ духовного відомства приймали не раніше як по досягненні дитиною 10 років. При вступі вимагалось знання основних молитов (“Царю небесний, Пресвятая Трійця”, “Отче наш”, “Богородице Діво, радуйся”) та вміння читати (Отечественная церковь в 1876 г. // Подольские епархиальные ведомости. – 1898. – №21. – отд. неоф. – С.749; Духовно-учебные заведения ведомства Св. Прав. Всерос. Синода. – СПб.: Типо-литография М.П.Фроловой, 1899. – С.9-10).
- \* Навчально-виховні та господарські справи обговорювались Радою училища, куди входили два священнослужителі. При цьому старший з них головував на засіданнях (Отечественная церковь в 1876 г. // Подольские епархиальные ведомости. – 1898. – №21. – отд. неоф. – С.749; Отчет по учебно-воспитательной части в Екатеринославском епархиальном женском училище за 1875-1876 уч. год // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1877. – №3. – отд. оф. – С.56; Записка о состоянии Подольского училища девиц духовного ведомства // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – №17. – отд. неоф. – С.591-594).

Значну допомогу у зміцненні позицій православної церкви в правобережних українських єпархіях надавали братства через розвиток благодійництва, організацію шкіл та ведення відповідної місіонерської діяльності. Це було тим більш важливо, що представлені в українських єпархіях регіональні представництва Православного місіонерського товариства (заснованого у 1870 р.) майже цілком були зайняті організацією матеріальної допомоги православної місії у Сибіру та на Далекому Сході\*.

Універсальністю своїх завдань відзначалося київське Свято-Володимирське братство, засноване після польського повстання 1863 р. Воно наполягало на повсюдному “воз”’єднанню з православною церквою усіх іновірців, у першу чергу, римо-католиків. При цьому братчики поклалися на пропаганду та поширення в народі книг і брошур полемічної спрямованості. Незважаючи на романтичні плани, Київське братство із користю для суспільства утримувало на власні кошти школу, забезпечувало найбідніші церковно-парафіяльні школи та школи грамоти необхідною навчальною літературою, надавало матеріальну допомогу бідним та новонаверненим у православну віру<sup>246</sup>.

Серед інших відомих церковних товариств відзначалося своєю активністю Острозьке Кирило-Мефодіївське братство. Завдяки йому Острог, давня резиденція князів Острозьких, став центром виховної та благодійницької діяльності у Волинській губернії. Виховна робота цього братства проявлялася в утриманні Острозького жіночого училища імені графа Д. Блудова, братської жіночої школи та однокласної школи для хлопчиків і дівчаток. Конкуруючи з благодійницькими католицькими товариствами, братство підтримувало засновані ним установи: Александро-Маріїнський притулок для інвалідів та німецьких нижніх чинів армії, будинок для паломників, амбулаторну лікарню. Братство здійснювало постійні або одноразові грошові дотації, позики населенню, брало активну участь у

Отечественная церковь в 1876 г. // Подольские епархиальные ведомости. – 1898. – №21. – отд. неоф. – С.749; Отчет по учебно-воспитательной части в Екатеринославском епархиальном женском училище за 1875-1876 уч. год // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1877. – №2. – отд. оф. – С.31-38; Отчет по учебно-воспитательной части в Екатеринославском епархиальном женском училище за 1875-1876 уч. год // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1877. – №3. – отд. оф. – С.49-61; Записка о состоянии Подольского училища девиц духовного ведомства // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – №17. – отд. неоф. – С.591-594.

формуванні місцевих капіталів на відновлення та реставрацію православних храмів. Зважаючи на заслуги Острозького Кирило-Мефодіївського братства та з метою підтримки православного братського руху місіонерського спрямування, 30 вересня 1895р. воно перейшло під покровительство імператора Миколи II<sup>247</sup>.

На початку 1890-х рр. загроза католицької пропаганди почала втрачати свою гостроту. Проте, в офіційних зверненнях губернаторів до начальника краю (як називали київського генерал-губернатора) залишаються прохання щодо продовження дії Положення про особливу охорону, аби жорсткими адміністративними заходами й надалі унеможливити розвиток інославної, зокрема римо-католицької пропаганди<sup>248</sup>. У листі від 5 липня 1890 р. міністр внутрішніх справ І. Дурново писав київському генерал-губернатору графу Ігнат'єву, що він особисто виступив за продовження особливих заходів з охорони суспільного порядку і готовий підтримати цю практику.

Духовно-учебные заведения ведомства Св. Прав. Всерос. Синода. – СПб.:  
Типо-литография М.П.Фроловой, 1899. – С.4.  
Духовные периодические издания на 1897 г. // Подольские епархиальные  
Ведомости. – 1896. – №54. – Отд. неоф. – С.1134-1136.



Офіційна статистика свідчить про значну перевагу православної місії над католицькою. Згідно з нею лише за 1881 – 1894 рр. у Західному та Південно-західному кряях від католицизму до православ'я відпало 20.851 віруючих<sup>249</sup>, а російська мова успішно утверджувалась у католицькому богослужінні в Україні.<sup>250</sup> Проте є й факти, що засвідчують заборонений владою перехід із православ'я в католицизм. Переслідування за порушення цієї норми закону набуло масового характеру. За 1874 – 1885 рр. за прийняття православними західних областей імперії іншої, передусім католицької віри, було порушено 3615 кримінальних справ, а за 1886-1893 рр. – 7540. За даними подільського губернатора, в одному

Уставы и штаты духовных семинарий и училищ Высочайше утвержденные 14 мая 1867 г. – Спб.: В синодальной типографии, 1867. – С.55;  
Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора... за 1900 г. – СПб., 1903. –  
Приложения. – С.30-31.

Поступово зростала й питома вага римо-католиків у державі. Якщо у 1870р. його частка відносно православного населення складала 12, 5%, то в 1893 р. – 13, 1%.<sup>251</sup> Приріст незначний, але він був досягнутий завдяки активній державній підтримці православної церкви та обмежувально-репресивним методам влади щодо римо-католицьких громад. Світські чиновники, які сприймали конфесійну ситуацію із зовнішньої сторони, відзначали переваги католицького духовенства над православним. Волинський губернатор А. Дунін-Борковський у звіті за 1900 р. писав, що православ'я отримало б ще більш значний розвиток на Волині, якби «наше православне духовенство, особливо сільське, не стояло за своїм розвитком, вихованням та підготовці... нижче католицького.»<sup>252</sup>

Збільшення чисельності римо-католицьких громад відбувалося й за рахунок греко-католиків. У зв'язку із заборонаю так званої уніатської церкви (1839 р.) та ліквідації її Холмської єпархії (1875 р.) таємний перехід католиків грецького обряду до РКЦ набув небувалої масовості. За визначенням Холмського православного єпископа, «вперте відчуження від православної церкви дуже значної частини колишніх греко-уніатів і прагнення її до переходу в католицизм особливо помітне». Число таких осіб у 1894 р. сягало 70 тисяч. Багато хто з новонавернених або зовсім залишались поза опікою церкви, або таємно відвідували закорданні (в Галичині) і місцеві костьоли. Так виникла проблема «упорствующих» (

Болдовский А., Кузнецов А. Комитет учебный при СВ. Синоде / Болдовский А., Кузнецов А. // Богословская энциклопедия / Под ред. Н.Н. Глубоковского. – СПб., 1911. – Т. XII. – С.467.  
 Духовно-учебные заведения ведомства Св. Прав. Всерос. Синода. – СПб.: Типо-литография М.П.Фроловой, 1899. – С.55.

Таким чином, можна констатувати, що навіть в умовах викликаного царськими заборонами депресивного розвитку, РКЦ в Україні залишалася для панівної православної церкви серйозно конкуруючою конфесією.

Православна церква в Україні мала значні демократичні традиції міжконфесійної полеміки, які утвердилися з часів Петра Могили. Проте в імператорській Росії пріоритет у протистоянні з іновір'ям, а особливо з латинством, було віддано саме засобам заборонного характеру. Відтак наявний досвід майже не використовувався. Не в останню чергу причиною певного знебарвлення проповідництва стало послаблення з середини 70-х рр. місіонерського виклику з боку римо-католицької церкви. Потужна російська держава виступила надійним захисником інтересів православ'я і духовенство відчуло себе безпечніше навіть в Україні, де католицизм зберігав свої міцні позиції, хоча й обмежені географічно (Правобережжя і південний захід) та етнічно (переважно у рамках польської, німецької, чеської і незначної частини української громади).

Світська та духовна влада не вдавалася при цьому до цілковитої ізоляції римо-католицької церкви та створення навколо неї інформаційного вакууму. В офіційних виданнях Св. Синоду, єпархіальних друкованих органах містились новини щодо розвитку римо-католицизму в світі, інформація про відомих представників католицької церкви за кордоном та в імперії. Характерним прикладом може слугувати огляд на сторінках “Вольнских епархиальных ведомостей” життя і діяльності Могилівського католицького архієпископа та митрополита римо-католицьких церков Російської імперії Антонія Фіалковського, який здійснював служіння з 1871 до 1883 рр.).

В середовищі православного кліру та вчених допускалося й обговорення можливостей вдосконалення церкви як суспільного інституту, розгляд відповідного досвіду інших християнських церков. Це простежується на прикладі діяльності відомого професора Київської духовної академії В. Певницького, який у своїх працях наголошував на деяких позитивних рисах у підготовці майбутніх священиків католицькими та протестантськими навчальними закладами. Порівнював рівень освіти та професійних навичок випускників православних та католицьких освітніх установ<sup>253</sup>.

Поступово пом'якшувались репресивні заходи щодо римо-католицької церкви. Так у 1870-і рр. паралельно із закриттям одних відкривалися інші костьоли. Число останніх у Західному та Південно-Західному краї досягла 100. А, починаючи з 1879 р., в Україні католики отримали перші після репресій дозволи на хресні ходи. Частина римо-католицьких священників звільнялася від нагляду.<sup>254</sup> Все це відповідало загальній тенденції розвитку відносин між Російською імперією і Ватиканом. Відомо, наприклад, що після розриву між ними дипломатичних відносин (1866 р.), у 1880 р. поновилися дипломатичні переговори, а в 1894 р. було відновлено російське посольство при Папському престолі. Тоді ж Римський папа виступив з ініціативою укладення церковної унії зі слов'янськими народами, а Микола II дозволив паломництво віруючих до Риму (1899). Зближення породжувало й ілюзії – російські філокатолики закликали Імператора та Папу стати творцями “вільної світової теократії”.<sup>255</sup>

Протягом досліджуваного періоду світська влада та православна церква намагалися посилити боротьбу з римо-католицьким прозелітизмом, вдаючись до відповідних репресивних та заборонних заходів. В результаті було скорочено мережу католицьких культових споруд у Правобережній Україні, продовжено політику закриття римо-католицьких монастирів на православній конфесійній території, посилено антипрозелітистську діяльність православного духовенства та церковних братств. В той же час, значний внутрішньо конфесійний організаційний та освітній потенціал, підтримка католицької церкви з боку польської шляхти, конфесійна

\* Згідно зі штатним розкладом духовних семінарій, затверджених імператором у 1867 р., ректор семінарії отримував жалування 1200 руб. та 800 руб. т. зв. Харчових на рік, інспектор – 900 руб. жалування та 600 руб. харчових, помічник інспектора – 700 руб; викладачі (у своїй більшості) від 900 до 1300 руб. в залежності від викладацького навантаження (всі оклади за рік) (Уставы и штаты духовных семинарий и училищ Высочайше утвержденные 14 мая 1867 г. – Спб.: В синодальной типографии, 1867. – С. 55).

Див. дет.: Всепод. отчет Обер-прокурора... за 1894 и 1895 гг. – СПб., 1898. – С.338-342.

близькість до Риму греко-католиків правобережної близькість питома вага римо-католиків залишали актуальною проблемою захисту конфесійних інтересів православної церкви в західних регіонах імперії.

#### **4.2. Взаємини між православною церквою і сектантськими громадами**

В системі міжконфесійних взаємин православної церкви в Україні особливе місце належало християнському сектанству.\* Загрозлива для православ'я тенденція, що проявлялась у постійному наростанні ідеологічного розмаїття, мережі та чисельності сект була характерною загальною для релігійної ситуації ХІХ ст., але з особливою гостротою вона постала в останні три десятиліття перед революцією 1905 року.

Закономірність цих релігійних зрушень була обґрунтована змінами історичних обставин. Під їх вирішальним впливом формувались та зазнавали трансформацій основні тенденції розвитку сектантських рухів в Україні. **Перший його етап охоплює ХVІ – ХVІІІ ст. і за своєю соціальною базою може бути кваліфікований як елітарний**\*.<sup>256</sup> Релігійна творчість частини української шляхти не знайшла тоді відгуку в православному народному середовищі. Українське селянство й міщани відсторонено поставилися до складного й малозрозумілого їм вчення соціанітів (однієї з течій антитринітаризму), протестантської ідеології М.Лютера та Ж.Кальвіна, що уже в ХVІ ст. проникли на правобережні землі. Пізніше, з середини ХVІІ ст., популяризації протестанству завадило дистанціювання України від Заходу через входження її під протекторат Росії. Це проявилось, зокрема, у різкому ослабленні міграційних процесів між Україною та іншими європейськими державами, у мінімізації процесів ідеологічного обміну між ними, зосередженні нових властей на утвердженні на українських землях богослужбової та обрядової практики РПЦ Московського патріархату.

Саме у зв'язку з новими – східними (російськими) релігійними впливами в Україні з'являються секти православного коріння – старообрядці, христововіри (хлисти) та духобори\*\* – з другої половини ХVІІ ст., скопці та молокани – з другої половини ХVІІІ століття. Спільним компонентом ідеології вказаних сектантських утворень були есхатологічні настрої, ідеї божественного перевтілення та заперечення авторитету православної церкви. Більшості цих сект було притаманне виразне містичне сприйняття духовного життя. Якщо сектанти західного, раціоналістичного спрямування, вважали розум основним посередником між Одкровенням та людиною і навіть відмовлялися визнавати за Одкровення все те, що вище або “проти розуму”, то східні сектанти-містики вірували, що Одкровення передається людині й поза розумом, безмовно й утаємничено – шляхом екстатичних видінь, пророцтв тощо. Приклад такого сприйняття демонстрували хлисти та

Духовно-учебные заведения ведомства Св. Прав. Всерос. Синода. – СПб.:  
Типо-литография М.П.Фроловой, 1899. – С.6.

мальованці, скопці ж у своєму містицизмі дійшли до крайнощів і воліли заради “спасіння” здійснювати вогняне хрещення, тобто оскоплення і чоловіків, і жінок. При цьому, подібно до хлестів, вони також вірили, що їхні лідери під час радень отримували дар пророцтва й могли відкривати долю своїм “братам і сестрам” по вірі<sup>257</sup>.

Загалом “недооформлені в Україні класичні течії” протестантизму<sup>258</sup> на першому етапі були потіснені містичними сектантськими утвореннями православного коріння.

**Другий, народницький, етап еволюції сектанства в Україні (кінець XVIII ст. – середина 1870-х рр.)** характеризувався потужним піднесенням радикальних західних сект (баптизму і його спорідненої течії – штундизму, адвентизму тощо), тобто так званих “пізньопротестантських соціально-релігійних рухів”. І, разом з тим, то був час, коли секти православного походження, особливо молокани\*, що відділилися від духоборів, переживали процес інтенсивного ідеологічного обміну із сектами західного походження. Їх ідейна дифузія породила гібридні (симбіозні) форми сектанства – як із домінуючими західними рисами (штундизм), так і східними (мальованство). Складність протистояння їм з боку православної церкви визначалась тим, що кожна з них відбивала українські ментальні риси, а відтак користувалася підтримкою корінного населення.

Загалом сектанство індустріальної епохи знаходить соціальну опору не в шляхті, а в селянсько-міщанському середовищі, тобто у нижчих пластах суспільства. Замість елітного воно стає масовим, народним і тим небезпечнішим як для держави, так і для офіційної (православної) церкви.

Необхідно визнати, що масовість сектанства усіх його різновидів була породжена, принаймні, обставинами двох порядків. Передусім – соціально-економічними – інтенсивним розвитком капіталізму, болісним розшаруванням суспільства, гострими соціальними проблемами, що виникали внаслідок обезземелення селянства, тощо. По-друге, обставинами духовного порядку – масовості сектанства сприяла майже тотальна ліквідація української православної церкви з її віросповідальною, зокрема, обрядовою специфікою та домінування на вітчизняних теренах РПЦ з її (невластивими для національної форми церковної організації та духовного самовияву) адміністративно-бюрократичними традиціями впливу на процес релігійної та соціальної самореалізації віруючих.

Створену нішу й прагнули заповнити різноманітні за доктринами секти. Вирішальним при цьому був зовнішній поштовх : так само, як сектантські ідеї західного (пізньопротестантського) гатунку були де-факто експортовані в Україну іноземцями із Центральної та Західної Європи, так і сектанство

Марков Н. Духовенство / Марков Н. // Православная Богословская энциклопедия / Под ред. А.П.Лопухина. – СПб., 1904. – Т.VI. – С.110, 115. О взимании платы с иносословных воспитанников духовных семинарий // Церковные Ведомости. – 1891. – №33. – С.275; Духовно-учебные заведения ведомства Св. Прав. Всерос.Синода. – СПб.: Типо-литография М.П.Фроловой, 1899. – С.6.

православного коріння було принесено його adeptами зі Сходу (Росії).

Остання чверть XIX ст. разом із передреволюційним відрізком часу початку XX ст. стала етапом розквіту сектанства в Україні (як із точки зору його масовості, так і зважаючи на його географію – відносно рівномірне поширення в усіх регіонах). У народному сектантському середовищі з'явилася нова еліта. Протистояння сектанства з православною церквою досягло свого апогею.

Найбільш *відомими сектантськими рухами західного походження* були баптизм, штундизм та, з кінця XIX ст., адвентизм\*. Їхніми спільними рисами стали реформаційні ідеї виправдання вірою та заперечення традиційної церковної організації.

Перші **адвентистські громади** виникли у Волинській та Таврійській губерніях у середовищі німецьких колоністів, які підтримували відносини із західними місіонерськими центрами й отримували звідти пропагандистську літературу. Волинський губернатор у 1894 р. передав Волинському преосвященному 24 номери базельської газети “Herold der Wahrheit und Profetscher Erklärer” та сім брошур німецькою мовою, конфіскованих поліцією в колонії Недбаївці Новоградволинського повіту у міщанина Готліба Шульги. Останній, як з'ясувалося внаслідок дізнання, святкував суботу замість неділі та схилив до цього ж колоністів. Означені газети та брошури, за відгуком волинського єпархіального місіонера священника Мануїла Немечека, видавалися “адвентистами сьомого дня”, які вважають свою секту “останньою, справжньою реформацією”<sup>259</sup>.

Адвентизм, як помітна сектантська течія, проявив себе вже на початку XX ст., коли відповідні громади з'явилися у центрі, на півночі та сході України та взяли участь у загальному євангельському з'їзді (вересень 1905 р.). Св. Синод висловлював занепокоєння цим рухом, оскільки, за його версією, адвентисти відкрито зневажали не лише православні, а й деякі загальнохристиянські традиції. Подібно іудеям, вони вшановували суботу, працюючи у неділю, виступали проти зображення Спасителя і вважали, що всі християнські свята відзначаються несвоєчасно (Різдво, на їхню думку, мало святкуватися у ніч з 2 на 3 вересня (ст. ст.), а Пасха – восени). Адвентисти заперечували таїнство євхаристії, виступали проти священства й самочинно тлумачили Св. Письмо<sup>261</sup>.

Гуртки, названі “**штундою**”, що з'явилися в Україні у середині 1850-х рр. серед німецьких колоністів, головним осереддям мали селище Рорбах (засновником секти став місцевий пастор Бокенберг). Першими послідовниками штундизму з числа колишніх православних були ті, хто жив у колонії “на служінні”, а згодом, разом з німцями-колоністами стали поширювати вчення в Одеському та Єлизаветградському повітах Херсонської губернії<sup>262</sup>. З огляду на те, що штундизм зародився саме в німецьких колоніях, представники православного духовенства та світські

чиновники тлумачили розвиток штундизму в Україні як наслідок іноземного впливу. Цьому висновку відповідала також інформація про широкі зв'язки місцевих штундистів із іноземними місіями. Головну роль у цих контактах відіграло міжнародне місіонерське Базельське товариство у Франкфурті на Майні та Британське Біблійне товариство, які мали свої відділення у найбільших містах та організовували діяльність численних книгонош із штундо-баптистів – популяризаторів учення<sup>263</sup>.

Ідеологічна доктрина *штундистів* включала лише три православних догмати: троїстості Бога, втілення Сина Божого Ісуса Христа та спокути гріхів. Згідно з баптистським віросповіданням лише ті, хто справді сповідають покаєння перед Богом, віру в Господа Ісуса Христа та послух йому є єдино достойними кандидатами на хрещення. Акт хрещення має відбуватися у зрілому віці). Штундисти, як і баптисти, визнавали Святу Трійцю та двоїсту природу Ісуса Христа (його божественну та людську іпостасі). Спорідненість штундистського та баптистського віросповідань сприяла появі у другій половині ХІХ ст. штундо-баптистської течії<sup>264</sup>.

Внаслідок поступового падіння авторитету світської та духовної влади, представники якої нерідко формально ставились до виконання своїх пастирських обов'язків, ареал поширення штундизму в Україні постійно зростає. Слідом за Київською єпархією (с. Плоске та с. Чаплинка Таращанського повіту) штунд-баптизм з'являється на півдні України. Зокрема у 1875 р. виникає російсько-українське братство в Одесі. Організатором його став І.Лисицин – власник пекарні, перетвореної на будинок для молебну<sup>265</sup>. На початок 1880-х рр. євангелістські громади уже функціонували у Волинській, Подільській, Чернігівській та Полтавській губерніях. Проте основним центром штундизму залишалася Херсонська

Духовно-учебные заведения ведомства Св. Прав. Всерос. Синода. – СПб.:  
Типо-литография М.П.Фроловой, 1899. – С.6-7.

Священник. Приготовление к священству и жизнь священника. Проф. КДА  
В.Певницкого. – К.: Типография Импер. Университета Св. Владимира Н.Т  
. Корчак-Новицкого, 1897. – С.78-79.



З 1882 р. розпочинається євангельська праця у Києві. Прозелітам під керівництвом Вітнова вдалося залучити до секти слюсаря залізничного депо Д.Тимошенка, міщан Я.Сибріна, Шиманського та інших, які пізніше самостійно проповідували в публічних місцях, у тому числі на базарних площах. 1886 р. київські штундо-баптисти створили церкву, першим пресвітером якої було обрано Д.М.Тимошенка.<sup>266</sup>

Євангельське пробудження на Волині, за термінологією штундо-баптистів, розпочалося 1876 р., коли цей край відвідав відомий на той час прозеліт Іван Рябошапка. Здійснюючи серед місцевого населення нічні проповіді, він охрестив 14 мешканців сіл Пекарщина, Горошок та Дашенка.

Серед adeptів сектантського руху були представники різних станів, однак більшість склали селяни та міщани. Тверезе, упорядковане життя штундо-баптистів, розвинуте почуття взаємної виручки, а також здійснювана громадами матеріальна підтримка нововведень вочевидь сприяли їхньому процвітанню<sup>268</sup>. За даними Одеського Свято-Андріївського братства, штундо-баптисти мали і зовнішні, і внутрішні джерела фінансування, причому кожен сектантський двір сплачував на потреби громади не менше 5 крб. на рік<sup>269</sup>. Протокол одного із з'їздів штундистів, який відбувся в німецькій колонії Рікенау Херсонської губернії 20-22 травня 1882 р., засвідчує зокрема, що на цьому зібранні, за пропозицією німецьких “братів” Арона Леппа та Давида Шаленберга, були затверджені розміри жалування штундистським місіонерам. Вони передбачали річну винагороду за здійснення впродовж 8 місяців місіонерської діяльності у розмірі 450 руб., піврічне жалування у розмірі 175 руб. (чотири місяці роботи) та кварталне жалування в 75 руб. – за два місяці місіонерської діяльності. Відповідно грошова винагорода штундистського

Див.: О результатах ревизии Симферопольских духовных учебных заведений (кін. XIX ст.) // ІР НБУВ. – Ф. XIII. – Спр. 3802. – Арк. 1.

Підраховано за: ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 181. – Арк. 55-55 зв.; ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 528. – Спр. 489. – Арк. 78.

Див. дет.: Голубинский Е.Е. Благие желания (pia desideria) относительно русской церкви / Голубинский Е.Е. // О реформе в быте русской церкви. – М., 1913 – С.9-11, 12; Пороховщиков А. Россия накануне XX в. – М.: Типография бр. Вернер, 1889. – С.41-42.

Крім помітних економічних стимулів, поширенню євангельського руху сприяла місіонерська ревність членів протестантських громад. Загалом прозелітизм став характерною рисою штундизму. До того ж за доби ліберальних реформ влада не змогла швидко відреагувати на посилення сектантського руху. Херсонський архієпископ Леонтій писав у 1875 р. до Св. Синоду, що на посилення штундизму в Любомирівському повіті Херсонської губернії ніхто з представників влади не звертає ніякої уваги. Користуючись цим штундисти вільно зустрічалися з пропагандистами, приймали на проживання в Любомирівці та навколишніх хуторах невідомих осіб цілими родинами. У цій місцевості штундисти відчували себе настільки вільно, що подеколи публічно здійснювали обряд перехрещення над православними, супроводжуючи це несамовитими криками та своїми особливими співами<sup>270</sup>.

Розвитку сектанства сприяла чітка організаційна структура місії, створена за взірцем закордонних протестантських центрів. У кожній сектантській общині був свій благовісник із числа кращих знавців Св. Письма та кращих ораторів. За відсутності здібної до проповідницької діяльності особи до певної сектантської общини підселялися такі благовісники під виглядом кравця, мірошника або іншого робітника та брали справу поширення штундистського вчення до своїх рук. Благовісники забезпечували прихильників вчення необхідною літературою та координували діяльність із так званими старшими благовісниками, які відповідали за пропаганду вчення у рамках округу. Місцеві благовісники зазвичай були і посадовими особами общини – пресвітерами або дияконами секти.

До наступного організаційного рівня місії відносилися так звані роз'їздні благовісники, тобто місіонери, що координували прозелітистську діяльність у регіоні (інакше – старші благовісники). Під час об'їздів сектантських общин вони головували на розпорядчих зборах, керували виборами кандидатів на посади пресвітерів та дияконів, проводили іспити на знання Св. Письма та головних заповідей штундистської секти для тих, хто готувався до обряду охрещення. Вони ж разом із місцевим пресвітером здійснювали обряд хрещення, який відбувався, зазвичай, серед ночі у потаємному місці на річці або ставі. Роз'їздні місіонери отримували також від місцевих касирів кухольний збір для передачі до загальної каси, здійснювали пожертвування на користь бідних<sup>271</sup>.

Місцеві та роз'їздні благовісники входили до складу штундо-баптистських місіонерських комітетів, що об'єднували як німців, так і слов'ян. Комітет відав місіонерським фондом, який поповнювався зі зборів “до кружок та під хустку” під час штундистських зібрань-молінь та

\* В II половині XIX ст. такий штраф складав 3 р. (Див.: ЦДІАК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 279. – Арк. 1-3 зв.).

одноразових пожертв, в яких переважали внески німців (об'єктивні переваги німецьких колоністів над місцевими штундистськими прозелітами у культурній та матеріальній сферах визначали загальне лідерство німецької громади у розвитку штунди). Вищим органом управління штундистською місією були з'їзди чільних представників місцевих общин та благовісників. Такі з'їзди-конференції проводилися щорічно та були присвячені, головним чином, обговоренню місіонерських питань – поширенню вчення, організації життєдіяльності громад віруючих.

Високий рівень організації та фінансування пропагандистської діяльності стали потужними чинниками посилення штундизму. За період свого найбільш активного розвитку – 1860-1880 рр. – він поширився на всі єпархії України і став найвпливовішим сектантським середовищем в Україні.

Серед *сектантських громад східнохристиянського коріння* в Україні останньої чверті ХІХ ст. були представлені мальованці, хлисти (христововіри), скопці, молокани, та деякі перехідні течії, як штундо-молокани<sup>272</sup>, що виникали під наростаючим впливом раціоналістичних сект західного походження. **Мальованщина** відносилась до сектантського новоутворення містичного спрямування, яке вийшло з раціоналістичного штундобаптизму. Можна припустити, що поява цього напрямку відбивала кризу, яку переживав штундобаптизм у 1890-і рр. Репресії проти штундистів, а також наростаюча активність православних місіонерів підривали організаційні та віросповідні основи сектантських громад. Вони наочно могли пересвідчитись, що Біблією можна підтверджувати часом протилежні думки. За таких обставин частина сектантів намагалася дистанціюватися від усталених побутових та віросповідальних традицій і проникалась містичними настроями. Такому середовищу міг відповідати будь-який вождь, здатний тримати сектантів у стані екзальтації.

Назву цьому рухові дав уродженець м. Таращі Київської губернії Кіндрат Мальований. Ще в 1884 р. він перейшов із православ'я у штундизм, але невдовзі став говорити, що в ньому “Св. Дух”, та що він є “Христос”. Після появи у К. Мальованого послідовників і формування так званої секти мальованців це явище привернуло увагу не лише православної церкви, влади, а й освіченої громадськості. Мальованщина, ця своєрідна модифікація хлистівського вчення на українському ґрунті, сприймалася деякими сучасниками як епідемічне душевне захворювання. Відомий психіатр, професор І. Сікорський, спеціально досліджував цей рух з медичної точки зору. Він дійшов висновку про психічний розлад у К. Мальованого та його послідовників, що проявлявся у звичному для них екзальтованому настрої та нав'язливих ідеях<sup>273</sup>. Готуючись до очікуваного 1 листопада 1899 р. кінця світу, сектанти залишали оселі та йшли у засніжені поля, просто неба занурювались у холодну воду водоймищ – чоловіки та жінки разом з малолітніми дітьми. Після того, як “кінця світу” не відбулося, ідеологія сектантської громади була видозмінена, і новий “пророк” Лисенко став

проповідувати прихід “царства небесного” шляхом здійснення повної свободи від суспільних порядків. У с.Турбинці Сквирського повіту було засновано комуну, яка в листопаді 1899 р. рушила до Казані, але була розігнана<sup>274</sup>.

Наступна хвиля активізації мальованщини припала вже на початок ХХ століття, але, загалом, ця течія залишалася маргінальним явищем навіть у рамках сектантського руху, об’єднуючи поодинокі громади на Київщині, в Херсонській та Харківській губерніях<sup>275</sup>.

Певний слід в історії сектантства в Україні залишили представники іншої містичної секти – хлисти або христововіри. Прозеліти цієї течії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. нараховували на теренах усієї України не більше 700 чоловік, але секта мала значний ареал поширення, спираючись на осередки у Харківській, Полтавській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях\*. З кінця ХІХ ст. на чолі хлистівських громад всього Чорномор’я (українські і російські терени) та Катеринославщини стояв впливовий представник сектантського руху – міщанин Роман Лихачов<sup>276</sup>.

Морально-етичні орієнтири хлистів являли значну загрозу суспільній та сімейній моралі. Православна церква сприймалася ними як “старозавітна, зовнішня, плотська”, на відміну від їхньої “духовної церкви”. Скопці заперечували традицію і таїнство церковного шлюбу, а дітей, народжених у законному шлюбі називали “втіхою сатани”. Відкидаючи церковний шлюб, хлисти мали т. зв. духовних дружин, які давалися їм лідерами сектантських громад на радіннях (так називалися зібрання-моління хлистів). При цьому плотський зв’язок між “духовними” чоловіком та жінкою не вважався хлистами гріхом на відміну від інтимних стосунків законного подружжя!

Голубинский Е.Е. Благие желания (pia desideria) относительно русской церкви / Голубинский Е.Е. // О реформе в быте русской церкви. – М., 1913

– С.16; Священник. Приготовление к священству и жизнь священника.

Проф. КДА В.Певницкого. – К.: Типография Импер. Университета Св.

Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1897. – С.69-70.

Священник. Приготовление к священству и жизнь священника. Проф. КДА В.Певницкого. – С.70-71.

Братский совет новорукоположенному в сельский приход священнику. Опыт практического руководства для пастырей священника Афанасия

Недельского. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1883. – С.21-22.

Скопців нараховувалося всього близько 100 чоловік на Харківщині, Херсонщині та Полтавщині<sup>277</sup>. Це була найменша секта в Україні, яка охоплювала поодиноких представників російської еміграції в Україні. При цьому хлисти та скопці, що зорганізувалися ще в 1860-х рр. у Подільській губернії, були піддані репресіям на початку 1870-х рр. і з тих часів не мали своїх осередків у Правобережній Україні<sup>278</sup>.

Більш чисельною сектою було молоканство, представники якого проживало компактно, маючи основний центр у Таврійській єпархії. Їхня кількість у цьому регіоні складала близько 8 тисяч чоловік, здебільшого вихідців із російських губерній<sup>279</sup>. Особливістю молокан було те, що це чи не єдина сектантська течія східнохристиянського походження, яка мала раціоналістичну спрямованість.

Молоканство зародилося в другій половині XVIII ст., а його засновником вважається селянин Тамбовської губернії Семен Уклеїн. Згідно з ученням фундатора секти молокани відкидали православні таїнства, церковне Передання, заперечували потребу в храмах, не вшановували ікон та святих. Представники молоканських громад наголошували, що істинним причастям тілом та кров'ю Христовою є читання Св. Письма та вивчення Божого слова. За утвердженою з XVIII ст. традицією кожна громада обирала собі пресвітера з двома помічниками для ведення молитовних зібрань і догляду за порядком. При цьому в своїй більшості молокани вшановували владу й узаконили моління за російського царя.<sup>280</sup>

З початку 1880-х рр. у Таврійській губернії почала розвиватися нова течія в рамках молоканства – штундо-молоканство, або ново молоканство. Представники нового сектантського осередку прийняли віровчення штундо-баптистів, утримавши лише традицію хрещення немовлят. Таврійські ново молокани дотримувались лютеранських поглядів на гріх та вчення про виправдання вірою. Пропаговані сектантами шляхи досягнення благодаті,

Памятная книжка Киевской епархии. Историко-статистические сведения... – С.105-106; Прот. Георгий Флоровский. Пути русского богословия / Флоровский Г. – С.360-361, 415-416; О новом уставе Духовных Академий // Волынские епархиальные ведомости. – 1883. – №9. – Ч. неоф. – С.248-249.

Прот. Георгий Флоровский. Пути русского богословия / Флоровский Г. – С. 360-361; Духовно-учебные заведения ведомства Св. Правит. Всерос. Синода. – СПб., 1899. – С.3.

Прот. Георгий Флоровский. Пути русского богословия / Флоровский Г. – Репринт з III-го видання. – Paris: Ymca-Press, 1983. – С.362; Именной список ректорам и инспекторам духовных академий и семинарий, преподавателям духовных академий... // Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода и Российской церковной иерархии на 1901 г. – Б.М., Б.Г. – С 14-16.

Прот. Георгий Флоровский. Указ. соч. / Флоровский Г. – С.362.

вчення про євхаристію, пресвітерський сан тощо відповідали догматиці штундистів та англійських пресвітеріан. Головним центром ново молоканства стало с. Новоастраханка Таврійської губернії, де 1908 р. було відкрито семінарію для підготовки пресвітерів та проповідників.<sup>281</sup>

З кінця 1870-х рр., в умовах загострення політичної та соціальної ситуації в імперії, у владних колах визрівало розуміння того, що світогляд представників сектанства, заснований на ідеях релігійної свободи, ненасиллі та принципової моральної оцінки суспільних реалій становив загрозу тогочасному державному та суспільному ладу, а зростання впливу сектантських рухів підривало позиції православної церкви. Наголошуючи на новій небезпеці, офіційна влада ставила проповідь сектантських ідей поряд з соціалістичною та революційною пропагандою. Антимілітаристські виступи сектантських проповідників розцінювались як прояв ворожого впливу. Наголошувалось на “германському” походженні баптизму та інших євангелістських течій. Царський уряд дедалі більше тяжів до посилення репресивної політики щодо сектанства. Ініціатором посилення адміністративних заходів став обер-прокурор Св. Синоду К. Победоносцев, який категорично відкидав можливість застосування в Російській імперії західних ідей свободи совісті та свободи віри. У своїх листах К. Тютчевої за 1881 р. він сформулював основи православної місіонерської концепції: “... скільки б ми не говорили про свободу та відсутність примусу у справах віри, твердження ці, по суті істинні, будуть так само розсипатися від дотику дійсності, як слово проповідників миру про беззаконня та гріховність війни. Який правитель наважиться, будучи оточеним ворогами-сусідами, розпустити своє військо та перекувати мечі на орала?”. І далі : “ Наші вороги відірвуть у нас масами руських людей та зроблять їх німцями, католиками, магометанами..., і ми втратимо їх назавжди для церкви та для вітчизни”, якщо держава не захистить православну церкву. Захищати її потрібно “від цілої армії дисциплінованих ворогів – усіляких віросповідних пропагандистів , які, користуючись простотою народною, бездіяльністю уряду, умовами простору та бідної культури, вриваються як вовки до нашого стада, що не має достатньо пастирів. Стадо наше – наше майбутнє; що сьогодні не може бути у ньому зрощене, те буде зрощене через десятки років, але поки що ми повинні оберігати його від вовків”<sup>282</sup>.

Юридичний та суспільний статус сектантських громад в Україні останньої чверті XIX ст. характеризувався передусім їх другорядною роллю після пануючої православної церкви. Як і у випадку з католицизмом, приналежність до різного роду сект дозволялася лише особам іноземного походження. Перехід православного до іншої конфесії, а тим більше секти,

Прот. Георгий Флоровский. Указ. соч. / Флоровский Г. – С.362.

Прот. Георгий Флоровский. Указ. соч. / Флоровский Г. – С.416; Духовно-учебные заведения ведомства Св. Прав. Всерос. Синода. – СПб.: Типо-литография М.П.Фроловой, 1899. – С.1-3; Болдовский А. Комитет Учебный при Св. Синоде / Болдовский А., Кузнецов А. // Богословская энциклопедия / Составлена под ред. Н.Н.Глубоковского. – Т.ХІІ. – С.472.

вважався релігійним злочином. Так само навернення православних до будь-якого іншого віросповідання переслідувалось законом і сектантські місіонери, які зваблювали православних прихожан до своєї релігійної громади, підлягали різного роду покаранням. Покарання різнилися відносно так званих “терпимих” та “нетерпимих сект” – до перших відносилась більшість “неізувірних”, а до нетерпимих саме “ізувірні” секти, зокрема скопці. Якщо насильницьке навернення до звичайної секти (неізувірної) каралося трирічним ув’язненням, то скопці за таку ж провину засилялися на каторгу строком до 8 років. Оскоплення зі згоди приналежної до секти особи каралося шестирічною каторгою, а цей же злочин, здійснений насильницьки, – каторгою до 10 років<sup>283</sup>.

Існувала поліваріантність у визначенні міри покарання і, наприклад, скопців іноді карали засланням у найвіддаленіші регіони імперії з позбавленням майнових прав, а в певних випадках обмежувались ув’язненням. Так громади скопців м. Балти і навколишніх сіл Подільської губернії на початку 1870-х рр. були покарані за двома статтями : всі оскоплені й ті, що відзначалися ревністю у пропаганді цієї сектантської течії (ненасильницькі методи) були заслані до Сибіру, а менш винні були піддані арешту та перебували в ув’язненні<sup>284</sup>.

До головних державних актів, які визначали наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. юридичний статус сектантських об’єднань, слід віднести доповнення до Закону 1874 р. “Про дарування розкольникам і сектантам усіх віросповідань прав цивільних та щодо відправлення духовних треб”. Фактично новий варіант Закону, затверджений 3 травня 1883 р., проголошував право на молитовні зібрання як у приватних, так і у спеціально призначених для цього приміщеннях. Це право не стосувалося лише скопців, які кваліфікувалися як особливо шкідлива секта.

Проте у зв’язку з поширенням штундо-баптизму Міністерство внутрішніх справ вдалося до контрзаходів. 3 вересня 1894 р. було видано Положення “Про визнання штунди особливо шкідливою сектою та про заборону зібрань штунди”. У поясненнях Св. Синоду до “Положення” Комітету міністрів наголошувалось, що послідовники штунди не лише відкидають церковні обряди і таїнства, але й не визнають ніякої влади та повстають проти присяги і військової служби, “уподібнюючи захисників престолу та вітчизни розбійникам”, проповідують соціалістичні принципи –

\* Київська духовна академія заснована після дворічних вакацій 1817-1819 років, розташувалась у корпусах знаменитої Києво-Могилянської академії. Згідно з встановленою Богоявленським братством традицією, щорічно, в день смерті митрополита київського Петра Могили (31 грудня), здійснювалось молитовне поминання засновників, благодійників та вихованців Академії. Для цього було складено “Синодик”, куди й були занесені їхні імена (Димитрій, еписк. К приближающемся трехсотлетнему юбилею Киевской Духовной Академии. – К.: Типогр. И.И.Горбунова, 1901. – С.7-9).

загальну рівність та поділ майна<sup>285</sup>.

Поряд із заборною молитовних зібрань штундо-баптистів запроваджувались також особливі громадянські обмеження. Практикувались спеціальні відмітки “штунди” в паспортах найбільш активних проповідників, що ускладнювало їм пошуки роботи, місця проживання тощо. Всі виявлені віруючі-протестанти мали перебувати під поліцейським наглядом й усі справи щодо сектантів проходили по відомству Міністерства внутрішніх справ. Каралися незаконні молитовні зібрання на дому, пропаганда в армії, розповсюджувачі духовної літератури певного змісту могли бути заарештовані, в їхніх помешканнях проводились обшуки, конфіскації цієї літератури. Крім цього, жорстко каралася пропаганда антимілітаристських ідей – до заслання у Сибір та закриття громад<sup>286</sup>.

Згадані державні акти від 4 липня та 3 вересня 1894 р. були дискримінаційними саме до тих послідовників євангелістського вчення, які були вихідцями з Росії та України і звалися штундистами. Споріднений штунді баптизм був проголошений іноземним (німецьким) віросповіданням і користувався правами “терпимої релігії” за умови, що його сповідували тільки іноземці. Вітчизняні ж сектанти були оголошені “штундистами-розкольниками” та переслідувались. Тривала боротьба штундистів за право називатися баптистами саме корінним жителям (баптистами, по суті, вони й були) увінчалась успіхом лише після революції 1905 року. До того чисельні судові процеси у справах штундистів, які називали себе баптистами аби уникнути переслідувань, призвели до колізій навколо проблеми диференціації цих споріднених течій.<sup>287</sup>

Духовенство тісно співпрацювало з владою у справі приборкання сектантства, надаючи їй необхідну інформацію. Представники різноманітних сект західного та східного походження у тих чи інших єпархіях потрапляли під нагляд не лише з боку поліції, а й місцевого духовенства. Єпархіальне начальство за посередництва благочинних отримували від місцевих священників дані про новоприбулих або новонавернених сектантів та їхню діяльність\*. У разі виявлення спроб поширення сектантських поглядів, правлячий єпископ інформував про це губернатора та міг звертатися до прокурора окружного суду, який ініціював досудове слідство з подальшим розглядом справи окружним кримінальним судом. Подібну практику бачимо, зокрема, на прикладі Катеринославської єпархії, де занепокоєне розвитком секти шалапутів (так називали в Україні хлестів) єпархіальне начальство, не

Духовно-учебные заведения ведомства Св. Правит. Всерос.Синода. – СПб., 1899. – С.3.

Киевская духовная Академия в 1880/1881 уч. г. (Извлечение из отчета) // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – №40. – Ч. неоф. – С.2.

Киевская духовная Академия в 1880/1881 уч. г. (Извлечение из отчета) // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – №40. – Ч. неоф. – С.2;

Духовно-учебные заведения ведомства Св. Правит. Всерос.Синода. – СПб., 1899. – С.3; Приемные экзамены в Киевскую духовную Академию // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – №34. – Ч. неоф. – С.7-8.



лише звернулося з поданням до прокурора окружного суду, а ще й увійшло у зносини з окружним кримінальним судом із проханням прискорити рішення справи (жовтень 1880 р.)<sup>288</sup>.

Часом світські каральні органи діяли самостійно. Так, волосний старшина Головка, повідомлений про таємне зібрання скопців у с. Тимашівці Мелітопольського повіту Таврійської губернії у ніч з 3 на 4 травня 1875 р. увірвався до будинку місцевих скопців Шаталових разом із свідками і застав у ньому селян, яких підозрювали у зв'язках із сектантами. З цього приводу становим приставом Мелітопольського повіту було проведене дізнання, результати якого надійшли товаришу прокурора Сімферопольського окружного суду<sup>289</sup>.

Ув'язнювали сектантів як у світських виправних закладах, так і в монастирях. Останні, на переконання влади, ефективніше сприяли поверненню у лоно православної церкви. Найвідомішими обителями, в яких ув'язнювали розкольників та сектантів, були Соловецький та Суздальський Спасо-Євфимієвський монастирі. В останньому, наприклад, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. перебував в ув'язненні відомий сектант Федір Ковшин. Цей селянин Херсонської губернії у приступі безумства заживо замурував 20 чоловік своїх родичів та однодумців під час загального перепису 1897 р., яку він вважав антихрисловою справою<sup>290</sup>.

Найтяжчим становище арештантів було в Соловецькому монастирі, де багатьох арештантів тримали безвихідно. Влаштовані на верхніх поверхах монастиря кам'яні мішки, подібно сумнозвісній Головленківській вежі, не давали арештантам можливості прилягти, й вони спали у напівзігнутому стані. Для покарання ув'язнених існувало особливе “лобне місце”, де їх били канчуками, батогами, різками тощо. Протягом ХІХ ст. становище ув'язнених поступово покращилось – були закриті підземні в'язниці, кам'яні мішки, але умови залишалися важкими. Каземати Соловецької в'язниці, яка проіснувала до 1903 р., були своєрідними чуланами довжиною в три аршина (210 см) та шириною в два. Між двома ліжками, які ставили в такій камері, був прохід лише для одного в'язня, вікна не мали кватирок, і тому повітря в камерах було задушливим, їжу давали убогу. Арештанти приймали її без світла – навпомацки. Одним із тих сектантів, який за таких умов утримання просидів на Соловках декілька десятків років, був селянин із Катеринославської губернії Семен Шубін.

\* Підраховано за: Ведомость об учившихся в духовно-учебных заведениях за 1876 г. // Извлечение из Всепод. отчета Обер-прокурора... за 1876 г. – Приложение. – С.78-81; Ведомость об учившихся в духовно-учебных заведениях за 1887 г. // Всепод. отчет Обер-прокурора... за 1887 г. – Приложение. – С.79-83; Ведомость об учившихся в духовно-учебных заведениях за 1893 г. // Всепод. отчет Обер-прокурора... за 1892-1893 гг. – Приложение. – С.128-129; Киевская духовная Академия в 1880/1881 уч. г. (Извлечение из отчета) // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – №40. – Ч. неоф. – С.4).

Для консолідації зусиль православної церкви у справі протидії сектантським рухам з 1884 р. почали скликатися з'їзди преосвящених. Перше таке зібрання відбулося у Києві. Ухвалені єпископами Південно-західного краю протисектантські заходи передбачали :

- \*запровадження в духовних семінаріях спеціального курсу з історії сектантських рухів;

- \*поширення в народі різнобічної літератури протисектантського та протирозкольницького змісту;

- \*призначення до зачеплених сектанством парафій кращих священників, які мали брати на себе місіонерські функції, вести проповідницьку діяльність серед православних і сектантів;

- \*посилення благодійництва та допомоги бідним парафіянам православних парафій.

З метою упорядкування місіонерської діяльності православної церкви 25 травня 1888 р. було затверджено “Правила про організацію місій та спосіб дій місіонерів і пастирів церков стосовно розкольників та сектантів”. Вони передбачали тісне співробітництво місіонерів та парафіяльних священників у протидії розколу та сектантству. При цьому ключовою фігурою для парафіян у питаннях віри залишався місцевий ієрей і той чи інший заїжджий місіонер мав узгоджувати свої дії з парафіяльним священником. З початку 1890-х рр.

У 1890-х рр. було посилено фінансування протисектантських заходів. Починаючи з 1892 р., Державне Казначейство Російської імперії щорічно виділяло 24 тис. рублів на утримання та роз'їзди місіонерів в єпархіях імперії, у т.ч. Херсонській, Таврійській, Подільській, Волинській, Київській, Харківській, Єкатеринославській, Кишинівській, Могилівській та Владикавказькій. Із зазначеної суми понад 3 тис. руб. надходило до кожної єпархії з витратних статей Св. Синоду.

Вирішуючи проблему утвердження адміністративного контролю за протисектантською діяльністю 1895 р. було розширено штат чиновників для особливих доручень при обер-прокурорі Св. Синоду. При обговоренні цього питання в присутності Св. Синоду було прийнято рішення доручити нагляд за всіма сектантськими рухами особливому чиновнику. Його першим обов'язком стала координація боротьби з сектанством.<sup>291</sup>

Провідними формами протисектантської місії православної церкви були роз'яснювальна робота та проповідництво. У цій сфері передбачалось задіяти духовенство усіх рангів. Правлячі єпископи піднімали питання опору сектантській пропаганді не лише у проповідях після архієрейського богослужіння та власних друкованих працях, а й під час спеціальних оглядів єпархій. Так у 1894 р. чернігівським преосвященним були відвідані вісім повітів єпархії, в ході яких читалися проповіді, проводилися численні зустрічі та досліджувалась ситуація щодо поширення сектанства в єпархії. До

Основне місіонерське навантаження несли парафіяльні священники та монастирські ченці. Періодично вони поєднували свої пропагандистські зусилля. Так у селах Плоскому та Скибинцях Київського повіту разом із місцевими священниками проповідував ієромонах Києво-Михайлівського монастиря Євстратій. Спільними зусиллями тільки у 1875 р. їм вдалося повернути до православної пастви 20 жителів с. Плоского та двох селян зі Скибинців<sup>292</sup>. Особлива увага приділялася утриманню в традиціях православ'я дітей осіб, яких підозрювали в участі або співчутті сектантським громадам. Крім роз'яснювальної роботи використовувалися можливості контролю за їхньою поведінкою в церковно-парафіяльних школах, куди батьки-сектанти нерідко віддавали своїх дітей. В цих народних школах дітей сектантів змушували хреститися й читати православні молитви, їх поступово воцерковлювали й прищеплювали любов до віри предків.

Святая земля. Отчет покомандировке в Палестину и прилегающие к ней страны экстраординарного профессора КДА Акима Олесницкого. 1873-1874. – К.: Типография В.Давыденко, 1878. – Т.2. – 657 с.; Судьбы древних памятников Св. земли. Экстраординарного проф. КДА А. Олесницкого. Речь, произнесенная в торжественном собрании КДА. 28.IX. 1875. – К.: Типография С.Т.Еремеева, 1875. – 21 с.; Голубев С. Порфирий (Успенский) / Голубев С. // Российский биографический словарь. – СПб.: Типография И.Н.Скорородова, 1905. – Т.14. – С.593-596; Рункевич С. Антонин (Андрей Иванович Капустин) / Рункевич С. // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. А.П.Лопухина. – СПб., 1900. – Т.1. – С.870-871.

У єпархіях поширювалась практика запровадження антисектантських сюжетів в усі проповіді та популяризації кращих зразків в єпархіальній пресі, у збірниках для сільських пастирів (“Беседы сельского священника к прихожанам”)<sup>294</sup> тощо. Священником Київської єпархії Афанасієм Недельським було укладено посібник для сільських батюшок з організації місіонерського пастирського служіння під назвою “Братский совет новорукоположенному в сельский приход священнику” (К., 1883)<sup>295</sup>. До послуг православних місіонерів були надані наукові та науково-публіцистичні дослідження М.Кутєпова, Ф.Титова, Д.Склобовського, І. Стрельбицького, І.Троїцького, І.Сікорського та інших<sup>296</sup>.

Проповідницький досвід кращих православних місіонерів України перетворювався у загальноімперське церковне надбання. Почесне місце у реєстрі визначних імен належало херсонському протисектантському місіонерові, колезькому секретарю Михайлові Кальневу. Успішний місіонер, автор спеціалізованого посібника з викриття сектантства, численних популярних брошур та листівок антисектантського змісту, він був відзначений увагою Св. Синоду. М. Кальнева зарахували в позаштатні члени Канцелярії обер-прокурора Св. Синоду з правом користуватися казенною квартирою духовного відомства під час перебування у справах служби в Санкт-Петербурзі.

\* Олександр Олександрович Половцов (1832–1909) – визначний політичний діяч та меценат. Походить із дворянського роду, що бере свій початок від білоцерківського полковника Семена Половцова (Половця), сподвижника гетьмана Б. Хмельницького. Відомий організатор науки – засновник “Російського історичного товариства” 1866 р. Видавець 128 т. “Сборника русского исторического общества”, 25-томного “Русского биографического словаря” (Див.: Зайончковский П.А. А.А. Половцов (Биографический почерк) // Дневник государственного секретаря А.А. Половцова. В 2 т. Под ред. П.А. Зайончковского. – М.: Наука, 1966. – Т. 1. – С.5–13). Див.: Величко С. Літопис / Величко С. / Відповідальний редактор Д.В. Мешанич. – К.: Дніпро, 1991. – Т.2. – С.35.

До протисектантських акцій долучалися й самі парафіяни. Так в одному із сіл Бахмутського повіту Катеринославщини в 1885 р. селяни власноруч розібрали дерев'яні будівлі двох дворів, у яких штундисти збиралися на вечірні бесіди. В іншому селі цього ж повіту під час пропагандистської бесіди штундистів з народом група селян запросила місцевого священника. Визнавши після пояснення свого пастиря хибність сектантського вчення, селяни вивели за село сектантів і повідомили, що вони православні парафіяни й не бажають приймати їхнього вчення<sup>297</sup>.

Відносини між православними та сектантами набували часом ознак жорсткого протистояння. У м. Воскресенську Херсонської єпархії місцеві жителі вдалися до самосуду і вчинили фізичну розправу над штундистськими пропагандистами. Таке загострення релігійної ситуації викликало занепокоєння влади. З метою вгамування анархічних настроїв і самоуправства винні були засуджені, у тому числі до арештантських рот<sup>298</sup>. Жорстоке ставлення до сектантів не вітала й сама церква. Автори праці “Беседи сільського священника к прихожанам” – офіційно затвердженого проповідницького посібника – закликали паству “з любов'ю ставитися до своїх братів-християн, навіть якщо ті й перебували поза лоном істинної, православної церкви”. Віруючих спонукали до глибшого розуміння переваг православ'я та “навернення до нього тих, хто заблукав на шляху до Бога<sup>299</sup>”.

Суттєву допомогу в боротьбі з сектантством надавали православні церковні братства, які від часу великих реформ Олександра II відновили свою діяльність на засадах “Положення про православні церковні братства” 1864 року. В Україні в кожній єпархії діяли братські громади, традиційно орієнтуючись на чотири напрями свого суспільного служіння: діяльність релігійно-просвітницьку, благодійницьку, церковно-упорядницьку та місіонерську. Універсальні ознаки пропагандистської діяльності проглядалися, зокрема, в місії Одеського Свято-Андріївського братства та Чернігівського братства святого Михаїла, князя Чернігівського, які діяли в складних регіонах з точки зору міжконфесійних відносин.

Для протидії місцевому сектанству Одеське Свято-Андріївське братство мало у своєму розпорядженні сім окружних місіонерів-священиків та одного місіонера з мирян, який проводив співбесіди в різних місцях єпархії і служив одночасно книгоношею братства. Всі місіонери-братчики по декілька разів на рік відвідували місця компактного проживання штундистів, у т.ч. з метою

Див.: там само. – С.156.

Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х книгах / Крижанівський О.П., Плохій С.М. – Кн.3. – К., 1994 . – С.224.

Див.: Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України. XVIII – перша половина XIX ст. Крижанівський О.П. – К., 1991. – С.99.



профілактичної роботи серед православних. Віруючі проявляли інтерес до церковних повчань, з ентузіазмом збираючись на місіонерські бесіди. Як з'ясовувалось, серед головних причин переходу православних “у штунду” (свідчення місіонера Лобачевского) була аморальна побутова поведінка окремих пастирів та православних парафіян.

Щорічно Рада Свято-Андріївського братства безкоштовно поширювала в народі книги, брошури і так звані “листки” протисектантського змісту. В парафіяльні церкви надходив журнал “Наставления и утешения святой веры христианской», який братство кожного року отримувало в кількості 750 екземплярів від руського Свято-Андріївського скиту на Афоні<sup>300</sup>.

Місіонерська діяльність Свято-Михайлівського Чернігівського братства полягала у тому, щоб на півночі єпархії боротися з розколом, а на півдні – зі штундою. У 1894 р. в місцевих сектантських селах Воронці та Клинцях братством були відкриті два склади книг протисектантського змісту та розширено книгозбірню в м. Новозибкові. З метою запобігання розвитку штундизму братство заснувало (1894 р.) відділення в м. Конотопі. В с.

Хижках Радою Чернігівського братства при місцевій церкві була заснована бібліотека релігійно-морального спрямування. До церков усіх місцевостей, де проживали штундисти, були розіслані проповіді архієпископа Херсонського та Одеського Димитрія, “Троицкие листки” за декілька років їх видання, “Московские воскресные беседы” та інші книги<sup>301</sup>.

Проте необхідно визнати, що успіхи у здійсненні протисектантських акцій були пов'язані головним чином із заборонними діями світських властей. Так станом на початок 1890-х рр. вдалося, наприклад, спинити швидке зростання штундистської секти в єпархіях України. На Лівобережній Україні, куди штундистська пропаганда проникала з Півдня та Київщини, цей напрям сектантства вдалося локалізувати. В результаті на території Харківської та Катеринославської єпархій число штундистів не перевищувало кількості в 320 душ у кожній з них, а в Полтавській єпархії на початку 1890-х рр. їх було не більше 20<sup>302</sup>.

Південний регіон України, як і раніше, залишався найбільшим центром сектантства. Але на відміну від Херсонщини, яка була головним осідком штундистів, баптистів та адвентистів, Таврійська єпархія характеризувалася строкатістю сектантської ідеології. Тут проживало близько 10 тисяч прозелітів різних сектантських напрямів, з котрих більшість складала переселенці з російських губерній. Представники містичних сект – хлисти, скопці та мальованці залишалися найменш помітним явищем. Христововіри,

Державний архів Одеської області. – Ф. 2. – Оп.3. – Спр.2887. – Арк.3-4;

Надтока Г.М. Етно-конфесійний аспект історичного розвитку римо-католицизму в Україні / Надтока Г.М. – С.159.

Братский совет новорукоположенному в сельский приход священнику (Опыт практического руководства для пастырей) священника Афанасия Недельского. – К.: Типография Г.Т.Корчак Новицкого, 1883. – С.5.

Муханова В. Польское восстание в Киевской губернии / Муханова В. // Колосья. – 1884. – С.31-32.

наприклад, нараховували на теренах усієї України не більше 700 чоловік і мали свої осередки у Харківській, Полтавській, Катеринославській та Таврійській губерніях. Скопців нараховувалось всього близько 100 чоловік (на Харківщині, Херсонщині та Полтавщині)<sup>303</sup>. При цьому хлисти та скопці, які зорганізувалися в 1860-х рр. у Подільській губернії, були піддані репресіям ще на початку 1870-х рр. і з того часу втратили свої осідки на Правобережній Україні<sup>304</sup>.

Мальованщина охоплювала поодинокі громади на Київщині, в Херсонській та Харківській губерніях<sup>305</sup>. Більш чисельною сектою було молоканство, представники якого проживали компактніше порівняно з іншими сектантськими течіями, маючи основний центр у Таврійській єпархії. Їхня кількість у цьому регіоні складала близько 8 тисяч чоловік, здебільшого вихідців із російських губерній<sup>306</sup>.

Підсумовуючи відзначимо, що остання чверть XIX ст. стала періодом активного поборювання в Україні сектантських утворень як східного, так і західного спрямування. Відбулося поєднання репресивних заходів з боку держави і проповідницької, роз'яснювальної діяльності церкви і православних братств. Станом на кінець XIX ст. навіть найбільш впливові сектантські рухи залишалися маргінальним явищем внутрішньоконфесійного життя в Україні й охоплювали лише незначну частину українського населення. При цьому об'єктивні обставини внутрішньополітичного розвитку в умовах самодержавія гарантували православній церкві збереження вирішального впливу на духовне життя суспільства.

#### **4.3. Старообрядництво в контексті місіонерської діяльності православної церкви**

Історично православ'ю вдалося уникнути тих масштабних розколів, які призвели до утворення церков, заснованих на інших релігійних догматах. Поруч із найдавнішими центрами в Константинополі, Александрії, Антиохії та Єрусалимі виникали нові патріархії, але новоутворені помісні церкви дотримувались одного символу віри, визнавали одні святі таїнства. Але православна церква, будучи не тільки містичним тілом Христовим, а й соціокультурним організмом, переживала у своїй історії часи внутрішніх звад, стикалася з розкольницькими рухами у межах окремих помісних церков. Найвідомішою

Там же. – С.39-40.

Муханова В. Указ. соч. / Муханова В. – С.40-41.

Земская волость. – К.: Типография С.Т. Еремеева, 1873. – С.5.

Барсов Н. Католическая церковь в современной России / Барсов Н. //

Энциклопедический словарь / Под ред. К.К.Арсеньева и Ф.Ф.

Петрушевского. – СПб.: Типо-Литография И.А.Ефрона, 1895. – Т.XIV-A (Кн.28). – С.739; Памятная книжка Киевской епархии. Историко-

статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии... – К.: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1882. – С.260-261.

релігійною течією, яка виокремилась із православного середовища та виявила свою присутність в Україні, стала старообрядницька церква.

Незважаючи на спорідненість віросповідних основ старовірства й офіційного православ'я, прозеліти старообрядництва рішуче засуджували модифіковану в середині XVII ст. російську церкву. За їхньою логікою ця церква втратила благодать і святість, прийнявши реформи патріарха Никона. Від моменту розколу формуються характерні есхатологічні\* уявлення старовірів – утверджується думка про наближення кінця світу та страшного суду над усім людством. Старообрядці самоізолюються та протиставляють себе державі, церкві і суспільству, яке в більшості сприйняло реформи Никона\*\*.

Зведення старообрядців до становища злочинців у російському суспільстві, змушувало їх уже з другої половини XVII ст. переселятися у віддалені регіони Московського царства, або вдаватися до еміграції в інші землі. Так старообрядці з'являються в Україні, засновуючи свої поселення-центри на території Чернігівського і Стародубського полків Гетьманщини та на Правобережжі<sup>\*307</sup>. Період з другої половини XVII до середини XVIII ст. став часом створення основних осередків старообрядництва на українських теренах. Уперше в Україну, на землі Стародубського полку, розкол було занесено московським священиком Косьмою, який, не бажаючи визнавати реформи, утік разом із прихожанами своєї церкви до свого друга, стародубського полковника Гавриїла Іванова. Помітно кращі умови для життя та розвитку старообрядницьких громад на території гетьманської України зумовили те, що спочатку стародубсько-чернігівський центр, а згодом ветківські поселення старовірів у Правобережній Україні стають опорними центрами поповницької течії розколу в межах усіх східнослов'янських земель\*. Після прибуття до Ветки ієромонаха Феодосія, утікача з Нікольського монастиря м. Рильська, у цьому центрі було засновано церкву Покрови Пресвятої Богородиці (1695 р.) – на той час єдиний старообрядницький храм. Розростання старообрядницьких поселень в Україні з другої половини XVIII ст. призводить до заселення ними Новоросії

З XVIII ст. розпочинається етап легітимізації старообрядницьких громад в Україні. Старовіри стають податним станом та займають особливу нішу в системі суспільних відносин. Царська влада не тільки не перешкоджала переселенню старовірів у гетьманську Україну, а й сприяла їхньому утвердженню, надавала певні пільги порівняно зі старообрядцями на території Росії. Згідно з указом Петра I від 1715 р. стародубські та чернігівські старообрядці сплачували до російської державної скарбниці

\* З середини 1870-х рр. Російській імперії існувало дванадцять католицьких єпархій: п'ять поза межами Польщі (Могильовська архієпископія, Тираспольська, Луцько-житомирська, Тельшевська та Віленська єпископії) та сім у привісленських губерніях (Варшавська архієпископія, єпископії Келецька, Люблінська, Вроцлавська, Сандомирська, Плоцька, Августовська).

подушний податок і, таким чином, у більшості були виведені з числа поміщицьких підданих. Старообрядці в Україні перетворилися в окрему станову групу і називалися відтоді “мешканцями описних розкольницьких слобод”. Місцеві українці позбавлялися тієї землі, яку вони свого часу надали для розселення переселенців-старообрядців, так само як і підданих на ній<sup>309</sup>.

Ця обставина викликала опір козацької старшини, зневаженої у своїх майнових правах. Але царський уряд був зацікавлений у збереженні в Гетьманщині особливої станової групи російської держави та її чисельному зростанні. Сформувався особливе ставлення російської влади до старообрядців Стародубщини та Чернігівщини – їх не переслідували, а підтримували, не карали, а надавали пільги та захищали від гетьманського уряду. Так вони були звільнені від подвійного подушного оподаткування, їх не повертали колишнім господарям, а після відновлення гетьманського правління у 1750 р. старовірів Гетьманщини було передано під опіку спеціально призначеного Сенатом управителя, який мав “утримувати жителів цих слобод у доброму і порядному нагляді та захисті, чинити над ними суд. Старообрядців в Україні було виведено з-під юрисдикції козацьких полкових та сотенних судів<sup>310</sup>.

Заходи російського уряду щодо посилення позицій російських мігрантів у Північній Україні мали далекосяжні наслідки. Після скасування гетьманського урядування (1764 р.), козацька старшина вже не могла розраховувати на протекцію голови виконавчої влади в Україні – передані старообрядцям землі так і не було повернуто. За правління Катерини II старшина взагалі була змушена доводити свої шляхетські права, аби потрапити до числа загальноросійського дворянства і земельні суперечки зі старообрядцями втратили свою актуальність. Зрештою, подальша цілеспрямована політика центральної влади, спрямована на денаціоналізацію українців на прикордонних теренах, призвела до відриву частини українських земель на користь Росії. Тому землі колишнього Стародубського полку разом із відомими козацькими містами Стародуб та Мглин у подальшому ввійшли до Брянської області Російської Федерації. Свою місію у реалізації планів примусового перерозподілу земель та поступової зміни українсько-російського кордону відіграли й старообрядці. На певному етапі вони були використані як допоміжний важіль зміцнення позицій царської влади в гетьманській Україні. З ворогів правлячого дому вони були обернені на союзників і об’єктивно сприяли поступовій русифікації північноукраїнських земель.

Із зростанням могутності Російської імперії політика держави щодо старообрядців дедалі більше залежала від сутнісних характеристик окремих течій розколу, відтак регіональні відмінності стиралися. З початку XIX ст. до 1870-х рр. тривав період посилення репресивно-адміністративних заходів влади, місіонерської протисектантської діяльності церкви в Україні.

ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 56. – Спр. 290. – Арк. 3-14, 16-22, 24-29.  
Там само. – Арк. 3-14, 16-22, 24-29.

Усталювалась традиція поділу розкольницьких громад за трьома ступенями:

\* найшкідливіші (до них віднесено і старообрядців безпопівницьких громад, які не визнавали шлюб, не згадували у молитвах царя, а владу вважали антихристовою);

\* шкідливі (до цієї категорії віднесено ті безпопівницькі громади, які визнавали шлюб і не відмовлялися молитися за царя, але не приймали священство і таїнство євхаристії (святого причастя);

\* менш шкідливі (до них віднесено попівництво, яке трактувалося не як ересь, а саме як розкольництво)<sup>311</sup>.

Цей поділ, запропонований Св. Синодом ще 1842 р., став концептуально-ідеологічним підґрунтям подальшої боротьби з розколом. У губерніях, де існували старообрядницькі центри, створювались таємні дорадчі комітети з питань розкольницького руху, до яких входили єпархіальний архієрей, губернатор, голова палати державного майна та жандармський штаб-офіцер. Їхнім об'єднуючим органом був центральний комітет у Петербурзі. Імператор особисто слідкував за "розкольницькими справами"<sup>312</sup>.

Серед суспільно-правових обмежень щодо старообрядців, які в основних рисах проіснували до 1883 р. і характеризували їх соціальний статус, можна виділити наступні:

- розкольники не визнавалися особливим станом населення і тому послідовники більш шкідливих сект не мали на придбання майна шляхом купівлі, за спадком та іншими способами;

- послідовники більш шкідливих сект не могли записуватися до міських станів, не могли приймати православних дітей у свої родини, бути опікунами, наймати замість себе православних у рекрути, їхні діти вважалися незаконнонародженими;

- не могли бути свідками проти православних на суді;

- діти розкольників мали право вступати до гімназії та університету лише після прийняття православної віри;

- послідовникам шкідливих сект було заборонено отримувати будь-які владні посади;

- набуття посад за виборами (наприклад, у купецьких та міщанських товариствах) було ускладнене вимогою принесення присяги у православних храмах;

- розкольники були позбавлені права на громадські відзнаки (попівці могли отримувати почесне громадянство, якщо не було доведено їхньої участі у поширенні розколу).

Окремо визначалися обмеження щодо відправлення розкольниками своїх церковних служб. Так розкольники могли користуватися тільки тими молитовними домами, які вже діяли. Будувати нові, ремонтувати старі, Див.: Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы / Познышев С.В. // К реформе нашего законодательства о религиозных преступлениях. – М., 1906. – С.219. Див.: там же. – С.265.

перетворювати на молитовні центри селянські хати суворо заборонялося. Діючі молитовні будинки було заборонено називати церквами, ставити на них хрести, вішати дзвони. Старі ж каплиці (так офіційно йменувалися розкольницькі церкви) необхідно було закривати і згодом знищувати<sup>313</sup>.

Важливою передумовою трансформації політики держави щодо старовірів стали нові тенденції в розвитку самої старообрядницької течії, зокрема формування руху за примирення із православною церквою у межах так званої білокриницької ієрархії старообрядництва\*. Білокриницьких старообрядців, які схилились до компромісу з офіційним православ'ям, стали називати "окружниками"<sup>314</sup>.

Ініціатива пом'якшення політики щодо старообрядців належала міністру внутрішніх справ П. Валуєву. Для розгляду цього питання було створено спеціальний комітет з духовних та світських осіб під головуванням графа Паніна, але з усіх пропозицій цього тимчасового органу було враховано лише ті, які стосувалися шлюбів старообрядців. Із другої половини 70-х рр. ХІХ ст. діяв закон про шлюби розкольників, за яким вони мали записуватись в особливі метричні книги у дільничного пристава, або у волосних та поліцейських правліннях. Після запису в нових метриках шлюб набував законної сили і діти, які народилися від нього набували усіх прав законних дітей. Виконанню старообрядцями своїх шлюбних обрядів поліцейські чини не мали чинити перешкод<sup>315</sup>.

Суттєвіше поліпшення суспільного становища старообрядців припало на 1880-ті роки. Даруванню нових прав передували клопотання, подані казанськими та саратовськими старовірами сенаторам М.Є. Ковалевському та І.І. Шамшину під час сенаторських ревізій 1880-1881 рр. Згідно з новим законом від 3 травня 1883 р., усім розкольникам видавалися паспорти, їм дозволялося на загальних умовах вести торгівлю та опікуватися промислами, займати громадські посади за умови, що заступниками керівних осіб будуть православні віруючі. Влада вдалася до значних поступок у сфері здійснення старовірами духовних треб. Вони мали право проводити богослужіння як у приватних помешканнях, так і в призначених для цього будівлях. З дозволу губернатора дозволялося ремонтувати та поновлювати каплиці, але не надавати їм вигляду православних храмів (як і раніше заборонялося ставити над ними хрести, вішати дзвони, але дозволялося розміщувати хрести над входом до каплиці, ставити в каплиці ікони). За дозволом міністерства внутрішніх справ, яке повинно було консультиватися з обер-прокурором Св. Синоду, старообрядцям надавалася можливість відкривати опечатані молитовні. Крім цього, вони отримували право входити до іконописних цехів

Означені нововведення поліпшували становище старообрядців і були першим значним кроком на шляху до їх суспільної реабілітації в межах усієї

Див.: Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Бовуа Д. – К., 1998. – С.306, 308, 258-259.

Підраховано за: Бовуа Д. Вказ. праця / Бовуа Д. – С.248-249.

Див.: там само. – С.77.

держави. Вони засвідчували розуміння владою необхідності пошуку компромісу з громадами старообрядників, які поступово втрачали колишню безкомпромісність та дух сектантства<sup>317</sup>.

При цьому залишалися в силі заборони на відновлення діяльності старообрядницьких монастирів, скитів, благодійницьких установ, розкольницьких шкіл. Старообрядцям заборонялося здійснювати хресні ходи, церковні співи за межами молитовень, публічно носити ікони, церковні ризи, чернечий одяг.

Своєрідний зустрічний рух представників старообрядництва та офіційної влади, розширення суспільних та релігійних прав старовірів мали помітні наслідки. Старообрядці активніше включалися до загальних суспільних процесів, відмовлялися від ворожого ставлення до православних та активних антицерковних пропагандистських заходів, про що свідчили звіти єпархіальних преосвящених Св. Синоду.<sup>318</sup> Так у Полтавській єпархії, де наприкінці ХІХ ст. проживало до 3 тис. розкольників, жодна старообрядницька громада не відзначалася прозелітистськими зусиллями. За винятком поодиноких шлюбів з православними, приросту старообрядницьких громад за рахунок парафіян православної церкви не відбувалося. Поступове зростання чисельності розкольницьких громад було наслідком природного приросту населення. При цьому старообрядці частіше проявляли своє дружнє ставлення до православних. Так у Полтавському повіті, в селах Черкасовка та Ковалівка, старообрядці віддавали своїх дітей до народного училища, де вони вивчали разом з православними Закон Божий, були присутніми на відспівуванні померлих православних, проводжали їх до могили<sup>319</sup>.

Подібна картина спостерігалась також у Київській, Харківській та Чернігівській єпархіях<sup>320</sup>. При цьому варто зауважити, що незважаючи на незначну чисельність, старообрядці проживали концентровано. Так число розкольників Київської єпархії станом на середину 1870-х рр. складало 5 тис. 120 чоловік (у більшості безпопівці). Вони компактно мешкали на території Києва (540 душ), Бердичева (595), Черкас (2120), Звенигородки (650) та Радомишльського повіту – поблизу містечка Чорнобиль (1215). Розкольники єпархії мали два чоловічих та два жіночих монастирі в Черкасах та поблизу Чорнобиля (31 чернець та 69 черниць). На початку 1880-х рр. розкольники у

Див.: Обзор ведомства православного исповедания за царствования императора Александра III. – Спб., 1901. – С.192.

\* Перше католицьке товариство в імперії з'явилося у 1860-і роки у Ризі.

Іона, архимандрит. Папский престол и православный Восток. Очерки и этюды по вопросу о современном отношении Рима к России и Ближнему Востоку. – СПб., 1913. – С.1.

Незважаючи на маргінальний характер старообрядництва в Україні, протягом 1880-х рр. ми спостерігаємо значну активність єпархіального начальства в різних регіонах України, спрямовану на організацію антирозкольницької місіонерської роботи. У 1880 р. харківський преосвящений на загальноєпархіальному з'їзді духовенства запропонував окремо розглянути питання розвитку розкольницьких громад. На той час у межах єпархії проживало 5 тис. 300 послідовників розколу. Він вважався міцним насамперед унаслідок високого матеріального становища більшості старообрядців. Враховуючи цю обставину, з'їзд визнав за необхідне запровадити в усіх церквах єпархії кухольні збори пожертв на місіонерську антирозкольницьку діяльність. Зібрані кошти мали йти на закупівлю необхідної літератури та благодійницькі заходи, зокрема, на матеріальну підтримку православних селян<sup>321</sup>.

Особливу увагу на ситуацію з розколом було звернено у Південній Бесарабії та Придністров'ї, які на той час відносились до Кишинівської та Херсонської єпархій. Під час огляду церков та парафій приєднаної до імперії Південної Бесарабії Кишинівський преосвящений Павло відвідав розкольницькі молитовні дома у Вилковому, Кілії, Підковці та інших населених пунктах Подунав'я. Ознайомившись із ситуацією та переконавшись, що місцеві православні священики з румун зовсім не знайомі зі старообрядницькою течією, архієпископ Павло вирішив призначити у парафії з розкольницьким населенням священиків із числа росіян. Так були замінені священики Вилковської парафії, Кілійської та Ізраїльської фортечних церков<sup>322</sup>.

З особливою ретельністю оглядав розкольницькі центри Херсонський преосвящений: – вів бесіди зі старообрядцями, відвідував розкольницькі молитовні будинки. Так у Тирасполі Херсонський архіпастир провів бесіду з товариством старовірів, переконуючи їх у тому, що почуття християнської любові налаштовує на єднання, а не на розподіл. Особливістю цієї зустрічі було те, що її ініціаторами виступили самі старообрядці<sup>323</sup>.

Прийняті у травні 1888 р. "Правила організації місій та способи дій місіонерів і пастирів стосовно розкольників та сектантів" мали посприяти розвитку місіонерської діяльності у середовищі розколу\*. Актуалізація боротьби з розколом та сектами була приурочена 900-річчю Хрещення Русі. В своєму пастирському зверненні до старообрядців митрополит Київський та

Підраховано за: ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 56. – Спр. 290. – Арк. 24-29;

ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 181. – Арк. 57.

Підраховано за: ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 56. – Спр. 290. – Арк. 16-22, 24-29; ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 528. – Спр. 489. – Арк. 60, 79 зв.-80;

Підраховано за: ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 630. – Спр. 588. – Арк. 7-7 зв.; ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 56. – Спр. 290. – Арк. 3-14.



Галицький Платон вкотре звернув увагу розкольників на те, що їх та православних розділяє не віра, а “зовнішній вираз боговшанування”. Разом з тим, закликаючи старовірів не опиратися материнському бажанню православної церкви примиритися з ними, митрополит Платон нагадав старообрядцям їх провину – дії, спрямовані на “руйнацію Церкви Христової шляхом поширення свого легковажного вчення”.<sup>324</sup> Зміст пастирського звернення митрополита засвідчив, що, хоча світська влада і вдалася до значних поступок щодо старообрядців, православна церква дотримувалась традиційних принципів у своєму ставленні до розколу.

Значне сприяння православної церкві в її прагненні повернути до свого материнського лона старообрядницькі громади надавала одновірницька церква. Вона виникла наприкінці XVIII ст. з ініціативи отця Никодима – засновника старообрядницької Троїцької пустині, що на Стародубщині, та за сприяння катерининських вельмож графа – Румянцева-Задунайського і князя Потьомкіна. Імператорським указом від 27 серпня 1785 р. старообрядцям – прихильникам Никодима – було надано свободу богослужіння за стародруками з підпорядкуванням їх православної ієрархії. До них надіслали священників (перші одновірці були підпорядковані Таврійському преосвященному, оскільки стародубські розкольники мали переселитися у Таврію)<sup>325</sup>.

Одновірців не обмежували в правах, офіційно вони були прирівняні до православних. Зберігши право здійснювати богослужіння за старими канонами, одновірці стали при цьому невід’ємною частиною православної церкви та активними пропагандистами ідеї возз’єднання з православною церквою. Офіційно наголошувалось, що одновір’я не є особливим, відмінним від православ’я сповіданням – православ’я та одновір’я складають одну Церкву. Це твердження пояснювалось тим, що в храмах обох громад сповідується одна віра, здійснюється єдине хрещення та всі інші таїнства, тобто є спільним все те, що духовно живить людину. Преосвященні застерігали віруючих від сприйняття таїнств, здійснюваних одновірницькими священниками, як менш благодатних. У свою чергу одновірці мали пам’ятати, що сила одновір’я – у союзі з православною церквою, без цього союзу одновірництво обертається на розкол<sup>326</sup>.

Поступово одновір’я розвинулося в достатньо широку течію, яку православна церква прагнула використати для упокорення самого розколу. В середині 1890-х рр. в Російській імперії нараховувалося 242 парафіяльних одновірницьких церкви, з них 21(9%) – в Україні (переважна частина припадала на Чернігівську єпархію, де проживало понад 60 тисяч розкольників – найбільше серед єпархій. У 1900 р. їх число в імперії досягло

Див.: Обзор деятельности ведомства православного исповедания за время царствования императора Александра III. – Спб., 1901. – С.199.

Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1885 р. – Спб., 1887. – С.32.

Там же.

Проте, ані розвиток одновір'я, ані відсутність помітних прагнень розкольників до пропаганди свого вчення серед байдужого до їхньої віри українського населення<sup>327</sup>, не знизило рівень протисектантської місіонерської діяльності православної церкви. Не в останню чергу тому сприяла поширеність старообрядництва не тільки на Чернігівщині, але й на Київщині (до 8000 душ), Катеринославщині (до 9000 душ), Харківщині (понад 6000 чол.), Таврії (понад 2000 чол.), Полтавщині (близько 3000 чол.)<sup>328</sup>. На початку 1890-х рр. під гаслом ліквідації розколу у названих єпархіях церква вдавалась до неординарних заходів пропагандистського характеру. Так у вересні 1896 р. після завершення у м. Чернігові урочистостей, пов'язаних з перенесенням нетлінних мощей святителя та чудотворця Феодосія, архієпископа Чернігівського, до кафедрального Спасо-Преображенського собору, Київський митрополит Іоаннікій дозволив відкрити мощі для прибулих старообрядців (попівців та безпопівців). Такий захід мав переконати їх у праведності православної церкви та повернути старовірів до її лона<sup>329</sup>.

Досвід осмислення сутності розколу, ідейних основ його найвідоміших напрямів (попівництво та безпопівництво), змісту та спрямованості православної полеміки із розкольниками у 1896 р. було викладено в спеціальному дослідженні священника І.Стрельбицького “Обличение раскола, известного под именем старообрядчества”. Це видання готувалося з урахуванням навчальної програми семінарій і в подальшому стало навчальним посібником для майбутніх православних пастирів та місіонерів

До протирозкольницької місії активно залучалися й православні братства. За почином братства св. Михаїла Чернігівського, в 1900 р. було проведено дослідження стану тогочасного розколу в місцевій єпархії. На основі звітів благочинних вдалося зібрати докладну статистичну інформацію та видати історико-статистичний огляд стану старообрядництва в Чернігівській єпархії. Проведена робота дозволила уточнити офіційні статистичні дані, представлені в синодальних звітах. Вдалося встановити, зокрема, що чисельність старообрядців на Чернігівщині станом на 1900 р. складала не 70 тис., а 62 тис. 385 чоловік. Їх кількісні показники у повітах

виглядали таким чином:

Див.: Беседи сельского священника к прихожанам. – К.: В типографии И. и А.Давыденко, 1866. – 215 с.

Там же. – С. 118-119.

Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 512. – Арк. 63.

<i>Назва місцевості</i>	<i>Австрійська течія</i>		<i>Попівці</i>	<i>Безпопівці</i>	<i>Всього</i>
	<i>о́круж- ники</i>	<i>протио́круж- ники</i>			
Новозибківський повіт	9605	700	12214	8189	30708
Суразький	7647	-	1668	863	10178
Стародубський	2861	2600	6248	1	11710
Городнянський	2906	2991	1050	1802	8749
Борзенський	25 представників австр. течії		-	-	25
Глухівський	-		510	9	519
Конотопський	11		8	7	26
Козелецький	72		71	40	183
Ніжинський	34		5	5	44
Новгородсіверський	17		71	-	88
Остерський	49		-	4	53
Сосницький	66 старообрядців усіх течій				
Чернігівський	36		-	-	36
<i>Чернігівська єпархія</i>	<i>23176</i>	<i>6417</i>	<i>21850</i>	<i>10942</i>	<i>62385</i>

Наведені дані показують, по-перше, що основна частина старообрядців була зосереджена у прикордонних із Росією районах; по-друге, ареал розповсюдження старообрядництва в Україні в останній чверті XIX ст. засвідчував збереження давнього центру старовірів – північ України, де їх найбільша концентрація спостерігалась у Чернігівській єпархії (із загальної кількості старообрядців в Україні на кінець XIX ст., тобто з близько 100 тис. чоловік, на Чернігівщині проживало понад 60 тисяч); по-третє, відносно висока питома вага представників попівського толку засвідчувала триваючу трансформацію розкольників у напрямку їх зближення з офіційним православ'ям.

Зусиллям церкви і громадськості останніх десятиліть XIX ст., спрямованим на возз'єднання старовірів із православною церквою, дисонували деякі політичні кроки світських владних структур. Святійший Синод визнавав наявність прорахунків влади, які ускладнювали місіонерську роботу серед розкольників. Констатувалось, зокрема, що цивільні владні установи схильні були прирівнювати розкольників до інших сектантських віросповідань. Відтак серед розкольників формувалася думка про своє відокремлення або й ізольованість від офіційного православ'я.

За цих обставин ознаки владної протекції (даровані розкольникам пільги) об'єктивно розумілися ними як заохочення і слугували більшому утвердженню у розколі. Так само ці пільги приваблювали до розколу православне населення. Йдеться, зокрема, про звільнення розкольників від будь-яких зборів на утримання православного духовенства, а також різних

повинностей щодо будівництва церков, будинків для священнослужителів. Фактично допускалась повна безкарність розкольників за неповнолітнє зведене співжиття (не- зареєстровані шлюби), порушення ними табу на шлюб у зв'язку з кровнородовою спорідненістю зведених чоловіка та дружини. Аналогічно це стосувалось і самовільних розлучень, і повторного створення сімей. Об'єктивно створювалась хибна зовнішня привабливість способу життя старообрядців.

Нарешті, дозволи розкольникам, здійснювати богослужіння у населених пунктах, віддалених від православного храму, нерідко призводили до утвердження в народі думки про рівнозначність для віруючих таїнств розкольницьких і православно-церковних<sup>331</sup>.

Зазначені висновки засвідчують прагнення православної церкви посилити правовий тиск на старообрядницькі громади з метою активізації серед них доцентрових, церковно-інтеграційних тенденцій. Відтак зрозуміло, що готовність світської влади до дій, спрямованих на поступову суспільну реабілітацію розкольницького населення, не зустрічала прихильності у духовенства.

Загальний розвиток старообрядництва у його взаєминах з офіційною церквою упродовж останньої чверті XIX ст. засвідчує його суперечливий характер. З одного боку, російські старообрядницькі громади в Україні користувалися не характерною для інших регіонів імперії підтримкою з боку держави, зацікавленої у збільшенні числа російських переселенців та зміцненні внаслідок цього російського етно-конфесійного потенціалу в українських землях. З іншого боку, зі зростанням могутності Російської імперії політика держави щодо старообрядців ставала більш уніфікованою. Часткова суспільна реабілітація старообрядництва в останній чверті XIX ст. була зумовлена насамперед внутрішнім послабленням цієї сектантської течії, затуханням духу розкольницької безкомпромісності та готовністю старовірів до поступок у питаннях ставлення до держави та православної церкви. При цьому, якщо церква бачила вирішення проблеми історичного протистояння з розколом у поверненні старообрядців до лона канонічного православ'я, то світська влада своїми діями щодо поміркованих течій старообрядництва певною мірою зміцнювала їхню конфесійну особність. Разом з тим, суспільна реабілітація окремих течій старообрядництва сприяла налагодженню суспільної злагоди на рівні відносин православних та старовірницьких громад.

Ареал розповсюдження старообрядництва в Україні в останній чверті XIX ст. засвідчував збереження давнього центру старовірів – північ України, де їхня найбільша концентрація спостерігалася в Чернігівській єпархії. З загальної кількості старообрядців в Україні, тобто з близько 100 тис. чоловік на кінець XIX ст., на Чернігівщині проживало понад 60 тисяч.

В останні десятиріччя XIX ст. старовір'я в Україні все більше перетворювалось на архаїчну течію, яка не мала підтримки в українському

Извлечение из Всеподданнейшего отчета обер-прокурора Св. Синода... за 1880 г. – СПб., 1882. – С.86.

середовищі та була поширена у вузькому середовищі переселенців з Росії та їхніх нащадків. Натомість в російських єпархіях старовір'я ще залишалося активним релігійним середовищем, в якому й надалі виникали нові течії та секти<sup>332</sup>.

#### **4.4. Участь православного духовенства України у місіонерській діяльності та вивченні християнських святинь Сходу**

Інтерес влади та церкви Російської імперії до східнохристиянського світу\* був викликаний не лише духовними, а й політичними потребами. Розвиток зв'язків з Константинопольською патріархією, священними центрами Палестини та православними церквами Європи і Близького Сходу відповідав зовнішньополітичним прагненням Петербурга. Бажання домогтися переважаючого впливу російської церкви в рамках східнохристиянського світу та утвердження опіки православної Росії над християнськими святинями Палестини було одним з найвагоміших ідеологічних сегментів великодержавної політики. Росія прагнула довести, що вона не тільки зберегла у святій чистоті та непорушності праведну православну віру, а й змусила іновірців, зокрема мусульман Османської імперії, поступитися у протистоянні з християнами, допустити зміцнення православ'я у своїх балканських та близькосхідних провінціях.

Зростання міжнародного впливу Росії протягом XVIII–XIX ст. та масштабів зовнішньополітичних зацікавлень Петербурга неодмінно мало призвести до посилення політики Росії на Сході, і, зокрема, до виконання почесної ролі захисника інтересів православ'я в Османській імперії – державі, до якої офіційно входили конфесійні території чотирьох східних православних патріархатів – Константинопольського, Александрійського, Антиохійського та Єрусалимського. Особливе місце серед названих центрів східної християнської церкви займав Єрусалимський патріархат – первісний центр християнства. Опікування святинями було предметом суперечок великих країн Європи і стало однією з причин невдалої для Росії Кримської війни 1853-1856 рр. з Оттоманською Портою та коаліцією європейських держав. До часу своєї загибелі або трансформації в умовах комуністичного панування Росія незмінно прагнула засвідчувати свою присутність на Святій землі та розвивати діяльність російської православної місії в Єрусалимі – це було важливим питанням престижу та інтересів і держави, і православної церкви.

Православні патріархати Сходу об'єктивно були зацікавлені у зростанні політичного впливу Росії на міжнародній арені оскільки знаходилися у дуже не вигідних умовах перебування в рамках іновірної держави. Єрусалимський патріархат, у власності якого знаходилась більша частина християнських святинь Палестини, був особливо зацікавлений у допомозі з боку Росії. Ця

Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1894 и 1895 гг. – СПб., 1898. – С.177.

церква зазнавала тиску не лише з боку турецької адміністрації, а й західних країн, які прагнули розширити свої права на території священних місць Палестини, взяти під свій контроль певні святині Єрусалиму, Віфлеєму та ін. міст. Тісні відносини між Єрусалимським патріархатом та російською владою і церквою (започатковані в середині XVI ст.) за московського періоду російської історії вийшли на рівень не тільки міжцерковного, а й політичного співробітництва. Єрусалимський патріархат надавав Росії інформацію щодо політичної ситуації в Османській імперії, орієнтував російську владу на потребу допомоги православним народам у боротьбі з Оттоманською Портою. У Православній богословській енциклопедії початку XX ст. відверто зазначалося, що після кожної військової поразки турків або під час політичних звод єрусалимські патріархи сповіщали російський уряд, „що царство агарян слабне та що московські царі мають готуватися прийняти візантійську спадщину. Патріархи уважно слідкували за політичним життям у Туреччині, за ходом війн з росіянами, надсилаючи повідомлення до Росії, давали поради та... сприяли торжеству Росії над ворогами”<sup>333</sup>.

За імперського періоду у відносинах з Єрусалимським патріархатом Росія обмежувалася, спочатку, лише традиційними пожертвами на користь Храму Гробу Господнього та інших святинь Палестини. Починаючи з 1840 рр., коли католицька церква значно активізувалась на території Палестини, Росія знову намагається налагодити особливі відносини з Єрусалимським патріархатом.

Активність західних країн в Палестині зростала неухильно починаючи з XVI ст., коли на Святій землі вперше після доби хрестових походів з'явилися представники латинської церкви. Поступово збільшуючи католицьку громаду в Палестині, набуваючи прав власності на землі та перебираючи під свою опіку деякі християнські святині представники папської курії спромоглися в 1846 р. заснувати католицький єрусалимський патріархат на чолі з Йосифом Валергою. Завдяки підтримці чернечих орденів та місіонерських товариств Західної Європи католицька церква в Палестині спиралася на потужну фінансову базу та високопрофесійних місіонерів. Наприкінці XIX ст. католики вже мали в Святій землі 22 монастиря, понад 60 храмів, близько 50 філантропічних закладів, понад 70 нижчих шкіл, понад 20 середніх та 2 вищих. На ниві католицької пропаганди діяли представники 10 католицьких орденів, понад 600 священників, місіонерів та вчителів. Результати їхньої діяльності були настільки успішними, що наприкінці XIX ст. в Палестині було понад 13 тисяч прозелітів католицької церкви (для порівняння – православне населення Палестини у цей же час складало 27, 5 тис. чол.). Пропагандою своїх ідей займалися і представники різноманітних протестантських течій, переважно з Британії та Німеччини. Кількість протестантського населення в Палестині в 1890-х рр. складала близько 4 тис. чол. Ще до початку діяльності Російської православної місії в Єрусалимі в цьому місті були засновані англійське, пруське, французьке та сардинське

ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 831. – Спр. 323. – Ч. 2. – С.177 зв.-188 зв.

консульства<sup>334</sup>.

Отже, серед факторів, які зумовили активізацію російської зовнішньої політики в Палестині та зобов'язали офіційний Петербург посприяти посиленню позицій російської православної церкви в Святій землі були наступні:

- традиційні ідеологічні міркування – прагнення Росії на ділі виконувати роль (місію) захисника Вселенського Православ'я;

- посилення позицій західних країн та західних течій християнства в країнах Леванту і, зокрема, в Палестині.

Останній фактор був особливо вагомим з огляду на традиційне протистояння Росії, Англії та Франції (згодом і Німеччини) в питанні впливу на ситуацію в ослабленій Османській імперії. При цьому православні церкви Сходу могли виконувати роль додаткового важеля впливу в регіоні, а, подеколи, й вірних союзників Російської імперії.

В умовах потужного інославно-місіонерського руху православна єрусалимська патріархія вочевидь потребувала допомоги з боку інших православних церков та держав. У цій ситуації російський уряд вирішив вдатися до більш активних кроків й ініціював 1846 р. заснування російської духовної місії в Палестині з резиденцією в Єрусалимі. На чолі місії було призначено архімандрита Порфірія\* і за наданою їй інструкцією вона мала представляти в Єрусалимі “взірець православного благолепного богослужіння” та виконати завдання “піднесення грецького духовенства у власних його очах та в очах православної пастви” і “навернення до православ'я й утвердження в ньому місцевих народних елементів”<sup>335</sup>. У своїй діяльності протягом 1840-х – 1890-х рр. місія пройшла кілька етапів: 1) від часу заснування до Кримської війни 1853-1856 рр. – період формальної присутності місії в Палестині та ознайомлення з місцевими умовами; 2) від часу відновлення діяльності місії в 1858 р. до середини 1860 рр. – етап загострення відносин між представниками Російського консульства та Православної духовної місії в Єрусалимі у зв'язку з вирішенням питання компетенції та обов'язків церковного представництва, що унеможливило плідну діяльність місіонерського осередку\*; 3) період активної місіонерської та дослідницької діяльності духовної місії в умовах налагодження конструктивних відносин з російським консульством та пошуку взаєморозуміння з грецьким духовенством у Палестині (з середини 1860-х рр. до 1890-х рр. включно)<sup>336</sup>.

Саме період, коли на чолі духовної місії перебував вихованець Київської духовної академії архімандрит Антонін\*\* – період найбільших успіхів в релігійній, провітницькій та історико-дослідницькій діяльності місії (очолював місію з 1865 р. до 1894 р.) викликає найбільший інтерес та

Там само.

Обзор деятельности ведомства православного исповедания за время царствования императора Александра III. – Спб., 1901. – С.237.

Краткий очерк деятельности Министерства Внутренних дел за 25-летие (1855 – 1880). – С.133.

потребує окремого аналізу.

Початково маючи у своєму розпорядженні ті ж кошти (14 тисяч 650 рублів на рік) та штат місії (голова місії, два ієромонахи, ієродиякон та 6 півчих), утверджені ще після Кримської війни 1853-1856 рр., архімандрит Антонін розгортає активну діяльність у кількох напрямках. Насамперед, проводиться наполеглива робота з розширення земельної власності російської духовної місії в Палестині, що мало зміцнити її позиції, а, головне, поліпшити умови чисельних паломників з Російської імперії, яких щорічно прибувало від 2 до 3 тисяч чол.<sup>337</sup> На придбаних за приватні та громадські кошти\* землях зводилися церкви, притулки для паломників, школи, лікарні, господарські будівлі тощо.

На початку місії архімандрита Антоніна серед т.зв. руських місць в Єрусалимі були: частина храмового комплексу Воскресіння (на схід від самого храму Воскресіння), руське подвір'я та дім для консулів у північно-західній частині Єрусалима, руське місце в районі Масличної гори та арабського поселення Карм-ес-Сайяд та руський цвинтар неподалік гори Воскресіння та Йосафатової долини (це так звана долина смерті – місце, де знаходяться найдавніші поховання в Єрусалимі)<sup>338</sup>.

Протягом 28-річної служби на чолі духовної місії Антоніну вдалося придбати нової власності на суму до 2 млн. руб.<sup>339</sup>. Зокрема, велику ділянку землі в Єрусалимі, земельну ділянку на Елеонській горі (околиця міста) поблизу місця Вознесіння Господня (згодом тут, на місці плачу Господа над Єрусалимом, було споруджено церкву св. Марії Магдалини – в пам'ять імператриці Марії Александрівни, та церква Вознесіння з дзвіницею та будинком для паломників<sup>340</sup>. Придбано землі в Бет-Джалі (давня Ефрафа) між Єрусалимом та Віфлеємом, де влаштовано притулок, землі в Горній (на захід від Єрусалима, неподалік від цього місця знаходилась “Горня” або “Горній град Іудовий” – там жили Захарія та Єлизавета – батьки Іоанна Предтечі). В Горнім граді було споруджено храм в ім'я Казанської Божої Матері, засновано монастирський жіночий притулок на місці давнього Ієрихона, куплено землі в Йорданській долині Ель-Гор та в Хевроні<sup>341</sup>.

З метою облаштування придбаних земель та допомоги паломникам новими господарями у цих володіннях російської духовної місії зводились нові притулки, лікарні, школи (в них навчали читанню, письму арабською мовою, священній історії; існувала також школа для дівчаток)<sup>342</sup>.

Див.: Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ / Грекулов Е.Ф. – М., 1969. – С.19.

ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 831. – Спр. 23. – Ч. 2. – Арк. 160, 174.

Див.: Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект / Надтока Г.М. – К., 1998. – С.86.

РГИА. – Ф. 1282. – Оп. 3. – Д. 459. – Л. 2 об.

Обзор ведомства православного исповедания за время царствования императора Александра III. – С.185-187.

Див.: Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні ХІХ – початок ХХ ст. / Стоколос Н.Г. – К., 2003. – С.77.



Нові землі, придбані єрусалимською духовною місією РПЦ, а також історичні та археологічні пам'ятки в цих місцях були описані екстраординарним професором Київської духовної академії (КДА) Акімом Олесницьким, який 1873 – 1874 рр. здійснив поїздку по Палестині за відрядженням КДА. Ця наукова експедиція стала важливою подією у розвитку палестинознавства та формуванні сходознавчої школи в рамках КДА. А. Олесницьким було описано Єрусалим II пол. XIX ст. (його святині), місця паломництва в Палестині та анклав Російської православної церкви (РПЦ) на Святій Землі. В ряду інших Олесницький описує володіння РПЦ поблизу Хеврона – міста, до якого в I пол. 1870 рр. не дісталася жодна християнська місія крім православної. Хеврон був на той час своєрідним осідком мусульман-ортодоксів, які вважали християн своїми особистими ворогами Хевроні<sup>343</sup>. Відповідно придбання архімандритом Антоніном земель поблизу цього міста та побудова нового “руського дому” було не лише великим благодіянням для паломників, а й значний крок в історії християнського просвітництва тогочасної Палестини\*.

Подвижницька праця членів єрусалимської місії на чолі з архімандритом Антоніном у справі зміцнення позицій РПЦ в Палестині все-таки не могла забезпечити вирішення усіх нагальних потреб православних паломників. Щорічно до Палестини прибувало до 3000 паломників з Російської імперії. Натомість паломницькі притулки навіть на початку 1880 рр. давали можливість розмістити не більше 800 чол. Внаслідок тісноти і спекотного клімату в притулках дуже складно було витримати певні норми гігієни та порядку. Нагляд за хворими православними паломниками був незадовільним, а відповідний госпіталь був розрахований лише на 50 ліжок. Значні випробування чекали на паломників по дорозі до Святої землі.

На початку 1880 рр. маршрут паломників виглядав таким чином: православні віруючі спочатку добиралися до Одеси, звідки вирушали у морську подорож до Константинополя (вважалося, що маючи від 150 до 300 р. паломник не буде мати особливих незручностей в дорозі та самій Палестині)\*; вже в Константинополі зупинялися на території грецьких монастирів очікуючи проходження процедури перевірки документів (паспорту) – це займало чимало часу – до декількох днів; через 14 днів морської подорожі паломники прибували до Яффи, через два дні караванного шляху – до Єрусалима. У вічному місті, як і в Яффі, паломники стикалися з проблемою розміщення та організації елементарного побуту (в притулках РПЦ не вистачало місць, а перебування в грецьких монастирях було дорогим – навіть воду доводилося купувати!). Надійних і досвідчених провідників по іншим святих місцях Палестини було дуже мало, тому ці подорожі були небезпечними та посилювали лише для витривалої людини<sup>344</sup>.

Див.: Надтока Г.М. Римо-католицька церква під владою Російської імперії / Надтока Г.М. // Історія релігій в Україні : У 10 т. – Т.4. Католицизм. – К., 2001. – С.109.

Летопись текущих событий // Волынские епархиальные ведомости. – Ч. неоф. – 1883. – №7. – С.189-190.

Ситуація стала мінятися на краще, коли до роботи з організації паломництв до Палестини долучилося засноване 1882 р. Імператорське православне Палестинське товариство. Очолюване великим князем Сергієм Александровичем і маючи у своєму складі найвпливовіших міністрів, у тому числі обер-прокурора Св. Синоду К.П. Побєдоносцева, товариство опікувалося підтриманням православ'я у Св. землі, допомогою паломникам та ознайомленням російського суспільства зі святими місцями Палестини, поширюючи наукові та популярні друковані видання<sup>345</sup>. Фінансовими джерелами діяльності товариства були приватні пожертви та щорічні збори по церквах імперії на потреби імператорського палестинського товариства.

Проаналізувавши стан організації паломництв, для цього до Палестини звичним паломницьким маршрутом було відряджено одного з членів товариства, правління палестинського товариства 18.10.1884 р. вирішило зосередити зусилля на вирішенні низки проблем:

- 1) можливе здешевлення подорожі до Єрусалима;
- 2) покращення притулків для паломників та заснування дешевих їдалень;
- 3) посилення єрусалимської духовної місії (збільшення чисельності місії у зв'язку зі збільшенням обсягу роботи);
- 4) набуття гарних проводирів по святих місцях;
- 5) збільшення числа служб слов'янською мовою у храмі Воскресіння в Єрусалимі<sup>346</sup>.

Завдяки діяльності імператорського православного палестинського товариства вдалося прекрасно організувати паломницький рух та подорожі по Св. землі<sup>347</sup>. При притулках заведено пральні, лазні, їдальні, хлібопекарні, збільшено саму мережу паломницьких притулків та лікарень. Завдяки співробітництву з Російським товариством пароплавства і торгівлі вартість проїзду в обидва кінці в III класі вдалося зменшити до 47 руб. (тобто менше 2-х місячного жалування звичайного священика). Крім того, на початку XX ст. палестинське товариство вже мало 87 шкіл в Палестині та Сирії при 10.225 учнях та 417 вчителів. Товариство видавало періодичні друковані видання "Палестинский сборник", "Сообщения", "Беседы о Св. земле", "Палестинские листки" та інші. Інтерес до історії країн Близького Сходу зумовив утворення при Палестинському товаристві наукового відділення, яке лише за 15 р. (1882 – 1897 рр.) видало 93 праці наукового та літературного характеру в 160 томах.

Певницкий В. Священство / Певницкий В. // Основные пункты в учении о папском служении. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1897. – С.63, 69-70.

Див.: Краткий очерк деятельности Министерства Внутренних дел за 25-летие (1855 – 1880 гг.). – Спб., 1880. – С.129.

Див: Винтер Э. Папство и царизм / Винтер Э. – М., 1964. – С.318, 389, 392, 417.

Розвивалося також співробітництво між Палестинським товариством та Єрусалимською духовною місією РПЦ, чому сприяло розширення штату духовного представництва. З 1890 р. єрусалимська духовна місія під проводом архімандрита Антоніна складалася з начальника – архімандрита, старшого ієромонаха, 4-х ієромонахів, протодиякона, ієродиякона, декілької ченців, 6-ти послушників, регента, 8-ми півчих, 2-х пономарів, 2-х дзвонарів та драгомана (перекладача). На витрати місії з державної скарбниці відпускалося 7.900 р. на рік. Крім спільної організації паломництв, навчання

Палестинське товариство поступово переобрало на себе головну роль в організації шкіл і притулків, забезпечувало паломників необхідним юридичним захистом, транспортом, організовувало фахові археологічні розкопки тощо у тих масштабах, які диктувалися часом і в тій взаємодії світських та духовних установ в Російській імперії і Св. землі, яка була недосяжною для духовної місії в Палестині. Палестинське товариство вирішальним чином посприяло розвитку тих успіхів, які стали заслугою та результатом діяльності архімандрита Антоніна та всієї російської духовної місії в Єрусалимі. Лише за 1895 – 1896 рр. на різноманітні благодійницькі й просвітницькі заходи в Палестині Імператорське палестинське товариство витратило понад 530 тис. рублів, значна частина з яких надійшла з єпархій України<sup>348</sup>.

Посилення позицій РПЦ на конфесійній території Єрусалимського патріархату, зокрема облаштування нових руських церков на Святій Землі, подеколи викликало занепокоєння місцевого грецького духовенства. З листів Єрусалимського патріарха до російського імператора та петербурзького зовнішньополітичного відомства, а з іншого боку, з послання російського посла у Стамбулі, датованих серпнем 1895 р. дізнаємося, що вищий

\*\* Зі згаданих сект східнохристиянського походження духобори станом на другу половину XIX ст. вже не мали своїх центрів в Україні, але розвиток відповідного середовища протягом кінця XVIII – перших десятиріч XIX ст. вплинув на формування традиції релігійного шукацтва та сектантського руху на півдні України. Духоборів пов'язують зі стригольниками та “жидовствуючими”, які формували окремі релігійні громади ще з часів Середньовіччя. Самі сектанти вели свою історію, вже як окремої течії, з кінця XVII ст., від “трьох отроків Ананія, Азарія та Мисаїла”, які постраждали за віру. Перші визначні центри духоборів було засновано в середині XVIII ст., при цьому саме на східних теренах України сформовано нові ідейні основи цієї течії сектантства. Житель С.Никольського Катеринославської губернії Силуян Колесников запропонував вчення, яке засновувалось на алегоричному тлумаченні Св. Письма. Було відкинуто низку догматів та всієї обрядності православної церкви, світська влада та церква оголошені неправедними. Духобори піддавалися гонінням вже з кінця XVIII ст., але Олександр I дозволив духоборам заснувати громади на території Таврійської губернії, куди вони були централізовано переселені на початку XIX ст. з метою локалізації цієї сектантської течії. На р. Молочній було створену своєрідну сектантську колонію, яку називали “Духоборією”. Указом Миколи I 1839 р. духобори були переселені з півдня України в Закавказзя, а наприкінці 1890-х рр. частина сектантів (понад 7 тиС.чол.) емігрувала до Канади (Див.: Елачич А.К. Духоборы / Елачич А.К. // Христианство. Энциклопедический словарь. В 3-х т./ Ред. кол. С.С. Аверинцев и др. – М.: «БРЭ», 1993. – Т.1. – С.495-498).

православний ієрарх Святої Землі висловлював занепокоєння самочинним рішенням російської сторони облаштувати в одному з приміщень руського дому поблизу св. храму Воскресіння (храм Гробу Господнього) церкву св. Великого князя Олександра Невського (на честь померлого імператора Олександра III). Патріарха турбувало порушення канонічних прав єрусалимської церкви, яка мала надати дозвіл на заснування нового храму й освятити цю церкву<sup>349</sup>.

Російський посол у Константинополі (Стамбулі) дійсний статський радник Нелідов у своїх коментарях до цієї суперечки відзначив кілька суттєвих моментів щодо позиції російської сторони та відносин підданих російського імператора з єрусалимським патріархатом. На думку посла, російська сторона намагалась дотримуватись традицій і шанувати права єрусалимського патріархату. У згаданій справі, зокрема, ані російські дипломати, ані представники православної єрусалимської місії (чи інші російські піддані) і не повинні були просити дозвіл на облаштування храму на землях, які належали Росії (руський дім поблизу св. храму Воскресіння). Що ж до освячення нового храму, то російське посольство в Константинополі та російське консульство в Єрусалимі враховують цю традицію і вже ведуть, підкреслював Нелідов, відповідні переговори з патріархією. Другий момент, виразно поданий Нелідовим у своєму листі полягав у тому, що посол доводив необхідність залагодження згаданого непорозуміння та пропонував духовному відомству заспокоїти єрусалимського патріарха чіткими запевненнями про відсутність будь-яких прагнень створити нове місце поклоніння для відвернення притоку паломників і пожертв від споконвічних святинь Єрусалима. Нарешті третя важлива теза у посланні російського посла полягала в тому, що високопоставлений дипломат наголошував на існуванні прихованої причини недавнього незадоволення грецького духовенства в Палестині діяльністю російських підданих. Спосіб дій місцевих агентів Імператорського православного Палестинського товариства та необережні, подеколи образливі для патріархату заяви, які оприлюднювались у виданнях товариства створювали атмосферу недовіри та підозр насамперед до заходів Палестинського товариства – стверджував Нелідов<sup>350</sup>.

Логіка розвитку РПЦ, її місії в Єрусалимі та представлена інформація в офіційних листах дозволяє говорити про те, що на певному етапі (від часу заснування Палестинського товариства у 1882 р.) російська держава значно посилила свою участь в організації місіонерської діяльності на конфесійній території Єрусалимського патріархату, взявши цю сферу під свій безпосередній контроль і виділяючи на ці потреби значні кошти. Посилились

Див.: О скопческой секте и проявлении ея в Балтском уезде Подольской губернии\ Подольские епархиальніе ведомости. – 1878. – №15. – Ч. Неоф. – С.548.

Див.: Любащенко В.І. Протестантизм в Україні: генеза, структура, місце в соціокультурних процесах: Автореферат дис. на здобуття наук. ст. доктора філос. наук / Любащенко В.І. – К., 1999. – С.27.

позиції і самої РПЦ у цьому регіоні, не лише завдяки фінансовій допомозі з боку держави, а й унаслідок подвижницької праці представників РПЦ у Палестині, і, зокрема, активності начальника єрусалимської місії архімандрита Антоніна. Варто врахувати те, що Антонін Капустін, при всій своїй енергії та визнаному авторитеті, не намагався конкурувати за своїм впливом з російським консулом в Єрусалимі, як це необачно робили його попередники, чи навіть з представниками Імператорського Палестинського товариства. Він намагався співпрацювати з цими представниками та інституціями і в цьому крився один із секретів його успішної та тривалої діяльності на чолі православної місії. Можемо стверджувати, що на час головування архімандрита Антоніна припадає період залагодження відносин між представниками російських світської та церковної влад на конфесійній території Єрусалимського патріархату. Було використано класичну для Росії схему переваги світського владного начала над духовним та всебічного контролю з боку держави. При цьому представники світської влади, як ми бачили на прикладі агентів Імператорського Палестинського товариства, діяли не завжди коректно по відношенню до представників Єрусалимського патріархату, що засвідчувало в них не лише пропагандистів ідеї єдності інтересів православних церков, а й виконавців певної політичної лінії вищої влади, спрямованої на якнайбільше посилення російської держави на Сході.

Висвітлюючи питання участі православного духовенства, безпосередньо пов'язаного навчанням або служінням з Україною, у дослідницькій діяльності за кордоном варто звернутися до історико-мистецьких студій архімандрита Порфірія (з 1865 до 1878 р. єпископ Чигиринський, вікарний єпископ київської єпархії), який став автором широких сходознавчих досліджень, надаючи приклад вивчення та популяризації історико-культурної та богословської спадщини християнського Сходу. Подорожі архімандрита по Святій Землі, півночі Африки та православним центрам Греції тривали з початку 1840-х рр. до початку 1860-х рр., але результати цих приватних експедицій та досліджень публікувалися вже пізніше – з кінця 1860-х рр. до початку 1880-х рр., формуючи відповідні наукові інтереси прихильників християнського просвітництва та популяризуючи історико-мистецькі й богословські надбання Вселенської православної церкви. Особливу роль у творчості Порфірія Успенського було відведено дослідженню найвідомішого центру православного чернецтва на Сході – святого Афону, який вже на початку ХХ ст. (значною мірою завдяки старанням архімандрита Порфірія) став найбільш бажаним місцем подорожей та поклоніння богомольців з Російської імперії<sup>351</sup>. Звернемось до напрацювань цього подвижника духовного та науково-мистецького ренесансу православного світу.

В історії східнохристиянської церкви Афон (афонські монастирі розташовані на півострові Айон-Орос в басейні Егейського моря – В.М.) здавна відігравав особливу роль. Це відомий центр візантійського чернецтва, головний осередок релігійно-споглядального життя грецького та слов'янського сходу, його свята гора і, разом з тим, хранителька церковного

благочестя та християнського просвітництва. Свята гора Афонська мала величезний громадський аскетично-просвітницький вплив не тільки на грецький схід, а й на слов'янський православний світ. Ще з часів преподобного Антонія Печерського Русь мала жваві та благодіючі відносини з Афоном, устрій руського чернечого життя склався під значним впливом статутів та життя Афону (християнство поширилося у цих землях давнього Фракійського узбережжя ще за апостольських часів; чернецтво ж утвердилося тут у III або IV ст. н.е.).

Протягом століть цей півострів перетворився на своєрідну чернечу республіку, яка мала права самоуправління і за часів Візантійської імперії, і під час турецького панування. На унікальному в природному відношенні клаптику гірської місцевості (гірський хребет, починаючись на півночі півострова, закінчувався у його південній частині великою горою Афон, яка, разом з численними церквами, ніби нависала над широким простором Егейського моря – В.М.) з його розкішною флорою та м'яким кліматом було засновано 20 монастирів, які були самостійними у внутрішньому житті та управлінні\*, але офіційно підлягали юрисдикції константинопольського патріарха (патріарх мав право втручатися у внутрішнє життя монастирів тільки на їхнє прохання; посередником між патріархом та Афоном виступав обраний антипросоп (представник) святої Гори). В цивільному відношенні Афон був підпорядкований турецькому уряду (до Балканських війн 1912-1913 рр. – В.М.), якому щорічно сплачувався податок до 800 турецький лір (1 ліра на кінець XIX ст. дорівнювала 8, 5 рос. руб.)<sup>352</sup>.

В ході своїх подорожей до Афону і тривале перебування там за період з 1845 до 1861 рр. (з перервами) архімандрит Порфірій зосередив свою увагу на широкому колі питань, але, насамперед, його цікавила історія Афону, архітектура, живопис та літописно-книжкові зібрання афонських монастирів. У своїх рукописах від 1858 р., які увійшли до узагальнюючих праць пізнішого періоду, о. Порфірій наголошував на актуальності дослідження святоафонських пам'яток та відзначав, що до цього часу ця проблема не стала спеціальною темою досліджень вітчизняних істориків та мистецтвознавців. У зв'язку з цим значення чернечої республіки для православного світу у поданні архімандрита Порфірія набувало нового звучання, коли він наголошував на багатонаціональному складі монастирів Святого Афону. На Афоні, – писав о. Порфірій, безперестанно славлять Бога

\* Цілом у дусі раціоналістичного сприйняття Одкровення молокани прямо не заперечували троїстості Бога та істинності інших християнських догматів. Істинним духовним хрещенням вони вважали навчання Божому слову. Із західним сектанством молоканів зближала ідея спасіння вірою й відмова від посередників між Богом і людьми. В Україні молокани були представлені донською гілкою секти. (Див.: Всеподданнейший отчет обер-прокурора... за 1894 – 1895 гг.- Спб., 1898. – С.225; Мелиоранский Б.М. Сектанство / Мелиоранский Б.М. // Христианство. Энциклопедический словарь. В 3-х т. / Ред. кол.: С.С.Аверинцев, А.Н.Мешков, Ю.Н.Попов. – М., 1995. – С.143-145).

греки острівні, малоазійські, епіро-македонські, фракійські та іонійські; румуни з Молдавії та Валахії, „великороси, які шанують пам'ять святителя Митрофана, малороси, ревнителі пустинножиття Святого Пророка Іллі”, болгари та серби, керовані Богородицею, яку вони так шанують і називають своєю Ігуменею<sup>353\*</sup>. Водночас, архімандрит Порфірій намагався актуалізувати проблему дослідження мистецьких пам'яток Айон-Оросу, закликаючи навіть художників до достойного відображення піднесеної краси афонських обителів<sup>354</sup>.

Характеризуючи архітектурні пам'ятки Афону (Афону Божого – так називав святу гору арх. Порфірій – В.М.) дослідник описав та подав креслення поширених архітектурних форм соборів, намагався розкрити символізм тих чи інших прийомів зодчих Афону. „В наших Лаврах, Києво-Печерській та Сергієвській у Москві, – писав архімандрит Порфірій, дзвіниці відділені від храмів Божих. Окремо вони поставлені й у всіх монастирях афонських. У такій постановці їх міститься глибока думка. Храм Божий є таке місце, де нам сповіщаються вічні та незмінні істини, здійснюються неосягненні таїнства та підносяться до Бога молитви... А на дзвіниці страшно б'ють у набат, жалісно передзвонюють під час похорон, приємно благовістять... у святкові та урочисті дні, словом, гучно сповіщають нам життєві тривоги та тимчасові печалі і радощі. Тому непристойно поєднувати обидві ці споруди, яких призначення настільки протилежне”<sup>355</sup>.

Окрему увагу при дослідженні афонських святинь о. Порфірій присвятив живопису (іконному, настінному та книжковим мініатюрам). Складнощі, які постали перед ученим при визначенні мистецької вартості та значення тих чи інших взірців живопису змусили архімандрита Порфірія окремо вивчати історію мистецтв та здійснити подорож до Італії для вдосконалення своїх знань у мистецтвознавчій царині. Внаслідок значної підготовчої роботи о. Порфірій представив огляд афонського іконопису починаючи від найдавніших місцевих ікон (IV ст.) до ікон XVI ст., звернувши окрему увагу на іконописні роботи невідомого походження. Автором були описані й мозаїчні твори знаменитого Ватопеду (цей монастир поділяв з Лаврою святого Афанасія славу „другої царської”, або найвеличнішої обителі Афону), Лаври св. Афанасія, монастиря св. Ксенофонта та монастиря Ставронікіти. Загалом, на думку о. Порфірія, православний живопис на Афоні виражає християнські догмати та чесноти, але так, що „догматичні правила літописання поєднуються зі свободою естетичного смаку, а ця свобода обмежується історичною достовірністю, моральною пристойністю та відчуттям високих помислів і почувань”.

\* Баптизм (від грецької *baptizo* – занурюю в воду), штундизм (від німецької *stunde* – година), адвентизм (від лат. *adventus* – пришествя).

Всепоподаннейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1894 и 1895 гг. – СПб., 1898. – С.238.

Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917рр.: соціально-релігійний аспект / Надтока Г.М. – К., 1998. – С.107.



Численні праці архімандрита Порфірія були присвячені багатьом питанням православної духовності та культури, історичної спадщини різних центрів східного християнства. В загальному реєстрі досліджень автора, який нараховує понад 70 назв, ми знаходимо роботи з релігійно-культурної спадщини Палестини, Єгипту (окремо Синаю), Абіссинії (Ефіопія). Тим не менше святоафонська тема займала особливе місце у творчості о. Порфірія. Афону було присвячено низку фундаментальних досліджень. Серед них: „Історія Афону” у трьох частинах (1871-1873 рр.) та огляди афонських монастирів та скитів, здійснені під час двох подорожей вченого (1845-1846; 1858-1861 рр.) (виходили з 1877р.). Історію та мистецьку спадщину Афону відображала значна частина колекції ікон та рукописів о. Порфірія, яка була передана до бібліотек та музеїв Петербурга та Києва.

Велика частина праць о. Порфірія побачила світ саме у Києві. Ці публікації стали своєрідною нормою з кінця 1860 рр., коли преосвященний жив у Києві та співпрацював з редакцією видання „Труды Киевской Духовной Академии» будучи, на той час, настоятелем Києво-Михайлівського монастиря та вікарієм Київського митрополита. У цьому виданні та видавництвах Києва побачили світ такі праці, як „Восток христианский. Абиссиния” (1868 р.), „Восток христианский. Богослужение абиссинцев” (1869 р.), „История Афона” в III ч. (1871-1873 рр.); “Стихирарные пииты» (1879 р.), „Проповідники в 4-х патріархатах восточных и их проповеди» (1879 р.); „Восток христианский. Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты в 1845 и 1846 гг.» (К., 1877 р.) та ін. В Києві преосвященний Порфірій жив до початку 1878 р., до часу призначення членом Московської Синодальної Контори та настоятелем ставропігійного Новоспаського монастиря, але і після переїзду продовжував співпрацювати з поважним виданням Київської Духовної Академії<sup>356</sup>.

Започаткована єпископом Порфірієм традиція наукового дослідження історичної спадщини св. Афону мала гідне продовження. На початку 1860 рр. відомий знавець Сходу архімандрит Антонін (випускник та почесний член Київської Духовної академії, голова російської духовної місії в Єрусалимі 1865-1894 рр.) у своїй праці „Нотатки паломника св. Гори” (К., 1864) окреслив масштабне завдання дослідників церковної старовини. На нас, – наголошував архімандрит Антонін, представників східної стихії в ученому та художньому світі, лежить обов’язок відшукати та розповісти про все те, що вціліло на Сході у різних сферах культури та мистецтва і що свідчить про релігійне життя минулих віків.\* Найважливішою подією у цій царині наприкінці XIX ст. стала робота Афонської наукової експедиції 1898 р., організованої Імператорською Академією наук. Доробок цієї експедиції був

Див. дет.: РГИА. – Ф. 796. – Оп. 156. – III отд., 3 ст. – Д. 1264. – Л. 1-3;

Памятная книжка Киевской епархии. Историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства киевской епархии... – К.:

Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1882. – С.256.

визначним з історико-художньої точки зору. Її учасники дослідили загалом 18 монастирів. Прагнучи зберегти точність зображень історичних споруд, ікон та церковного приладдя було прийнято рішення не перемальовувати, а фотографувати всі визначні пам'ятки й отримано відповідний дозвіл синоду єпископів Константинопольської патріархії (в т. ч. дозвіл на фотографування чудотворних ікон)<sup>357</sup>. Учасники експедиції зробили фотографічні знімки соборів Лаври св. Афанасія, соборів та мозаїчних ікон Ватопеду\*, визначних пам'яток архітектури, живопису та церковного приладдя інших монастирів. Саме на цьому тлі успішного вивчення історико-мистецької спадщини Афону та її популяризації представниками православного духовенства, науковцями та мистецтвознавцями імперії, відомі афонські монастирі стають одним з улюблених місць паломництва богомольців з теренів Російської імперії і, зокрема, України<sup>358</sup>.

В організації досліджень Афону, як одного з найвідоміших центрів духовного життя та культури православного Сходу, роль першопрохідців належала представникам православного кліру. Дослідники Афону з числа духовенства мали тісний зв'язки з науковими та навчальними центрами в Україні, зокрема з Київською духовною академією, яка була одним з провідних центрів вищої духовної освіти в Російській імперії. Один з найбільших подвижників у дослідженні православних святинь Сходу Порфірій Успенський тривалий час працював в Україні та передав у дар Церковно-археологічному музею при Київській духовній академії (КДА) надзвичайно цінне зібрання ікон абіссінських, сирійських, грузинських, грецького письма в Єрусалимі, на Синаї та на Афоні (серед них 4 ікони VI ст.)<sup>359</sup>. Навіть після того, як дослідження історії та культурної спадщини Афону стає предметом особливої уваги провідних наукових та мистецьких центрів імператорських столиць, Київ зберігає за собою статус потужного осередку сходознавчої науки, зокрема у царині церковно-історичних студій. Значна частина праць, присвячених історичним та мистецьким пам'яткам Афону публікувалася в Києві (в т. ч. праці Порфірія Успенського). В рамках Київської духовної академії працював потужний колектив науковців – фахівців з церковної археології, літератури та іконографії Сходу. Серед них – голова палестинської археологічної експедиції КДА професор А. Олесницький, який, за результатами своїх досліджень опублікував надзвичайно цінний детальний звіт, присвячений історії дослідження святих місць, археологічним пам'яткам Палестини, діяльності єрусалимської духовної місії російської православної церкви. В Києві з 1872 р. успішно

Всепоподаннейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1894 и 1895 гг. – СПб., 1898. – С.237.

Всепоподаннейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1894 и 1895 гг. – СПб., 1898. – С.237.

Див.: Решетніков Ю. Розвиток євангельсько-баптистського руху на українській землі / Решетніков Ю. // Історія релігії в Україні: у 10-ти т. // Ред. Колодний А.М. – Т.5. Протестантизм в Україні. – К., 2002. – С.326.

Духовенство, життя та діяльність якого було тісно пов'язано з Україною, зробило значний внесок у справу посилення християнської місії РПЦ і на Далекому Сході. У цьому зв'язку доречно звернутися до прикладу служіння відомого представника Пекінської духовної місії, ієромонаха Флавіана, який почав своє знайомство з мовою та культурою Китаю ще в роки свого служіння в Таврійській єпархії, а продовжив його вже на Далекому Сході.

Майбутній голова Пекінської духовної місії архімандрит Флавіан (в миру Микола Городецький (1840-1915)) народився в заможній дворянській родині в Орловській губернії. Кілька років провчившись у Московському університеті М. Городецький залишив світське життя і став послушником Св. Миколаївського Песношського монастиря, а згодом Московського Симонового монастиря. Своєрідним поворотним пунктом у житті пошукача чернецтва стало його знайомство з архімандритом Гурієм, настоятелем Симонової обителі. Відзначивши смиренність та обдарованість молодого людини архімандрит Гурій взяв послушника Миколу Городецького до своєї свити і останній протягом 1866-1867 рр. їздив зі своїм благодійником по місцям його нового служіння – спочатку до Італії, де архімандрит Гурій був настоятелем Римської церкви при посольстві, потім до Казані (арх. Гурій стає вікарієм Казанської єпархії, єпископом Чебоксарським), а невдовзі після рукопокладення в сан ієромонаха переїхав до України, виконуючи різноманітні послушення під наглядом вже єпископа Таврійського та Симферопольського Гурія<sup>360</sup>.

Отже, з листопада 1867 р. – до червня 1873 р. ієромонах Флавіан проходив служіння в Таврійській єпархії, отримавши широкі можливості для реалізації своїх здібностей. Ієромонах Флавіан служив у домовій церкві дитячого притулку ім. гр. Адлерберг в Симферополі, справляв богослужіння та треби в церкві св. мученика Феодора Стратілата в Алушті, виконував обов'язки економа, а згодом духівника при таврійському архієрейському домі, читав Закон Божий у Таврійському єпархіальному жіночому училищі, а з грудня 1871 р. був управляючим Бахчисарайським Успенським скитом. За ревне служіння ієромонах був нагороджений набедреником, двічі отримував благословення Св. Синоду та, за клопотанням Таврійського Александро-Невського братства – наперсним хрестом за активну діяльність та безкоштовне служіння діловодом братського товариства. До кінця свого життя Флавіан залишався почесним членом Александро-Невського братства. Про значення цього етапу в житті та діяльності майбутнього архіпастиря говорить той факт, що в наступні роки Флавіан незмінно підтримував зв'язки

з своїми таврійськими знайомими, листувався з ними, вже будучи архієреєм двічі відвідував Симферополь – у 1894 та 1913 рр.

З 1872 р., ймовірно під впливом єпископа Гурія\*, Флавіан почав вивчати китайську мову і вже в червні 1873 р. отримав призначення як член Пекінської духовної місії РПЦ. Протягом п'яти років ієромонах Флавіан не відігравав особливої ролі в діяльності місіонерського осередку, займаючись вивченням китайської мови та перекладом на китайську богослужбених книг, але після призначення в квітні 1879 р. начальником місії, з возведенням у сан архімандрита, спробував активізувати місіонерську діяльність і чимало зробив для видання духовної літератури китайською мовою<sup>361</sup>.

Наприкінці 1870-х рр., тобто на початку головування архімандрита Флавіана, становище Пекінської місії\*\* було складним., не зважаючи на те, що з 1858 р. для місіонерської діяльності РПЦ було надано широкі можливості. Згідно Тяньцзінського договору, місіонерам було дозволено пропаганду у внутрішніх регіонах Китаю і надано повну свободу пересування. Тим не менше чисельність самої місії, яка складалася з начальника та двох його помічників, не дозволяла розраховувати на організацію широкої місіонерської діяльності. Богослужіння велися незрозумілою для китайців церковнослов'янською мовою, а китайською співали лише Символ Віри та Отче наш на літургії. Крім цього у важкому становищі знаходилася школа при місії, де, як виявила перевірка, кілька років не викладалася Св. Історія, матеріальна база та авторитет школи були загрожені значними зловживаннями та хабарництвом управителя<sup>362</sup>.

За час перебування на посаді в Пекіні (до 1884 р.) архімандриту Флавіану вдалося запровадити постійне богослужіння китайською мовою, яке здійснювалося під особистим керівництвом голови місії. Богослужіння відправлялися у двох церквах Пекіна (на території т.зв. Північного подвір'я та Російської дипломатичної місії), та на виїзді – у містах Калган, Ханькоу, Тяньцзінь. Переходу на місцеву мову в богослужінні посприяло те, що місія під проводом арх. Флавіана активно займалася науково-видавничою діяльністю. Спільними зусиллями, разом з помічниками – ієромонахами Олексієм Виноградовим та Миколою Адоратським, було зібрано та перевірено попередні переклади членів духовної місії в Пекіні і в 1884 р. видано 20 томів перекладеної на китайську мову богослужбної та духовної літератури<sup>363</sup>.

Новим явищем у діяльності місії стало активне залучення православних албазинців та китайців до місіонерської роботи, насамперед до проповідницької справи. Помітною подією стала поява першого за всю історію Пекінської духовної місії православного священника з китайців. Ним став випускник школи при місії Митрофан Цзи. За клопотанням

Там же. – С.332.

Див.: Скворцов В. Организация штундистской миссии и протоколы одного сектантского съезда-конференции // Миссионерское обозрение. – 1900, сентябрь. – С.209-225.

Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1884 г. – СПб., 1886. – С.212-219.

архімандрита Флавіана Св. Синод дав згоду на прийняття Митрофаном Цзи священницького сану, для чого останній у 1882 р. спеціально їздив до Токіо, до єпископа Миколая (І.Касаткін), який очолював Японську духовну місію<sup>364</sup>.

Загалом, діяльність архімандрита Флавіана значно посприяла посиленню православної духовної місії в Китаї, не випадково в сучасній російській історіографії період кінця 1870-х – початку 1880-х рр. відноситься до епохи розквіту місіонерської діяльності РПЦ в цій далекосхідній країні<sup>365</sup>.

Після повернення в 1884 р. з Китаю архімандрит Флавіан вже на початку наступного року був хіротонісаний у єпископи і за період з 1885 до початку ХХ ст. проходив архієрейське служіння в Донській, Холмській, Варшавській єпархіях, з 1898 до 1901 р. посідав кафедру екзарха Грузії, а з 1901 р. його служіння знову було пов'язане з Наддніпрянською Україною. До 1903 р. він служив як архієпископ Харківський, а з 1 лютого 1903 р. був призначений митрополитом Київським та Галицьким і залишався на цій посаді до самої смерті (до 4 листопада 1915 р.). Багаторічна благочестива пастирська діяльність архіпастиря Флавіана була відзначена вищими нагородами Російської імперії, зокрема орденами св. Олександра Невського (1900), св. Володимира I ст. (1910), св. Андрія Первозванного (1913). Весь свій капітал, близько 500 тис. руб., владика ще при житті витратив на будівництво церкви та лікарні в Києво-Печерській Лаврі та на поповнення бібліотеки найвідомішої обителі на Русі. Залишки коштів у сумі 50 тис. руб. заповідав також Лаврі на просвітницьку та благодійницьку справи<sup>366</sup>.

Представники православного духовенства, безпосередньо пов'язані своїм життям та служінням з Україною, відомими богословськими та історико-просвітницькими установами Києва (Київська духовна академія, Церковно-археологічне товариство, Церковно-археологічний музей) стояли біля витоків наукового дослідження історико-культурної спадщини грецького Афону, формування традицій церковної археології та сходознавства в КДА, сприяли зміцненню позицій РПЦ у Святій Землі. Найбільший внесок у ці галузі зробили чигиринський єпископ Порфірій (Успенський) та архімандрит Антонін (Капустін). Завдяки успішному вивченню історико-мистецької спадщини Афону та її популяризації представниками православного духовенства, науковцями та мистецтвознавцями імперії, відомі афонські монастирі стають одним з улюблених місць паломництва богомольців з теренів Російської імперії і, зокрема, України. Водночас, останні десятиріччя ХІХ ст. стали періодом найбільших успіхів в релігійній, провітницькій та історико-дослідницькій

Скворцов В. Организация штундистской миссии и протоколы одного сектантского съезда-конференции // Миссионерское обозрение. – 1900, сентябрь. – С.220.

РГИА. – Ф. 796. – Оп. 156. – III отд., 3 стол. – Д. 1264. – ЛЛ. 1 об.-2 об.

Скворцов В. Организация штундистской миссии и протоколы одного сектантского съезда-конференции / Скворцов В. // Миссионерское обозрение. – 1900, сентябрь. – С.211-212.

діяльності Єрусалимської духовної місії РПЦ.

Вагому роль у розвитку православної місії на Далекому Сході відіграв архімандрит Флавіан, який починав своє служіння в Україні як ієромонах при Таврійському архієрейському домі, а на початку ХХ ст. посів митрополічу кафедру в Києві. Час його головування в Пекінській духовній місії РПЦ став періодом значних успіхів у місіонерській та науково-видавничій діяльності і відноситься до епохи розквіту православної місії в Китаї.

## РОЗДІЛ V

### ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

Перебуваючи в особливих умовах залежності від світської влади, православна церква залишалася хоч і невільною, скутою, але, все ж таки, вагомим силою у формуванні світоглядних основ віруючої громади православної церкви. У відносинах зі своєю паствою православне духовенство виступало в ролі духовних наставників, учителів та просвітників і в цьому відношенні воно жило особливим життям і в особливому вимірі як об'єднання містичне й суспільно значиме водночас. Тому, незважаючи на спроби встановлення тотального контролю з боку держави, певна відстороненість церкви від світської влади зберігалась. В міру загострення внутрішньополітичних та соціальних проблем держава дедалі активніше використовувала потенціал суспільного служіння православної церкви, але обережно й регламентовано, покладаючись на широкі можливості контролю в рамках духовного відомства. Навіть за цих обмежених умов духовенство засвідчило яскраві приклади виконання суспільної місії.

#### 5.1. Участь православної церкви в суспільно-політичних процесах

Висока динаміка суспільних процесів останньої чверті XIX ст. не могли не позначитись на громадській позиції духовенства. Змінювалась соціальна структура та світогляд суспільства, формувалися політичні та соціальні пріоритети нових суспільних верств. Духовенство, як частина еліти, мало визначитися у своєму ставленні до нової суспільної ситуації, традиційно орієнтуючись на миротворчу місію при виникненні тих чи тих соціальних конфліктів, докладати зусиль для підтримання єдності суспільного організму.

Ставлення духовенства до реформ за правління Олександра II було неоднозначним. З одного боку, визнавався їх позитивний зміст, вони характеризувалися в єпархіальній пресі як “світлі перетворення”<sup>367</sup>. До найбільш важливих реформ і перетворень традиційно зараховувалися: визволення селян, що трактувалося як “велика справа”, уможливлена “силою християнської любові її свершителя”; розвиток суспільної ініціативи в різних сферах життя, що посприяло розвитку церковних установ; нові заходи з розвитку державних, земських та церковних шкіл, що сформувало базу для подальшого розвитку народної освіти.

З іншого боку, наголошувалося на небезпечному явищі “суспільного псування” та зростання внутрішніх загроз у розвитку країни<sup>368</sup>. Ці перестороги зумовлювались не лише загостренням політичної ситуації в державі, а й унаслідок нових соціальних процесів у суспільстві, змінами світоглядних орієнтирів представників традиційних верств та появою нового стану – промислового пролетаріату. Ставлення духовенства до тогочасних суспільних станів чи впливових соціальних груп населення формувало особливості здійснення духовенством власної суспільної місії. Звернемося до цього.

Відносини між православним духовенством та представниками нового стану – промислових робітників, розвивалися в дусі світоглядного протагонізму та взаємної недовіри. Пролетаріат, швидко увійшовши до соціальної структури і зайнявши нігілістичну позицію щодо решти суспільства, ворожого йому хоча б з точки зору інших світоглядних орієнтирів, випадав з усталеного порядку соціальних взаємозв’язків та взаємозалежностей.

На початку 1870-х рр. особливу увагу до робітничого питання з боку преси нерідко пов’язували з політичною неблагонадійністю. К.Побєдоносцев у своїх листах до відомого журналіста та видавця М.Гілярова-Платонова, чие видання “Современные известия” було заборонене в роздрібний продаж за філантропічне ставлення до робітників, наголошував на необхідності обережного ставлення до робітничого питання в майбутньому.

Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы... / Познышев С.В. – М., 1906. – С.283, 289; Мальованщина // Христианство. Энциклопедический словарь. В 3-х т. / Ред. кол.: С.С. Аверинцев, А.Н.Мешков, Ю.Н.Попов. – М.: БРЭ, 1995. – Т.3. – С.78-79.



Якщо селянин, дотримуючись традиційного способу життя та світогляду неодмінно потребував зв'язку з православною церквою й аксіоматично сприймав ідею цінності пастирської місії духовенства, то міський робітник, який вже відходив від традиціоналістського світогляду, жив поза контекстом цих взаємозалежностей та духовних потреб. Розмивання традиційних моральних основ, віддалення від віри та церкви міського пролетаріату і навіть частини селянства на тлі зростаючих настроїв уседозволеності та нігілізму, видавалися духовенству одним з найбільш загрозливих явищ тогочасної дійсності. У проповідях, публічних виступах та друкованих працях представників духовенства нерідко “місто”, як символ нової доби, постає в образі своєрідної темної сили, яка зваблює слабких духом і плекає згубні настрої уседозволеності та безперспективності чесної праці. Де простий люд потрапляє під вплив революційної пропаганди, яку проводять зневірені у Богові та людині, як розумного Божого створіння, апологети руїни та кривавих потрясінь<sup>369</sup>.

Один з представників православного духовенства в Україні І. Граціанський у своїй роботі “Пастырский голос к прихожанам против толков о переделе земли”, опублікованій спочатку у київському періодичному виданні “Руководство для сельских пастырей”, а, згодом – окремим виданням, висвітлював процес пролетаризації селянина, інакше – його шлях до міста, як шлях своєрідного гріхопадіння. Спочатку селянин, не

\* За переданням самих хлистів, їхнє вчення виникло одночасно з старообрядницьким розколом. Назва секти походить від одного з релігійних обрядів хлистів, здійснюючи який вони били (рос.– “хлестали”) себе по тілу канчуками, різками тощо. За іншою версією назва хлистівщина є видозміненим варіантом “христовщини”, як називали цей сектантський рух з огляду на те, що він керувався “христами” – духовними лідерами сектантських громад. В другій половині ХІХ ст. хлистів називали також шалапутами, зокрема в українських губерніях, ханжами, купідонами, братами-корабельниками, вертунами, баклушниками. В доктринальній площині представники цієї секти особливу увагу приділяли вченню про Боготілення. За переконанням хлистів, Господь може втілюватись у людей невизначену кількість разів, залежно від духовної потреби та моральних якостей людини. Звідси походило їхнє єретичне твердження, що Ісус Христос не є іпостасний Син Божий, який єдиний спокутував гріхи світу, а один з христів, в яких перебуває божество. Надалі, як стверджували хлисти, мало значення вчення нових христів та пророків. При цьому вони прямо не відмовлялися від Біблії і під час своїх радінь подеколи читали її, намагалися знаходити в ній виправдання своєму вченню (Див.: Хлысты // Христианство. Энциклопедический словарь. В 3-х т. / Ред. кол.: С.С.Аверинцев, А.Н. Мешков, Ю.Н.Попов. – М.: БРЭ, 1995. – Т.3. – С.161-162).

бажаючи жити тяжкою, але достойною працею на землі, збував за безцінь та прогулював у шинку останню землю, а потім у пошуках легшої долі та менш відповідального життя тікав до міста, де заповітна мрія пожити за рахунок інших зміцнювалась у спілкуванні з такими ж неробами<sup>370</sup>.

Існувало переконання, що міський пролетаріат формувався подеколи за рахунок ледащ та шукачів легшого хліба, і це об'єктивно формувало особливе ставлення до нової верстви. Проте зростання кількості промислового пролетаріату та загалом населення промислово розвинутих регіонів змушували Св. Синод та єпархіальне начальство в Україні приділяти цій проблемі значну увагу, опікуючись розширенням парафіяльної структури православної церкви. Так протягом 1880-х рр. спостерігаємо тенденцію до пріоритетного відкриття нових парафій саме в промислово розвинутих регіонах. Наприклад, у 1881 р. нові парафії відкривалися в харківській, подільській, волинській та таврійській єпархіях. З них на Харківщині відкрито 3, а в усіх інших по одній парафії. За 1888 р. три парафії було відкрито в катеринославській єпархії та по одній в чернігівській і таврійській. Станом на середину 1890-х рр. спостерігаємо ту ж тенденцію. За 1895 р. на Катеринославщині було відкрито вісім нових парафій, у той час як середня кількість нововідкритих парафіяльних церков в Україні складала три одиниці. Серед нових парафій були такі, які засновувались для духовних потреб переважно промислових робітників, як, наприклад, парафія при церкві м. Юзова, при церкві Південноросійського Дніпровського заводу біля с. Кам'янське, або церкві на ст. Грішино Катеринославської залізниці<sup>373</sup>.

Серед заходів, які мали посприяти воцерковленню пролетаріату та залученню його до загальних суспільних інтересів, можемо визначити проповідницьку діяльність духовенства та проведення спеціальних народних читань при церковно-парафіяльних та недільних школах. За звітами цензурних відділень по Катеринославській єпархії проповідницька справа в цьому регіоні була організована на достатньо високому рівні з характерними ясністю викладу, повчальністю та придатністю проповідей до духовних потреб робочого люду. Особливістю проповідницької діяльності місцевих священиків визначалося встановлення тісного контакту з прихожанами під час проповіді, яка часто перетворювалася у співбесіду. Парафіяни вільно задавали питання з різних проблем людського буття й отримували відповіді з посиленням на Боже слово та вчення православної церкви<sup>374</sup>.

З метою відвернення народу від зловживання святковим дозвіллям, що найчастіше зустрічалося в місцевостях з фабричним та заводським населенням, а також з просвітницькою метою, єпархіальні преосвященні орієнтували духовенство на проведення спеціальних народних читань.

Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 рр.: соціально-релігійний аспект / Надтока Г.М. – К., 1998. – С.120-126.

О скопческой секте и проявлении ея в Балтском уезде Подольской губернии // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – №14. – Ч.неоф. – С.511-522; РГИА. – Ф.796. – Оп.156. – III отд., 3 ст. – Д.465. – 6 лл.

Найбільшого розвитку в досліджуваній період відповідна практика набула в 1890 рр. В 1894-1895 навчальному році за кількістю шкіл, в яких проводилися народні читання, лідерами були Волинська (600 шкіл) та Подільська (140 шкіл) єпархії<sup>374</sup>.

Певну роль у формуванні світогляду робітників та їхніх дітей відігравали православні церковні братства та церковно-парафіяльні школи. Братства повинні були допомагати бідним прихожанам і тому безпосередньо стикалися з проблемами життя та побуту міських робітників. Серед тих православних братств, які традиційно відзначалися своєю благодійністю були Київське Свято-Володимирське, Кам'янець-Подільське Іоанно-Предтечинське, Крем'янецьке Свято-Миколаївське при Богоявленському монастирі Волинської єпархії. Братські громади надавали допомогу місцевим православним жителям у випадку хвороб, зубожіння, пожеж тощо. Опікуючись розвитком народної просвіти та вихованням дітей фабрично-заводського та ремісничого люду Кам'янець-Подільське братство утримувало ремісничу школу для хлопчиків. Київське Свято-Володимирське та Крем'янецьке Іоанно-Предтечинське братства опікувались розвитком мережі церковно-парафіяльних шкіл, поширювали дешеві видання повчальної православної літератури<sup>375</sup>.

Серед церковно-парафіяльних шкіл, які спеціально засновувались для навчання дітей заводських службовців та робітників, високим рівнем організації та належним фінансуванням відрізнялася школа при Браїлівському цукровому заводі Вінницького повіту. В цій початковій школі, заснованій за підтримки власників заводу – родини князів Горчакових, навчальний процес доповнювався вечірніми заняттями для підготовки учнями необхідних уроків, гуртком з рукоділля для дівчаток. У приміщенні влаштувалися релігійно-моральні співбесіди для заводських робітників, які, внаслідок особливостей цукрового виробництва за періоду цукроваріння, не могли покинути завод і залишалися без належної пастирської опіки. Особливістю цієї школи було також те, що в ній навчалися як хлопчики, так і дівчатка. Внаслідок етнічної та конфесійної строкатості середовища службовців та робітників у школі поруч з православними навчалися католики, лютерани, євреї<sup>376</sup>.

Незважаючи на зусилля духовенства та православних громад із залучення робітників та їхніх дітей до православних релігійних та культурних традицій, ці заходи не були системними і не мали відповідної стратегії. Вони були недостатніми з огляду на важливість і масштабність проблеми світоглядної та суспільної адаптації нової робітничої верстви. Ситуацію ускладнювало те, що самі умови праці більшості представників

Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1884 г. – СПб., 1886. – С.212-219.

Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1884 г. – СПб., 1886. – С.218-219; Молокане // Христианство. Энциклопедический словарь . – Т. 2. – С.143-145.

Там же.

робітничого класу підкреслювали несправедливість і жорстокість суспільних реалій, коли проповідь суспільної злагоди та терпіння не відповідала ситуації гострого соціального дисбалансу. При цьому духовенство, як і більшість представників інших суспільних верств, поки що уникало відкритого обговорення робітничого питання по суті, в контексті його правового та соціально-економічного становища. Суспільна еліта загалом рідко пропонувала конструктивні кроки з вирішення робітничого питання в пореформений період, натомість дедалі зрозумілішим ставав відомий постулат політекономії – знищити ґрунт соціальної пропаганди можна лише через надання населенню засобів для досягнення бодай певного добробуту<sup>377</sup>.

У низці гострих соціальних проблем особливу увагу духовенства привертало становище селянства. Ця найчисельніша суспільна верства втілювала в собі образ народу і була разом з духовенством другим головним носієм православної традиції. До того ж селянство зберігало ті основи суспільної моралі та трудової етики, які в другій половині ХІХ ст. ще складали підґрунтя загального соціального миру. За специфікою свого служіння більшість представників духовного стану працювали в середовищі селянства і, певною мірою, залежали від нього – від його матеріальної підтримки та в соціально-психологічній площині – від загальних світоглядних та морально-етичних орієнтирів народної маси. Ці орієнтири, в їхній традиційній інтерпретації були близькими до християнських ідеалів. Збереження традицій селянської правди з її зверненістю до принципів справедливості, чесної праці, совісті дозволяли духовенству бачити смисл свого суспільного служіння.

Значний вплив на суспільну ситуацію в Україні мали взаємовідносини між селянством та парафіяльним духовенством в економічній площині. Визначальну роль у цій сфері відігравав фактор поземельних відносин та можливих зобов'язань селянства щодо церкви та духовенства. В Правобережній Україні, на відміну від Лівобережжя\*, тривалий час існували різного роду повинності селян щодо духовенства, що було зумовлено особливою увагою влади до матеріального становища духовного стану в умовах конкуренції з впливами католицької церкви в західних губерніях імперії. Протягом ХІХ ст. можна виділити два етапи в розвитку цієї проблеми:

1) період від 1842 р. до 1868 р., коли, згідно з “Положенням про забезпечення православного сільського духовенства...” (обнародовано 20 липня 1842 р.) селяни Правобережжя мусили безкоштовно обробляти десятинний наділ священика, а за додаткову плату й решту церковної землі. Крім цього виконували “будівельну” повинність, забезпечуючи священнослужителів житлом і традиційними господарськими будівлями.

2) період від 1868 р. до кінця століття. Скасування з початком 1868 р. чинності “Положення” 1842 р. звільнило селян від трудової повинності на церковних землях і це значно посприяло оздоровленню відносин з представниками духовної верстви. В 1870-ті – 1890 рр. ми не зустрічаємо випадків фізичних розправ над священиками (побиття) або неодноразових підпалів маєтків священиків, які мали місце у 1850-ті рр\*., але складне матеріальне становище селянства створювало умови для подальшого росту соціальної напруги на селі. В міру загострення проблеми земельного голоду в Україні, наявність при парафіяльних церквах 30-десятинного наділу могла викликати незадоволення особливими привілеями духовенства\*\*.

Полтавська губернія, наприклад, на початок 1880-х рр. за показниками малоземелля стояла на першому місці в імперії, і на 1881 р. в результаті викупних операцій на одну душу було викуплено в середньому 1,9 десятин, коли в імперії загалом цей показник складав 3,5 десятини<sup>378</sup>. Наприкінці століття на Полтавщині кількість безземельних селянських господарств складала 3%, господарства з наділом менше однієї десятини на родину – 15% господарств, від однієї до трьох десятин – 34%, від трьох до шести – 25%, від шести до дев’яти – 11% та більше дев’яти десятин мали 12% господарств. Ця статистика засвідчує, що більше половини селян Полтавської губернії мали наділи до трьох десятин, при тому що достатнім для самозабезпечення і сплати податків вважалася ділянка близько п’яти десятин<sup>379</sup>.

Реагуючи на зростаючу популярність суспільно небезпечних ідей переділу землі, духовенство висловлювало стурбованість можливими змінами світоглядних орієнтирів селян, які передбачали готовність до порушення прав інших заради власних інтересів. Усвідомлення нової соціальної небезпеки та загрози радикалізації суспільних настроїв селянства спонукало деяких представників духовенства в Україні до обговорення можливих шляхів виходу селянства з нужденного становища, не порушуючи закон та права інших станів. Православні священнослужителі, разом із звичними закликами до чесної та наполегливої праці, пропонували селянам об’єднувати зусилля та матеріальні ресурси задля прирощення власних наділів та успішної конкуренції з “куркулем”, який сприймався в традиціоналістському дусі, як експлуататор землі та селян – мироїд. Симпатії духовенства залишалися на боці саме трудового селянства, а зростання невдоволення тогочасним соціально-економічним становищем в цьому середовищі пояснювалось впливом оманливої революційної пропаганди.

Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1894 и 1895 гг. – СПб., 1898. – С.229, 231.

Там же; История евангельсько-баптистского движения на Украине // [http://www.odessasem.com/bogomyslie\\_06\\_06.html](http://www.odessasem.com/bogomyslie_06_06.html).

На початковому етапі активізації антиурядових рухів, коли революційні народники намагалися розвивати практику ходіння в народ, духовенство реагувало на поширення крамоли та бунтарських настроїв в традиційний спосіб – через виконання певної проповідницької та наставницької роботи та здійснення миротворницької місії у можливих соціальних конфліктах. Так навесні 1875 р. під час селянських заворушень у чигиринському повіті Київської губернії благочинний липовської волості, священник м. Крилова Іоанн Кемеровський, відіграв вирішальну роль в угамуванні натовпу селян, який зібрався у волосному місті, виказуючи непокору начальству, відмовляючись сплачувати податки і вимагаючи справедливого наділу землею. Завдяки моральному авторитету в середовищі крилівських селян о. Іоанну вдалося заспокоїти пристрасті та переконати їх, не зважаючи на попередні погрози з боку збурених селян навколишніх сіл, у необхідності дотримуватись закону та виконувати волю начальства. Значною мірою завдяки зусиллям духовенства під проводом благочинного, Липовська волость не взяла участі у відкритих виступах проти влади, натомість у сусідніх Шабельницькій та Чаплянській волостях для заспокоєння селян було використано надіслані з Києва війська. Зважаючи на внесок пастиря у справу умиротворення селян, київський губернатор подав клопотання до генерал-губернатора краю щодо нагородження о. Іоанна Кемеровського орденом св. Володимира IV ступеня<sup>380</sup>.

В міру загострення політичної та соціальної ситуації на початку 1880 рр., також у 1900-1903 рр. духовенство намагалось більш широко використовувати власні пропагандистські можливості й роз'яснювали в проповідях численні загрози від поширення та утвердження політичної крамоли. На це орієнтувало і єпархіальне начальство. Так, єпархіальний преосвященний Полтавської єпархії Іларіон на період селянських хвилювань (1900 р.) зобов'язав кожного священника у недільний та святковий день звертатися до мирян з повчанням про наслідки бунтівних дій, здійснених під впливом революціонерів-пропагандистів<sup>381</sup>.

Крім цього, з метою більш активної протидії зростаючій революційній пропаганді та духовній деградації суспільства духовенство вдавалось і до особливих організаційних заходів. Наприклад, священно-церковнослужителі оріхівського благочинія Таврійської єпархії влітку 1881 р. вирішили

\* Це ми бачимо на прикладі виявлення сектантських рухів у Херсонській, Таврійській, Катеринославській, Київській, Подільській єпархіях (Див. дет.: РГИА. – Ф. 796. – Оп. 156. – III отд., 3 ст. – Д. 455. – ЛЛ. 1-17 об.; Ф. 796. – Оп. 156. – III отд., 3 ст. – Д. 465. – ЛЛ. 4-5 об.; Ф. 796. – Оп. 156. – III отд., 3 ст. – Д. 1264. – ЛЛ. 1-3; Ф. 796. – Оп. 205. – Д. 341. – ЛЛ. 88-90; Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 355. – Арк. 2, 13; О скопческой секте и проявлении ея в Балтском уезде Подольской губернии // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – №15. – Ч. неоф. – С. 541-555).  
РГИА. – Ф. 796. – Оп. 156. – III отд., 3 ст. – Д. 455. – ЛЛ. 1-1 об.

об'єднатися в товариство прихильників релігійно-морального та зовнішнього благоустрою народу.

У своїй діяльності представники духовенства прагнули поєднувати заходи релігійно-просвітницькі, господарсько-просвітницькі та завдання з організації своєрідного нагляду за умонастроями прихожан і протидії смутам. Згідно з проектом статуту нового товариства, всі члени цього об'єднання – і священоцерковнослужителі, і прихильні прихожани, мали цікавитись та інформувати інших братчиків за нові, небезпечні, в політичному відношенні, чутки, вчення, судження, які поширювалися на території благочинія. В разі потреби члени товариства могли скликати збори для обговорення заходів з протидії революційній пропаганді. При цьому члени об'єднання з числа прихожан були зобов'язані знайомити членів засновників товариства – тобто священнослужителів, з “внутрішнім та зовнішнім побутом народу”, що вже межувало з практикою встановлення тотального нагляду за всіма парафіянами<sup>382</sup>.

За умов активізації революційної пропаганди наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. подеколи священнослужителі добровільно йшли на співробітництво з поліцією в справі виявлення політичної крамоли. Зокрема, священник с. Блістова Кролевецького повіту чернігівської губернії в березні 1880 р. надав поліцейському уряднику інформацію про знайомих йому підозрілих осіб і запропонував свою допомогу у виявленні пропагандистів-соціалістів, сподіваючись використати свої знайомства в студентському середовищі Петербурзької медико-хірургічної академії<sup>383</sup>.

Загальне ускладнення політичної та соціальної ситуації мало в Україні додаткову специфіку. Внаслідок компактного проживання в українських губерніях, особливо на Правобережжі, єврейського населення, соціально-економічна проблематика суспільного розвитку набувала особливої гостроти. За інформацією парафіяльного духовенства, не стільки релігійні та національні відмінності, як саме соціальний антагонізм лежав в основі характерної для останніх десятиріч XIX ст. ворожості у ставленні селян та інших трудових верств до євреїв. Поширена практика експлуатації селян на орендованих євреями землях, розвиток шинкарства – цього надзвичайно шкідливого явища в плані руйнування морально-етичних основ та розорення селян, висвітлювали євреїв не в кращому світлі. Саме це, на думку православного духовенства, заклало ґрунт можливого соціального конфлікту, обтяженого релігійним та національним факторами<sup>384</sup>.

На етапі активізації антиєврейського руху в Україні на початку 1880-х рр. ще не існувало організацій, які подібно до чорносотенних формувань

РГИА. – Ф. 796. – Оп. 156. – III отд., 3 ст. – Д. 465. – ЛЛ. 4-5об.

Пругавин А.С. Монастырские тюрьмы в борьбе с сектантством (К вопросу о веротерпимости) / Пругавин А.С. – М., 1905. – С.17, 19.

Пругавин А.С. Монастырские тюрьмы в борьбе с сектантством (К вопросу о веротерпимости) / Пругавин А.С. – М., 1905. – С.41; Грекулов Е.Ф. Як православна церква служила самодержавству / Грекулов Е.Ф. – Х., Одеса, 1931. – С.53, 60.

початку ХХ ст., брали на себе роль організаторів антисврейських акцій – все відбувалося здебільшого стихійно. За інформацією „Київських єпархіальних відомостей” так звані єврейські погроми мали свою специфіку. Наприклад, селяни чи міські жителі зазвичай не грабували, а саме знищували майно євреїв (відзначалися випадки навіть нищення пачок кредитних білетів, якщо такі знаходилися), а грабували ті, що йшли за руйнівниками – представники соціальних низів, неімущий пролетаріат. Селяни, учасники таких погромів, які при цьому в своїй більшості не грабували, не били євреїв, якщо не зустрічали опору, та не користувалися єврейським майном, як зазначають „Київські єпархіальні відомості”, нічого протизаконного в своїх діях не вбачали. Знищуючи “єврейську силу”, тобто їхнє майно, селяни сприймали це як своєрідний акт правосуддя і встановлення справедливості<sup>385</sup>.

Наголошуючи на певному соціальному дисбалансі у відносинах “руського населення” та євреїв, духовенство виступало проти насилля і самочинного суду у вирішенні цього питання, сподіваючись, скоріше, на сприяння офіційної влади в питанні захисту соціальних та економічних інтересів православного населення. Реагуючи на загострення означеної проблеми влада вдалася до певних адміністративних заходів. Згідно затвердженого 14 серпня 1881 р. Положення про заходи з охорони державного порядку та громадського спокою губернатори усіх трьох правобережних українських губерній отримали право адміністративної висилки євреїв, які займалися здирництвом та експлуатацією селян. Так за 1884 р. по трьох губерніях Південно-Західного краю було порушено 13 справ у порядку адміністративного впровадження з неблагонадійної діяльності та експлуатації селян. З них дев’ять справ стосувалися євреїв та дві справи саме експлуатації євреями місцевого сільського населення<sup>386</sup>.

Влада і духовенство намагалися зупинити деструктивні явища у відносинах між православним та єврейським населенням в Україні, наголошуючи на незаконності та шкідливості самочинних виступів та розправ. Київський генерал-губернатор, генерал-ад’ютант Олександр Дрентельн у травні 1881 р. звернувся до парафіяльного духовенства зі спеціальним зверненням і закликом щодо необхідності активної роз’яснювальної роботи та втримання народу від організації безпорядків та насильств над євреями<sup>387</sup>. Загалом, завдяки активній позиції саме парафіяльного духовенства різних регіонів України в 1881 р. вдалося збити своєрідну хвилю єврейських погромів. Духовенство відзначалося не лише у проповідях мирного співіснування різних соціальних, релігійних та національних груп, а й у безпосередньому умиротворенні розлючених

Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1885г. – СПб., 1887. – С.28-30.

Див. дет.: Правила об устройстве миссий и способе действий миссионеров и пастырей церквей по отношению к раскольникам и сектантам. – М.: Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, 1888. – 12 с.



народних мас. Так у південній Україні, де погроми почалися у м. Олександрівську, а потім прокотилися півднем Катеринославської та північчю Таврійської губерній, духовенство активно виступило на захист суспільного спокою та майнових прав єврейського населення. Таврійський губернатор дякував єпархіальному преосвященному Гурію за труди священників, які допомагали в приборканні бунтівних селян. Два єврейських товариства містечка Василівки та с. Рубанівки Мелітопольського повіту звернулися до архієпископа Гурія зі словами подяки місцевим священникам Хорошилову, Станіславському, Березову, які втримали натовп від насилля та нищення їхнього майна. В цій же справі відзначилися благочинний Володимир Баженов, священники Лосієвський, Курдяєв, Гукович Оріховського повіту Таврійської губернії, священники Дмитрій Татарчевський, Василій Гончаров, Порфірій Постріганьов Олександрівського та Маріупольського повітів, а також священнослужителі Ніжинського та Остерського повітів Чернігівської губернії\*<sup>388</sup>.

Разом з прикладами персональної активності представників духовенства на соціально-політичному ґрунті з початку 1880-х рр. можемо бачити загальну активізацію суспільної позиції духовенства. На це вплинуло щонайменше два фактори – зміцнення революційного руху та сформоване за роки ліберальних реформ переконання, принаймні у частини духовного стану, в необхідності розширення суспільної місії духовенства.

Своєрідну роль емоційного каталізатора відіграла і трагічна загибель імператора від рук російських революціонерів. Психологічний вплив цієї події на сучасників важко переоцінити. Більшість населення не лише в російських губерніях, а й в Україні сприйняло це як реальну загрозу суспільному ладу і мирному розвитку країни. Духовенство українських єпархій, намагаючись заспокоїти паству, закликало єднатися вже не навколо престолу, а навколо матері Церкви<sup>389</sup>, що засвідчувало певну розгубленість і відчуття тривкості земної влади. Заупокійні літургії та панахиди почали служитися в церквах України ще 2 березня. В Києво-Софіївському соборі та Братському монастирі відбулися архієрейські служіння. За інформацією київських єпархіальних відомостей народ повсюдно заповнював церкви та ревно молився за “благодійника народу” та “страждальця за народ”. В Братському монастирі промова преосвященного Михаїла перед панахидою

\* “Миссионерский сборник” був виданням братства св. Василя Великого, єпископа Рязанського, а за період з 1910 до 1912 р. видавався Рязанською Місіонерською Радою. Видання засноване 1891 р. і виходило до 1917 р. в Рязані; журнал “Миссионерское обозрение” виходив щомісяця з 1896 р. у Петербурзі. З 1903 р. був розширений у двотижневє видання. Від часу заснування в 1896 р. до 1905 р. видавцем-редактором був В.М. Скворцов (Див.: Дениско Л.М. Релігійні православні періодичні видання XIX – поч. XX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Каталог. – К.: НБУВ. – 2001. – С.70-71).

О расходе на содержание миссионеров в десяти западных и южных епархиях // Церковные Ведомости. – №31. – С.267.

злилася з плачем проповідника та слухачів<sup>390</sup>.

Вірнопідданські настрої демонстрували українські селяни, які брали участь у загальних заходах з ушанування пам'яті загиблого імператора та подеколи виступали з додатковими ініціативами у цій справі. До дня тезоіменитства Олександра II в серпні 1881 р. працівники Соловйовської економії баронеси А. Корф Радомишльського повіту Київської губернії за власним почином зібрали кошти на панахиду та спеціальні роздачі бідним на поминання. Промови освіченого селянина-самоучки І. Савченкова, проголошені на зібранні прихожан після обідні та панахиди, знайшли живий відгук у селян. За сприяння духовенства ці промови були опубліковані спочатку в єпархіальних відомостях, а потім окремим виданням у вигляді невеликої брошури<sup>391</sup>. Зібрані кошти за продаж брошур І. Савченков вирішив передати на пам'ятник Олександра II в Московському Кремлі<sup>392</sup>.

Активізація громадянської позиції духовенства на початку 1880-х рр. проявилася в обговоренні в єпархіальній пресі причин посилення деструктивних явищ у суспільному житті. Особливою активністю у цій справі відзначились „Київські єпархіальні відомості”, які, за рівнем добору публікацій та тематичним розмаїттям обговорюваних проблем випереджали інші єпархіальні видання в Україні (редагувалися в Київській духовній академії). Цей друкований орган засвідчив ліберальні настрої частини духовенства та виявив прагнення віднайти золоту середину між намірами консерваторів повернутися до жорсткої, навіть реакційної, внутрішньої політики та настроями продовження широких, часто непідготовлених реформ, які покликані були значно змінити тогочасне суспільство. В статті А. Розова “Слов'янофіли і наш церковний вопрос”, опублікованій в січні 1881 р., автор наголошував на дефіцитності поміркованих поглядів у суспільній сфері. Шкідливим визнавався як реакційний консерватизм, який породив крайній радикалізм опозиційної діяльності, як свого часу протестантизм був породжений егоїстичним папізмом (!), так і безоглядний лібералізм, який нерідко підривав самі основи суспільного ладу. В статті пропонувався принцип розумності та поміркованості реформ і відмови від крайнощів будь-якого політичного забарвлення. Щоправда, за переконанням автора, прихильники поміркованого способу мислення (читай – представники духовенства), в кращому разі залишалися одинаками в середовищі егоїстично налаштованих суспільних партій, які однаково уникали їх та вважали своїми ворогами<sup>393</sup>.

В статті п. Розова в завуальованій формі ставиться питання про можливих союзників церкви та духовенства в середовищі суспільних партій,

Всепопданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1894 и 1895 гг. – СПб., 1898. – С.62.

Всепопданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1894 и 1895 гг. – СПб., 1898. – С.77-78.

РГИА. – Ф. 796. – Оп. 205. – Д. 341. – ЛЛ. 88-90.

Державний архів Харківської області. – Ф.40. – Оп. 82. – Спр. 103. – Арк. 1-3

союзників у відстоюванні принципів поміркованого реформування суспільства та посилення авторитету церкви. Визначивши, що навіть противники непродуманих реформ нерідко поєднували крайній політичний консерватизм з безоглядним лібералізмом у релігійно-моральній сфері, автор звертається до позиції слов'янофільських кіл. Але останні також поставали не в дуже вигідному світлі. Нове слов'янофільське видання “Восток” продемонструвало неочікувану зверхність та зневагу до парафіяльного духовенства. На сторінках цього видання духовенство поставало в ролі не пастирів христового стада, а “наймитів”, які перебували на утриманні своєї пастви. В іншому випадку Д. Самарін, брат відомого слов'янофіла Ю.

Самаріна, засвідчив нерозуміння канонічних особливостей православної церкви, виступаючи за значне розширення ролі прихожан в управлінні парафіяльним життям, в тому числі, за обмеження впливу єпархіального начальства<sup>394</sup>.

Питання проблемності конструктивних взаємин між духовенством та світськими елітами було висвітлене восени 1881 р. на сторінках київських та подільських єпархіальних відомостей. У статтях “В чому звинувачують духовенство...” та “Ще два слова про ставлення світської літератури до духовенства” наголошувалось, що преса, і, загалом, освічене світське товариство, зазвичай неприязно ставилось до духовенства. Їхній аналіз сучасного становища церкви та духовенства передбачав звернення саме до негативних сторін їхнього буття, церква розглядалася ніби осторонь, людьми, які не відчували живого зв'язку з нею<sup>395</sup>. „Київські єпархіальні відомості” відзначали, що навіть такі відомі видання як “Вестник Европы” та “Руський Вестник” друкували відверто тенденційні розповіді про побут священоцерковнослужителів, подавали лише негативні типи білого духовенства.

Художня література, яка все-таки зображувала високі релігійні натури, шукала приклади не в білому духовенстві, а серед ченців або благочестивих мирян. Такими особистостями були отець Зосима та Олексій в останньому романі Ф. Достоєвського “Братя Карамазови”. Висловлюючи подив щодо відверто тенденційного ставлення світської літератури до білого духовенства, редакція київського єпархіального видання наголошувала, що суспільству як ніколи потрібна література, заснована на вірі. Вона має бути проникнута духом віри і в цій вірі шукати свою силу та право для впливу на життя і суспільство. Взірцевою постаттю в літературі саме в такому духовному вимірі визнавався великий письменник “землі руської” М.Гоголь.

Всепопданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1884г. – СПб., 1886. – С.78-81.

Беседы сельского священника к прихожанам. – К.: В типографии И. и А. Давыденко, 1866.

Характеризуючи ситуацію соціального та світоглядного непорозуміння у відносинах між духовенством та інтелігенцією, варто відзначити, що й сама інтелігенція вже на початку 1880 рр. визнавала наявність проблеми відчуження частини цієї верстви від церкви та суспільних інтересів духовного стану. На думку відомого діяча на ниві народної просвіти професора А.Рачинського, такі представники інтелігентної частини суспільства прагнули захопити владу зовнішню, не маючи влади внутрішньої, і врятувати їх зможуть лише спільні зусилля “мислячих та віруючих людей”. Загалом, виходячи з вищенаведеної інформації та характеристик, можна стверджувати, що на етапі протиборства кількох суспільних тенденцій – реакційного консерватизму, революційного радикалізму, агресивного лібералізму та соціального конструктивізму саме духовенство не бачило надійного союзника у своїх прагненнях до “поміrkованих та розумних реформ”.

Прагнення частини духовенства відігравати активнішу роль у суспільному житті за умов наростання внутрішньої нестабільності отримувало незначні шанси на широку реалізацію у зв’язку з особливою позицією влади в цьому питанні. З одного боку, світська влада була зацікавлена в посиленні суспільної місії духовенства за нових історичних умов, а з іншого, відповідна діяльність регламентувалась і втискувалася в рамки саме підпорядкованої владі місії.

Найяскравіше ця тенденція проявилася під час реалізації земської реформи. Незважаючи на всю значимість духовенства для суспільства та можливості позитивного впливу на організацію місцевого самоуправління, цей стан не отримав права обирати своїх представників до числа земських гласних за власною виборчою курією. Визначена реформою процедура передбачала спільне обрання дворянством та духовенством своїх представників, що на практиці призводило до проходження кандидатур саме від дворянства – більш чисельного на відповідних елекційних з’їздах та, традиційно впливовішого. Спроби духовенства відстояти своє право на обрання гласних власними з’їздами та закріплення за собою бодай десятої частини земських депутатських місць не знаходило підтримки ані у влади, ані в самих земствах, контрольованих дворянством. Так на початок 1880 рр. газета “Земство” тлумачила відповідні прагнення духовенства як вузькі “кастові інтереси”, які є чужими для решти населення.

Ситуацію з можливим впливом духовенства на обрання гласних елекційними з'їздами ускладнювало й те, що останні призначалися, зазвичай, напередодні великих свят, коли духовенству було складно поєднувати свої прямі пастирські обов'язки з новими функціями. Місцева влада та предводителі дворянства в тих регіонах України, які мали земське урядування, нерідко легковажили виборчим правом духовенства. Запрошення на з'їзди розсилалися духовенству невчасно і не обов'язково, нові зміни в процедурі виборів могли повідомлятися в останній момент – на самому елекційному з'їзді. Так у червні 1880 р. за запрошенням предводителя дворянства до одного з повітових містечок Харківської губернії на повітовий виборчий з'їзд з'їхалися землевласники ближньої округи і лише після його початку учасники були ознайомлені з новим циркуляром міністра внутрішніх справ про те, що представники духовенства, які не з'явилися на попередній з'їзд для виборів уповноважених з числа дрібнопомісних власників, позбавлялися права брати участь у з'їзді великих землевласників. При цьому новий циркуляр, який спеціально роз'яснював порядок обрання уповноважених від духовенства, був переданий повітовій земській управі з канцелярії губернатора за два місяці до відкриття виборчих з'їздів. Проте, він не був розісланий по благочиніях і приховувався до того часу, коли вже нічого неможливо було виправити<sup>397</sup>.

Відсутність реального впливу духовенства в земських представницьких органах призводила до ігнорування останніми суспільної позиції священнослужителів. Земські гласні без узгодження з духовенством подеколи намагалися навіть впливати на ті чи інші сторони церковного життя. Так, до клопотання Полтавської губернської земської управи до уряду, за результатами губернських земських зборів XIX скликання (жовтень 1883 р.), мали увійти пропозиції щодо перегляду статутів духовних навчальних закладів, з узгодженням їх з “потребами часу” і окрема пропозиція щодо надання сходу (зібранню) парафіян права запрошення та звільнення священноцерковнослужителів. Сама наявність таких вимог свідчила про відірваність земських депутатів Полтавщини від реалій церковного життя, їхнє нерозуміння елементарних канонічних традицій православної церкви – принципів священноначалія та прерогатив єпископської влади в церковному окрузі. Вочевидь не маючи конструктивного діалогу та бажання співпрацювати з духовенством, депутати бралися обговорювати питання, які виходили за межі компетенції регіонального представницького органу<sup>398</sup>.

Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1884г. – СПб., 1886. – С.206-207.

Беседы сельского священника к прихожанам. – К.: В типографии И. и А. Давыденко, 1866. – С.127, 128, 130.

Отже, наслідком політики влади у справі місцевого самоуправління, коли майже монопольну роль керуючої та про урядової сили в земствах мало відігравати дворянство, стало відсторонення духовної верстви від реальної участі у справі самоврядування, що неодноразово відзначалося в духовній пресі ліберального спрямування<sup>399</sup>. При цьому духовенство в українських єпархіях переймалося проблемами, які становили предмет відповідальності земських органів влади, та працювало над їх вирішенням.

Крім широкої участі в справі народної просвіти\*, духовенство помітно відзначилось на ниві охорони здоров'я своїх прихожан. За відсутністю фельдшерів, а, тим більше, лікарів у багатьох українських селах, парафіяльні священники брали на себе відповідні функції та безкоштовно надавали медичну допомогу, роздавали ліки з власних невеликих аптек. В Таврійській єпархії на початок 1880 рр. серед відомих пастирів – народних лікарів були священники Олександрівського повіту о. Іоанн Кретинін, о. Іоанн Бянтівський, о. Дмитрій Гончаров.

Помітними успіхами в лікуванні прихожан відзначився священник с. Новоспасівки Маріупольського повіту о. Стефан Миропольський. Надаючи медичну допомогу більше 17 років спочатку в с. Петрівка, а згодом у Новоспасівці, о. Стефан брався за лікування навіть важкохворих. Так попри висновки лікарського консилиуму щодо необхідності ампутації ноги жительки с. Новоспасівки, козачки Пелагеї Кальченко, внаслідок небезпечного нариву, священнику вдалосявилікувати свою прихожанку за допомогою спеціальних мазей та натирок. Новоспасівські козаки склали листа до єпископа Феодосія, висловлюючи подяку о. Стефану за його турботи та збереження здоров'я ще молодій жінки, їхньої односельчанки<sup>400</sup>.

В Харківській єпархії серед пастирів та церковнослужителів, які надавали безкоштовну медичну допомогу протягом усього часу свого служіння, були священник слободи Павлівка Старобельського повіту о. Андрій Агнівцев, священник слободи Волосько-Балаклеї Куп'янського повіту о. Саверіан Сулима, псаломщик Вознесенської церкви м. Золочіва Петро Кіяновський. Авторитету відомого лікаря нажив сумський священник о.

Ржевський. Цей пастир лікував хворих майже тридцять років – спочатку як сільський парафіяльний священник, а згодом здійснюючи своє служіння в Сумах. Вдосконалюючи свої знання, о. Ржевський протягом року відвідував міську клініку – спостерігав за операціями, був присутній на оглядах хворих. В результаті лікар-самоучка набув певних навичок у встановленні діагнозу, лікуванні як травмами, так і новими лікарськими препаратами, провадив прості операції (зашивав рани тощо).

Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1892 и 1893 гг. – СПб., 1895. – С.187-188; Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1894 и 1895 гг. – СПб., 1898. – С.129.

Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1892 и 1893 гг. – СПб., 1895. – С.190; Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1894 и 1895 гг. – СПб., 1898. – С.63.

Новим напрямом у діяльності духовенства, який відповідав завданням земського управління, стало поширення в народі спеціальних знань з агрономічної науки, ремесел, раціонального ведення господарства\*. Так Оріховське окружне товариство прихильників релігійно-морального та зовнішнього благоустрою народу (засновано в 1881 р.), куди входили всі парафіяльні священики оріховського благочинія Таврійської єпархії, псаломщики з богословською освітою та зацікавлені прихожани, ставило за мету піднесення матеріального становища народу. До відповідних заходів входили проведення спеціальних співбесід з етики та моралі робочої людини і поширення літератури з сільського господарства, кустарно-промислової справи тощо.

Для поширення корисної літератури при всіх парафіяльних церквах оріховського благочинія були засновані невеликі склади для продажу та безкоштовного розповсюдження книг та брошур. Закупівля відповідних видань відбувалася за рахунок добровільних пожертв та кружечно-гаманцевих сум з дозволу єпархіального начальства<sup>401</sup>.

Обмеження суспільної ролі духовенства спостерігалось не лише на рівні земського урядування, а подеколи у справі захисту моралі та доброчинності, що засвідчувало нові настрої громадськості пореформеної доби, утвердження більшої розкнутості у поведінці, насамперед, міських жителів. Так роз'яснення під час проповіді одного із священиків м. Бердянська Таврійської губернії, щодо неприйнятності поєднання християнських свят з гуляннями та зловживаннями, які траплялися в місцевих клубах, театрах, міському парку, зустріли негативну реакцію місцевого поліцейського пристава. В переданому місцевому єпископу протоколі зазначалося, що отець Г. у своїх проповідях вихваляє простий народ, начебто намагаючись цим заслужити його довіру, при цьому критикуючи невинні розваги городян. Внаслідок цього звернення єпархіальний преосвященний був змушений дати санкцію на розслідування справи, а священик, за інформацією "Церковно-общественного вестника", припинив активно проповідувати, остерігаючись ускладнень у стосунках з владою.<sup>402</sup>

Усвідомлення невіршеності багатьох соціальних проблем у розвитку країни, посереднє матеріальне становище самого духовенства та стримування його суспільної активності формувало ґрунт для незадоволення і поступового занепаду авторитету влади в середовищі духовенства. Це ще були поодинокі випадки виявлення антимонархічних та антиурядових настроїв, але вони вже засвідчили небезпечне для влади явище наявності радикальних опозиційних поглядів в середовищі духовенства та

Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 рр.: соціально-релігійний аспект / Надтока Г.М. – К., 1998. – С.120-126.

О скопческой секте и проявлении ея в Балтском уезде Подольской губернии // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – №14. – Ч. неоф. – С.511-522.

церковнослужителів. Так за період 1870 – першої половини 1890-х рр. прокуратура Одеської судової палати розглянула сім справ щодо неблагонадійності церковнослужителів. Здебільшого це були справи, пов'язані з образливими висловлюваннями на адресу імператора та членів імператорської родини. В Харківській губернії за цей же період було зареєстровано по три випадки неблагонадійної діяльності, або неприпустимих висловлювань на адресу вищої влади з боку священиків та церковнослужителів. У Київській губернії за період 1880-першої половини 1890 рр. в канцелярії київського генерал-губернатора було зареєстровано три справи щодо парафіяльних священиків та дві справи відносно неблагонадійності церковнослужителів.



Деякі приклади неблагонадійної поведінки представників духовенства дуже промовисто засвідчували падіння авторитету влади. Так у квітні 1879 р. священник с. Декайлівки Полтавської єпархії о. Григорій Дмитровський на іменинах дворянина Агапіта Гавриленка наважився публічно виправдовувати революціонерів-народників, які поставили собі за мету фізично знищити імператора Олександра II, наголошуючи, що вони є борцями за праве діло.

Навіть трагічна подія вбивства імператора викликала несподівану реакцію окремих священнослужителів. Зокрема, священник с. Коровани Валковського повіту Харківської губернії Василь Нечаєв під час приватної розмови з кількома своїми прихожанами досить цинічно відзначив, що імператора варто було вбити, оскільки він “нічого доброго не зробив”.

Осмилення тогочасних реалій формувало у частини духовенства песимістичні настрої та зневіреність у можливості досягнення суспільного ладу. Так священник м. Кагарлика Київської губернії Онуфрій Радецький 19 квітня 1881 р., після оголошення послання Св. Синоду з приводу смерті імператора, перейшов до власної характеристики тогочасної влади. На думку священника, “вся влада, від меншої до більшої, суть утискувачі народу”. Звертаючись до прихожан, о. Онуфрій наголосив, що ні в кого шукати захисту і що місцева влада – волосні правління, волосні судді, поліція та інші наділені владою особи не звертають уваги на народні біди, а то й ображають простих людей.

Невіра у можливість покращення життя висловлювалась представниками парафіяльного духовенства і пізніше – вже на початку ХХ ст., коли перед революцією 1905-1907 рр. спостерігався новий підйом революційного руху. Як зазначав в одній із своїх проповідей в березні 1903 р. священник с. Лозово-Павловки Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії о. Ігнатій Пепескул, в імперії, як обширній державі, порядку “не було, немає і не може бути” і загалом “досягти його неможливо”<sup>403</sup>. За нових обставин гострого соціального протистояння дехто з представників духовенства навіть брав участь у селянських виступах, як це мало місце у Волковському повіті на Харківщині, коли диякон парафіяльної церкви с. Коломаки Д. Сукачов узяв участь у пограбуванні селянами цукрового заводу с. Ново-Іванівка<sup>404</sup>.

До тих напрямів суспільного служіння, які здебільшого об'єднували представників духовенства, можна з упевненістю віднести підтримку влади в питаннях зовнішньої політики та зміцненні морально-патріотичного духу в армійському середовищі. Найбільш промовисті приклади в цьому відношенні демонстрували події російсько-турецької війни 1877-1878 рр., які стали свідченням не лише військового, а й ідеологічного потенціалу Російської імперії.

Феномен надзвичайного піднесення патріотичних почуттів у роки війни пояснювався не лише популярністю самої ідеї допомоги поневоленим слов'янським народам, але й успішною організаційною та пропагандистською діяльністю влади і церкви. Декларовані благородні цілі російсько-турецької війни знайшли таку непідробну підтримку населення, що ще до початку військових дій Петербурзьке слов'янське благодійницьке товариство, яке збирало кошти по всій країні за активного сприяння православного духовенства, передало на допомогу задунайським слов'янам більше мільйона рублів народних коштів.

История русского раскола, известного под именем старообрядства, Макария, епископа Винницкого, ректора СПб. Духовной Академии. – СПб.: В типографии Королева и комп., 1855. – С.293, 294; Круглова Т.А. Отношение старообрядческих общин Левобережной Украины к правительственной политике во второй полов. XVIII ст. / Круглова Т.А. // Традиционная духовная и материальная культура русских старообрядческих поселений в странах Европы, Азии и Америки. – Новосибирск: Наука Сиб. Отд., 1992. – С.288.

Безпосередньо під час війни духовенство в Україні намагалося сконцентрувати свою діяльність на кількох напрямках – пропагандистській діяльності всередині країни з метою формування патріотичних та вірогіданських настроїв православної пастви, підтриманні морально-патріотичного духу самої армії та організації благодійницької діяльності на користь воїнів та слов'янських народів Південно-Східної Європи. Звернемось до цих прикладів суспільного служіння.

Від самого початку воєнних дій було офіційно сформульовано ідеологічне підґрунтя та мету нової війни. У зверненні російського імператора до болгар, оприлюдненому влітку 1877 р., наголошувалося на догідній Богу місії – визволенні слов'ян від турецького ярма та умиротворенні країн, які визволялися<sup>405</sup>.

У свою чергу духовенство, опікуючись ідеологічною складовою цієї військово-політичної акції, намагалося посилити саме емоційну складову конфлікту двох країн і двох релігій, більш докладно звертачись до релігійно-морального аспекту протистояння з Османською імперією. У зверненнях до прихожан, які були головним джерелом інформації для переважно неписьменного або малограмотного населення в Україні, священнослужителі наголошували на обраності Росії у справі допомоги “залишених усіма стражденним християнам”. Імперія поставала покровителькою усіх слов'ян, державою, яка підняла свій меч “не заради примноження своєї могутності, а в ім'я братської любові” до одновірних і споріднених племен<sup>406</sup>.

Вагому роль в інформаційній підтримці воєнної кампанії всередині країни відігравала духовна преса. Крім офіційних документів, як то відозв і указів імператора, урядових розпоряджень по духовному відомству у зв'язку з війною, на сторінках єпархіальних відомостей в Україні подавалася інформація щодо ходу військових дій, висвітлювалось ставлення окремих станів до війни та подвижництво підданих у справі допомоги армії,

друкувалися звернення духовенства до прихожан та воїнів, повідомлялося про нові дослідження з історії та культурної спадщини слов'янських народів. Загалом, інтенсивність подання інформації про війну та навколо воєнну проблематику була надзвичайною. В кожному номері, наприклад Волинських єпархіальних відомостей, друкувалося по кілька матеріалів та низка оголошень відповідної тематики.

ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2318. – Арк. 11; Круглова Т.А. Указ. стаття / Круглова Т.А. – С.288-291; История русского раскола, известного под именем старообрядчества Макария. – С.294, 303, 306, 314.  
Круглова Т.А. Указ. стаття / Круглова Т.А. – С.288-291;

Важливе значення в підтримці бойового духу армійських частин відігравали пастирські звернення до солдат і офіцерів. Цю почесну місію відносно частин, які вирушали на війну, зазвичай брали на себе представники вищого єпархіального духовенства. Відповідні звернення формували певний образ ворога та були неодмінним елементом духовного і психологічного гарту армії. Так архієпископ волинський та житомирський Димитрій, проводжаючи на війну солдат та офіцерів Курського та Рильського полків у грудні 1876 р., змальовував самі події не інакше як хрестовий похід проти ворогів Хреста Господнього. Волинський владика закликав солдат не просто на захист та визволення поневолених слов'ян, а на оборону слов'янських народів від ізувірств варварів, які нищать беззбройних людей, плюндрують та руйнують святі храми Божі, грабують мирних жителів. Архієпископ Димитрій налаштовував армію на священну війну з “прихильниками нечестивого лжепророка”, закликаючи в разі повеління помазаника господнього підняти меч на супостатів та вірувати, що “міра довготерпіння Божого на них виповнилась”. Крім того, морально-психологічна підготовка солдат і офіцерів була предметом спеціальної уваги полкових священників та дивізійних благочинних дунайської армії<sup>407</sup>.

Свою пастирську опіку над армією духовенство демонструвало одразу й після повернення бойових частин з війни. Духовенство подільської єпархії, через територію якої поверталися переможні війська, відігравало особливу роль в організації зустрічей та привітань переможців, здійснювало подячні молебні та освячення. Зокрема під час проходження через Кам'янець-Подільський гусарського, драгунського, уланського та козацького полків 21-24 вересня 1878 р. першими з числа офіційних осіб бойові частини зустрічало православне духовенство на чолі з єпископом балтським Веніаміном. За усталеною традицією офіцери підходили до хреста та архієрейського благословення, полковий прапор розміщувався серед хоругов, а після богослужіння в кафедральному соборі й благословення всіх офіцерів та солдат, кроплення їх святою водою, військам пропонувалося частування. Офіцерів пригощали в залі гуртожитку кам'янецької семінарії. Семінаристи зустрічали переможців хлібом-сіллю, криками “ура” та вітальними промовами. Кожна зустріч закінчувалась святковою ілюмінацією міста.

Энциклопедический словарь / Под ред. К.К.Арсеньева и Ф.Ф.Петрушевского . – СПб.: Типография АО «Издат. дело, бывшее Брокгауз-Ефрон», 1899. – Т.ХХVI. – С.298.

Зусилля духовенства з підтримки воюючої армії та слов'янських народів знаходили свій вияв і у сфері благодійницької діяльності. Монастирі українських епархій, які були розташовані поблизу залізниць і мали вільні приміщення надали їх товариству Червоного Хреста для облаштування шпиталів або притулків для поранених і хворих солдат<sup>408</sup>. В усіх епархіях було організовано збір коштів на користь товариства Червоного Хреста, слов'янських благодійницьких товариств, товариств опіки за хворими та пораненими воїнами, які діяли в епархіальних центрах. Для потреб православних народів Південно-Східної Європи і, насамперед, Болгарії, проводився збір церковного приладдя, богослужбних книг, одягу для населення<sup>409</sup>.

Після завершення російсько-турецької війни 1877-1878 рр. благодійницькі акції продовжувались. Спеціальний комітет зі спорудження в Болгарії православного храму на честь загиблих воїнів станом на 1883 р. зібрав по всій імперії понад 360 тис. руб., з яких приблизно п'ята частина була внеском українських епархій<sup>410</sup>. Серед п'ятнадцяти епархій Російської імперії, які на початку 1880-х рр. найбільше відзначились у справі збору пожертв на користь товариства Червоного Хреста, були Київська, Херсонська та Таврійська епархії, Київському митрополиту Платону була оголошена імператорська подяка за успішну організацію цієї благодійницької справи.

Энциклопедический словарь / Под ред. К.К.Арсеньева и Ф.Ф.Петрушевского . – СПб.: Типография АО «Издат. дело, бывшее Брокгауз-Ефрон», 1899. – Т. XXVI. – С.299.

\* Назва ієрархії походить від впливового центру старообрядництва у Білій Криниці поблизу м. Чернівці (на той час – територія Австрії). Так звана білокриницька ієрархія старообрядництва сформувалася після того, як боснійсько-сараєвський митрополит Амвросій погодився очолити Білокриницьку старообрядницьку епархію (1848 р.). Російський уряд висловив своє невдоволення з приводу цієї події. Проте Амвросій встиг висвятити двох єпископів – Кирила та Аркадія. У Росії Білокриницька ієрархія була визнана частиною старообрядців – попівців. В Україні білокриницькі старообрядці (їх називали австрійськими) проживали, зокрема, в Катеринославській епархії (парафії Городище, Оріхівка та Ольховатка Слов'яносербського повіту – близько 7 тис. осіб). Детальніше див : Зайончковський П.А. Комментарии // Дневник государственного секретаря А.А.Половцова. – М.: Наука, 1966. – В 2 т.- Т.1.- С.483.

Посилення міжнародного тиску на Російську імперію вже в ході дипломатичної боротьби за визнання результатів російсько-турецької війни та зокрема жорстка позиція Британії в цьому питанні, породила нові приклади сприяння православного духовенства зовнішньополітичним акціям держави. З весни 1878 р. під почесним головуванням наступника престолу, майбутнього імператора Олександра III, почався збір коштів на так званий добровольчий флот, який додатково мав посилити позиції імперії на морі.

В Україні за значного сприяння православного духовенства, яке пропагувало розпочату справу й само долучалося до відповідних пожертв, найбільшу активність проявили Київська та Херсонська губернії. Серед відомих торгових центрів відзначалась Одеса, в якій на першу декаду червня було зібрано 28 тис. 995 руб. Завдяки зусиллям духовенства до збору коштів долучилися і жителі сільської місцевості. Наприклад, Калагліївське сільське товариство Одеського повіту пожертвувало 1 тис. руб. на майбутній добровольчий флот, а селяни Константинівської волості Єлизаветградського повіту жертвували на будівництво і закупівлю крейсерів 450 руб. В Одеському повіті станом на червень 1878 р. було зібрано 15 тис. руб<sup>411</sup>.

Характеризуючи участь православного духовенства в суспільно-політичних процесах останньої чверті XIX ст., відзначимо, що, незважаючи на збереження привілейованого соціального статусу в державі, духовенство не могло виступати в ролі повноцінного союзника світської влади у справі здійснення суспільнорегулюючих функцій. Це стало наслідком надмірного контролю з боку самої влади, який унеможлилював системну й адекватну відповідь на посилення соціального дисбалансу та внутрішньополітичних загроз. Недостатня увага і довіра світської влади до духовенства спричинила штучне відсторонення духовного стану від активної участі в організації місцевого самоврядування, що простежувалось і на рівні законодавства (умови обрання гласних від станів), і в реаліях практичної діяльності земських представницьких органів.

Навіть за наявності певних перешкод у здійсненні духовенством суспільнорегулюючих функцій, священнослужителі й надалі відзначались в ідеологічній сфері, формуючи або впливаючи на формування світогляду суспільних станів, освячуючи внутрішні та зовнішньополітичні акції держави. В міру загострення соціально-економічних проблем в Україні, зокрема зубожіння селян, пропагандистські заходи духовенства вже не могли відігравати роль дієвого інструменту вирішення суспільно-політичних проблем, а пасивність держави в цій сфері подеколи породжувала незадоволення владою вже в самому пастирському середовищі.

Дневник государственного секретаря А.А.Половцова. – Т.1 (1883-1886). – С. 46-47; 5, С.483; Энциклопедический словарь / Под ред. К.К.Арсеньева и Ф. Ф.Петрушевского. – СПб.: Типография АО «Издат. дело, бывшее Брокгауз -Ефрон», 1899. – Т.XXVI. – С.301.



## 5.2. Роль православного духовенства в розвитку народної освіти

Народна освіта в Україні, яка за часів Гетьманщини мала вагомий здобутки і була системою початкових шкіл при православних парафіях<sup>412</sup>, занепала наприкінці XVIII ст. і лише з другої половини XIX ст. почала відроджуватись за сприяння тієї ж держави. Реанімаційні процеси значно ускладнювались внаслідок низьких матеріальних можливостей церкви, а також зневажливого ставлення до духовенства з боку освіченого суспільства, яке зазвичай не розуміло важливості на той час церковно-шкільної освіти.

Помітні зрушення у справі її організації припали на епоху, яка передувала визволенню селян, та на перші роки після скасування кріпацтва. То був час підготовки та проведення важливих модернізаційних реформ у Російській імперії, наростання громадської активності та прискорення розвитку у різних суспільних сферах. Задовольняючи пробуджене в народі прагнення до набуття грамоти, митрополит Київський та Галицький Ісидор видав розпорядження відкрити в усіх містечках та селах, де ще не заведені училища, школи з викладанням у них Закону Божого (1859 р.). Головну роль у цій справі мали відігравати священнослужителі, які у разі відсутності приміщень мали надавати власні помешкання для навчання дітей.<sup>413</sup>

Владні структури намагалися заохочувати підтримку початкової освіти, але державних коштів на народні школи духовного відомства не відпускалось і духовенство повинно було самостійно шукати джерела їхнього фінансування. Тому, коли було запроваджено нову систему місцевого самоврядування і земства стали на шлях участі в організації й розвитку початкових народних шкіл, деякі церковно-парафіяльні школи (ЦПШ) стали передаватися у відання земств, як установ, що мають у своєму розпорядженні значні матеріальні ресурси (на користь земств збирався спеціальний податок, і зібрані кошти йшли на місцеві потреби). Проте більшість ЦПШ внаслідок своєї незабезпеченості просто закривалася. В результаті, якщо в 1865 р. в усіх єпархіях Російської імперії нараховувалось понад двадцять тисяч церковних шкіл, то в середині 1870-х рр. – менше семи тисяч, а в 1880 р. – 4348. При цьому вони залишалися в тих губерніях, в яких не було запроваджено земських установ. Так, на долю трьох українських правобережних єпархій – Київської, Подільської та Волинської, припадало майже 52% усіх шкіл та 47% учнів при церквах та монастирях Російської імперії<sup>414</sup>.

Энциклопедический словарь / Под ред. К.К.Арсеньева и Ф.Ф.Петрушевского . – СПб.: Типография АО «Издат. дело, бывшее Брокгауз-Ефрон», 1899. – Т. XXVI. – С.301-302.

HYPERLINK "http://www.ortho-rus.ru/cgi-bin/or\_file.cgi?3\_2306" [http://www.ortho-rus.ru/cgi-bin/or\\_file.cgi?3\\_2306](http://www.ortho-rus.ru/cgi-bin/or_file.cgi?3_2306)

Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1892 и 1893 гг. – СПб., 1895. – С.273.

Проте скорочення числа церковних шкіл відбувалося і в єпархіях України. З одного боку, це стало наслідком запровадження більш точної відповідної реаліям звітності про школи, з іншого, пояснення необхідно шукати в поширенні шкіл Міністерства народної освіти, поруч з якими народ подеколи вважав зайвим та обтяжливим утримання ЦПШ за власний кошт. З 1876 до 1880 рр. загалом в Україні було закрито 663 початкових навчальних заклади духовного відомства, що складало 27% від загального скорочення в імперії і 21% щодо числа шкіл в Україні. В правобережних єпархіях кількість шкіл зменшилась у таких параметрах: Київська єпархія – з 1213 до 1156 (на 57), Подільська – з 1003 до 629 (на 374), Волинська – з 471 до 462 (на 9). Загалом у єпархіях України було закрито близько 17% шкіл, тоді як в імперії цей показник досяг 36%). Отже, у зв'язку з відносно повільним поширенням впливу земств скорочення початкових шкіл духовного відомства в Україні відбувалося в менших масштабах, аніж загалом в імперії, при цьому в правобережних єпархіях відповідні процеси мали вдвічі меншу негативну динаміку<sup>415</sup>.

Шкільно-просвітницька діяльність православного духовенства за доби ліберальних реформ послаблювалась і в якісному вимірі. Згідно з Положенням 1874 р. кількість уроків Закону Божого була скорочена до двох на тиждень, що викликало нарікання духовенства так само, як і послаблення уваги до церковних співів та церковнослов'янської мови. Народна освіта замість того, щоб розвиватися при поєднанні всіх суспільних зусиль, втрачала в православному духовенстві з його школами значну силу, яку нічим та ніким було замінити<sup>416</sup>.

Розвиток революційного руху змусив офіційну владу інакше поглянути на освітню справу і заново оцінити її значення у боротьбі за світоглядні цінності і мораль нових поколінь. Комітетом міністрів Російської імперії було одноголосно висловлено переконання, що духовний розвиток народу не може бути досягнутий без надання духовенству переважаючої ролі в завідуванні початковими школами (12 липня 1879 р.)<sup>417</sup>. Нова роль парафіяльного духовенства була визначена “Правилами про церковно-парафіяльні школи” (1884 р.) та “Правилами про школи грамоти” (1891 р.). При цьому учителі церковно-парафіяльних шкіл були підпорядковані з точки

В.Т. Раскол и сектантство в Полтавской епархии. – Полтава: Типография торгового дома И.Фришберг и С.Зорохович, 1908. – С.1-3.

Историко-статистическое обозрение современного старообрядческого раскола в черниговской епархии / Составил Д.Скворцов. – Чернигов: Типография губернского правления, 1901. – 47 с.; ЦГАОР. – ф. 796. – Оп. 205. – Д. 341. – Л. 86; Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода ... за 1892 и 1893 гг. – СПб., 1895. – С.273, 278; Памятная книжка Киевской епархии. Историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общественно-статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковной жизни. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1882. – С.260. РГИА. – Ф. 796. – Оп. 205. – Д. 341. – Л. 86.

зору ідеології виховання місцевим пастирем. Загалом тісне співробітництво з церквою шкіл усіх інших відомств визначався як обов'язковий принцип в їхній діяльності. В імператорському рескрипті 1888 р. на ім'я міністра народної освіти наголошувалось, що початкова світська освіта має бути направлена на одну мету разом із відродженими на благо народу церковно-парафіяльними школами<sup>418</sup>.

Важливу роль у регенерації ЦГШ відігравала пропаганда самої ідеї навчання народу під опікою православної церкви. На формування громадської думки працювала Канцелярія Св. Синоду. До позаштатних дописувачів залучали світських архієреїв та парафіяльне священство. В Україні, крім єпархіальних відомостей усіх дев'яти єпархій та духовно-просвітницьких видань, на взірць “Воскресных чтений”, популяризацією церковної школи опікувалось спеціалізоване періодичне видання “Церковно-приходская школа”, засноване ректором Київської семінарії архімандритом Іринеем<sup>419</sup>. Суттєве значення мали також архієрейські звернення до народу та сприяння правлячих єпископів розвитку мережі церковно-парафіяльних шкіл та шкіл грамоти. Відомо, наприклад, що під впливом пастирських закликів Подільського преосвященного Димитрія парафіяни Брацлавського повіту протягом одного року спорудили та облаштували три церковні школи – в м. Брацлаві та селах Пархиловка і Должка<sup>420</sup>.

Особливу увагу розвитку народної освіти в православних парафіях приділяли священники. Місцеві пастирі ідейно спрямовували діяльність церковних шкіл, у більшості безкоштовно навчали Закону Божому\*, (сприяли поширенню позашкільної освіти). Так читання для народу, які влаштовувались при школах, мали і релігійно-моральне, і загальноосвітнє спрямування (наприклад, з сільського господарства, гігієни тощо). При цьому використовувались технічні засоби навчання (проектори), які називали “чарівним ліхтарем”). У 1898 р. в церковних школах України було влаштовано понад 20 тисяч народних читань у більш ніж 1400 церковних школах. Завдяки зусиллям парафіяльного духовенства на кінець ХІХ ст. при ЦПШ та ШГ в єпархіях України діяло близько 5 тисяч бібліотек для дітей та дорослих та понад 6 тисяч бібліотек при церквах<sup>421</sup>.

Пропагандистські зусилля духовенства, агітація на користь церковної школи мали нерідко оптимістичні для церкви результати. Наприклад, агітація парафіяльного священника Василя Курковського в с. Кінських Раздорах Катеринославської губернії призвела до того, що половина учнів місцевої земської школи перейшла до ЦПШ, що викликало незадоволення діячів земства та місцевої світської преси<sup>422</sup>.

Памятная книжка Киевской епархии. – С.260.

Підраховано за: РГИА. – Ф. 796. – Оп. 205. – Д. 341. – Л. 86;

Всепопданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1892 и 1893 гг. – СПб., 1895. – С.278; Памятная книжка Киевской епархии.– С.260.

Извлечение из Всепопданнейшего отчета... за 1880 г. – СПб., 1882. – С.49.

Извлечение из Всепопданнейшего отчета... за 1880 г. – СПб., 1882. – С.49.

Там же.

Важливу роль у пропаганді церковно-шкільної справи відігравали загальноросійські виставки, на яких в окремих павільйонах та на експозиційних площах демонстрували здобутки ЦПШ<sup>\*\*</sup>. Специфіка цих заходів полягала у необхідності вмілого подання візуальної інформації – відвідувачі могли ознайомитися із статистичними даними, новими навчальними посібниками та педагогічними працями духовенства, як, наприклад, зі збіркою статей чернігівського священника Ромаскевича “Просветительные труды”, типовими проектами будівель ЦПШ – від найпростіших глинобитних та дерев’яних до цегляних. На виставках експонувалися взірцеві дитячі письмові роботи, а також ремісничі вироби – від одягу, виготовленого ученицями, до сільськогосподарського реманенту, ковальських виробів та меблів, змайстрованих учнями ЦПШ<sup>423</sup>.

Вирішальним чинником матеріального порядку, який значно посприяв розвитку церковно-шкільної справи в останні десятиріччя XIX ст., стало суттєве збільшення фінансування церковних шкіл. Так з 1884 р. до кінця 1900 р. державні витрати у межах всієї імперії зросли з 55.500 руб. до 6.813.446 р., тобто більше ніж у 100 разів<sup>424</sup>. Результати цих фінансових вливань не були швидкими, що простежується навіть на прикладі правобережних єпархій України, де церковно-шкільної освіта розвивалася за умов найбільшого державного сприяння. Тоді як у Київській єпархії спостерігалась активізація співробітництва духовенства із сільськими товариствами у цій царині, в Подільській єпархії церковно – шкільна справа не зустрічала ентузіазму місцевого населення. У селах із 2-3 тис. населення сільські громади виділяли на школу 15-24 руб. на рік. Селяни нерідко відмовлялися від сплати навіть скромного жалування учителям.

\* Видані для загального керівництва та повсюдного використання в єпархіях “Правила” містили настанови щодо організації протирозкольницьких пропагандистських заходів. Зокрема наголошувалось, що місіонер під час спілкування з розкольниками, повинен зберігати необхідний проповіднику та захиснику істини душевний спокій, мати терпіння і “братолюбиво викривати їхню неправду”. Для співбесід пропонувалося обирати зручні та просторі приміщення, влітку вони могли відбуватися і просто неба. У церкві співбесіди могли проводитись лише у тому випадку, коли була повна впевненість, що розкольники “не завдадуть образи святині храму”. Кожна співбесіда повинна була починатись та закінчуватись загальними співами молитов і псалмів. Запрошувати старообрядців на бесіди рекомендувалося у різний спосіб – через оголошення в газетах, листівки при волосних правліннях та через розкольницьких лідерів, із якими місіонеру пропонувалося підтримувати контакти (Правила об устройстве миссий и о способе действий миссионеров по отношению к раскольникам и сектантам. – М.: Типография Э.Лиснера и Ю.Романа, 1888. – С.6-8).

Збільшення державного фінансування та організаційні зусилля духовенства спричинили позитивну динаміку росту мережі ЦПШ. За 1892/1893 навчальний рік із п'яти єпархій імперії, які мали у цілому найкращі показники, чотири представляли Україну – Київська, Подільська, Волинська, Полтавська (п'ятою в цьому переліку була Литовська єпархія). У кожній з них кількість шкіл зросла за рік у середньому на 157 одиниць. При цьому Подільська єпархія вийшла на друге місце в Україні за кількістю шкіл та учнів у них. За 1894/1895 навчальний рік динаміка зростання в усіх єпархіях України складала в середньому 123 школи<sup>425</sup>.

Незважаючи на те, що з другої половини ХІХ ст. держава брала дедалі активнішу участь у фінансуванні церковних шкіл, до середини 1890-х рр. основним джерелом їхнього матеріального забезпечення залишалися кошти сільських товариств, а також пожертви приватних осіб, кошти Св. Синоду та Міністерства народної освіти (допомога виділялися кращим школам)\*. В результаті перекладання основного тягаря фінансування церковно-шкільної справи на плечі місцевих товариств, їхній рівень забезпечення був значно нижчим від фінансування шкіл Міністерства народної освіти. В Київському навчальному окрузі, наприклад, на утримання однієї міністерської школи витрачалося 569 руб. на рік, а на одну ЦПШ з усіх джерел припадало лише 85 руб. на рік<sup>426</sup>.

Зважаючи на очевидну користь та важливість розвитку системи церковно-шкільної освіти, насамперед з точки зору зміцнення моральних основ суспільства, світська влада обрала курс на істотне збільшення державних витрат у цій сфері. Активізація фінансової підтримки ЦПШ була особливо помітною у 1890-ті роки. Показовою при цьому є питома вага державних субсидій. Так у 1893 р., коли на підтримку всіх ЦПШ та ШГ імперії держава виділила 175500 руб., сукупний бюджет церковних шкіл складав понад 3 млн. руб. У середньому на одну школу в Україні припадало 113 руб., з яких державна частка складала 6 руб. 43 коп.(5%), а частка земств – 16 руб. 14 коп.(11%) на кожну школу. При цьому необхідно враховувати, що в Київській, Подільській та Волинській губерніях земства були запроваджені лише в 1911 р. і не могли надавати підтримки ЦПШ та ШГ). Місцеві витрати сільських товариств, благодійників, церков, монастирів, церковно-парафіяльних попечительств тощо складали по 90 руб. 39 коп. на кожну школу. Градація місцевих внесків за період з 1885 до 1900р. була такою:

Исторический очерк единоверия. – СПб.: В печатне В.Головина, 1867. – С.17-18.

Чельцов М. Единоверие за столетний период существования его в Русской церкви / Чельцов М. // Миссионерское обозрение. – 1900. – Июль-август. – С.24-25.

Учасники фінансування (вказані найбільші вкладники )	Частка у фінансуванні шкіл з місцевих ресурсів (у відсотках)		
	1885 р.	1895 р.	1900 р.
Волосні та сільські товариства	41%	31%	27%
Приватні особи	34%	28%	33%
Церкви	6%	13%	16%
Земства	7%	10%	7%
Церковно-парафіяльні	12%	3%	5%
Монастирі	-	4%	3%
Міста	-	4%	2%

Таким чином, лише церква демонструвала зростаючий інтерес до церковно-парафіяльних шкіл. Її частка у фінансуванні ЦГП за 15 років зросла на 250%. Стабільною залишалася питома вага фінансової підтримки з боку земств та приватних осіб. Натомість негативна динаміка витрат була притаманна волосним та сільським товариствам, церковно-парафіяльним опікунствам (мінус 40%). При цьому державні витрати лише за 1893-1895 рр. виросли у п'ять разів.

Станом на 1895 р., коли держава стала витрачати на церковні школи щорічно 875500 руб., порівняно з 175500 руб. у 1893 р., лише за цією статтею кожна церковна школа отримувала в середньому по 27 руб. 50 коп., від земств – по 15 руб. 90 коп., від місцевих товариств і благодійників – по 95 руб. 50 коп. При цьому частка витрат церкви на школи перевищила витрати земств.

Починаючи з 1896 р., держава почала надавати школам більше фінансових ресурсів, аніж усі місцеві спонсори. Ця обставина сприяла тому, що у 1900 р. сукупний бюджет ЦГШ досяг майже 12 млн. руб. Фінансування церковних шкіл в Україні порівняно з іншими регіонами імперії було паритетним. Сюди спрямовувалась майже чверть бюджету. Важливо відзначити також, що за вартістю шкільного майна в грошовому еквіваленті та сумами недоторканих капіталів ЦПШ, єпархії України розташовувалися в наступній градації: Подільська, Київська, Харківська, Полтавська, Волинська, Таврійська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська. На кожному ЦПШ та ШГ в Україні наприкінці століття витрачалось в середньому 267 руб. на рік, середні загальноімперські показники склали 274 руб<sup>427</sup>.

Одним з найважливіших напрямів церковно-шкільної політики було кадрове забезпечення ШГ та ЦПШ. Оскільки переважну більшість викладачів загальноосвітніх предметів у церковних школах склали світські особи (в ЦПШ співвідношення церковних і світських учителів фіксувалось як 1 до 4), проблема піднесення освітнього цензу викладацького корпусу

Однією з причин проблемності кадрового забезпечення ШГ було низьке жалування учителів. Наприкінці XIX –початку XX ст. близько 80% учителів ШГ в українських губерніях і загалом в імперії отримували жалування не більше 180 руб. на рік. Крім цього, залишалися складними умови праці – більшість шкіл грамоти користувалися незручними приміщеннями і лише третина ШГ розміщувались у спеціально зведених для цього будівлях<sup>428</sup>.

Забезпечення кадрами церковно-парафіяльних шкіл вирішувалося більш успішно порівняно зі школами грамоти. Якщо в середині 1890-х рр. спеціальну підготовку мали близько 35% учителів ЦПШ, то на початок XXст. ця частка складала вже понад 70%<sup>429</sup>. Кращі результати пояснювались тим, що саме ЦПШ, а не ШГ, стали основним типом церковної школи. Їх забезпечення та підтримка були пріоритетом освітньої політики Св. Синоду та держави. Жалування учителів у ЦПШ було вищим, аніж у ШГ. До 180 руб. на рік отримували лише 20% викладачів, а 80% одержували жалування від 180 до 420 руб., в окремих випадках і вище. При цьому до найчисельнішої групи вчителів цієї категорії належали ті, хто одержував від 240 до 300 руб. (35%).

Открытие мощей святителя и чудотворца Феодосия, архиепископа Черниговского // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – Ч. неоф. – №39. – С.788.

Див.: Свящ. І.Стрельбицкий. Обличение раскола, известного под именем старообрядчества / І.Стрельбицкий. – Одесса: Типография Е.И.Фесенко, 1896. – 289 с.



Покращенню викладацького складу посприяло упорядкування правил отримання звання учителя або учительки ЦПШ, які дозволяли після складання спеціальних іспитів викладати в початковій школі випускникам навчальних закладів різних типів та особам з домашньою освітою. Це були досить складні випробування з усним та письмовим іспитом і з проведенням пробних уроків з російської мови та арифметики. Вони проводилися за визначеною програмою іспитів, що давало можливість підготуватися до них самостійно. Звання учителя міг отримати православний парафіянин, який дотримувався християнського обов'язку сповіді та причастя (вимагалось відповідне свідоцтво, скріплене церковною печаткою) й отримував середній бал на іспитах не менше трьох з половиною<sup>430</sup>.

Важливе значення для організаційного і методичного забезпечення розвитку шкіл духовного відомства, покращення їхнього кадрового потенціалу мало створення у 1896 р. статистичного відділу при Училищній Раді та методичних центрів при Раді – кабінетів навчальних посібників і постійної церковно-шкільної виставки, куди могли звертатися за консультаціями вчителі церковних шкіл будь-якого регіону імперії<sup>431</sup>.

Нововведенням в історії церковної школи ХІХ ст. стало запровадження учительських курсів, покликаних покращувати рівень професійної підготовки учителів, у тому числі тих, хто не отримав спеціальних знань з учительської справи. З 1896 р. щороку в імперії проводилося близько 100 курсів (до двох на кожну єпархію). Зокрема протягом 1897/98 навчального року та літніх канікул на Полтавщині було проведено курси для вчителів Прилуцького, Хорольського, Константиноградського, Гадяцького, Лохвицького повітів та загальноєпархіальні учительські курси у м. Полтаві.

Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1892 и 1893 гг. – СПб., 1895. – С.260-261.

Див. докл.: Выдающиеся события в жизни раскола (Из Всеподданнейшего отчета г. Обер-прокурора Св. Синода за 1896-1897 гг.) // Миссионерское обозрение. – январь 1900. – С.37-41.

Програма перепідготовки була універсальною. Так на курсах Прилуцького повіту, організованих повітовим доглядачем церковних шкіл священиком Георгієм Галковським, опікувались поглибленням професійних знань, методичним забезпеченням викладання основних дисциплін. Обов'язковою була практика проведення відкритих уроків, колективного обговорення навчальних посібників. Учителям пропонувались оглядові матеріали згідно з навчальними програмами, курси церковних співів. Авторитетності заходу надавало щоденне віддання курсів Полтавським преосвященим єпископом Іларіоном, який особисто вів заняття з Закону Божого та церковно-слов'янської мови, демонстрував взірці церковного читання.

Учительські курси виявились ефективними. Після їх проведення учні першого року навчання швидко освоїли читання, письмо й початкові арифметичні навички. У межах повіту кількість учнів-випускників у 1898 р. майже потроїлась порівняно з попереднім роком, а число шкільних хорів збільшилась із 9 до 27.

У постановці навчального процесу церковних шкіл пріоритетне місце було відведено Закону Божому (шість уроків на тиждень). Цей предмет розглядався як основний у системі виховання. Разом з ним важливого значення набували церковнослов'янська мова та церковні співи. При цьому

Дисципліни	Кількість уроків на тиждень в однокласній школі*			Кількість уроків на тиждень у двокласній школі	
	1-й рік навчання	2-й рік	3-й рік	4-й рік	5-й рік
1	2	3	4	5	6
<i>Закон Божий</i>	6	6	6	5	5
1	2	3	4	5	6
<i>Церковнослов'янське читання</i>	3	4	4	3	3
<i>Церковні співи</i>	2	2	2	2	3
<i>Російська мова</i>	6	6	6	6	6
<i>Арифметика</i>	5	6	6	4	4
<i>Чистописання</i>	2	2	2	2	-
<i>Географія та початки фізики і природознавства</i>	-	-	-	3	3
<b>Російська історія</b>	-	-	-	2	3
<i>Креслення та малювання</i>	-	-	-	1	1
<i>Всього</i>	24	26	26	28	28

Важливу роль в організації навчального процесу відіграла забезпеченість церковних шкіл необхідними підручниками. Завдяки активізації діяльності Училищної Ради Св. Синоду було організовано друк та продаж за пільговими цінами підручників, навчальних посібників та книг для позакласного читання для всіх регіонів тогочасної держави. Єпархії України отримували необхідну навчальну літературу, а в 1904 р. кожній з них було передано в середньому до 70 тисяч книг. На той час у церковних школах України навчалося понад 450 тисяч учнів.

Особливістю освітньої концепції церковних шкіл був пріоритет виховного процесу. Діти, які навчалися в ЦПШ або ШГ, проходили шлях воцерковлення – долучення до соборного життя православної церкви. Сам внутрішній устрій церковної школи орієнтував на сприйняття та дотримання християнських чеснот. Під впливом учителів діти мали виконувати християнські обов'язки, у т.ч. відвідувати богослужіння, дотримуватися посту та ін.

Навчальний день у школах проходив за усталеним порядком. Перед початком занять запалювалась лампада, колективно читалася (виспівувалася) молитва.\* Після молитви читалося коротке житіє денного святого. По суботах та напередодні свят після ранкової молитви священники пояснювали дітям значення і смисл наступного святкового дня<sup>432</sup>.

За тим же порядком, як і ранкова молитва, відбувалося здійснення вечірньої молитви. Богослужіння напередодні недільних та святкових днів і в самі ці дні у повному складі відвідували вихованці шкіл, які знаходилися в населених пунктах поблизу храмів. Діти з віддалених сіл необов'язково мали прибувати до церкви, особливо за негоди, але вони могли збиратися у школах для читання молитов перед іконою, для них влаштовувалися повчальні бесіди. В самій же церкві під час богослужіння діти займали визначене для них місце і брали участь у виконанні піснопівів, іноді формуючи цілком самостійний хор<sup>433</sup>.

\* Від часу заснування так званого Палестинського комітету (1858 р.), який було введено в структуру Міністерства іноземних справ Російської імперії, до Єрусалима було відряджено консула і відносини між офіційним представником дипломатичного відомства та головою духовної місії набули характеру перманентного протистояння. “Доповідна записка про потреби місії в Єрусалимі” (орієнтовно – 1880 рр., за нашим припущенням, автором цієї аналітичної записки був Порфірій Успенський, який вважався визнаним фахівцем у питанні зв'язків зі східними православними церквами і підготував її у той час, коли на чолі російської духовної місії в Палестині змінилося вже кілька архієреїв) пояснює це прагненням світської влади принизити роль саме духовної місії і звести її до ролі “домового священика при консулі”. Взаємні образи та недоречне протистояння представників російської світської та духовної влад відволікало їх від основної функції – захисту інтересів православ'я та нарощення впливу Росії на Близькому Сході. Не простими були відносини керівників духовної місії і з єрусалимською патріархією (Докладная записка о нуждах русской православной миссии в Иерусалиме // Институт рукопису НБУВ. – ф. XIII. – Спр. 297. – Арк. 45-45 зв.).

Частина учнів церковно-парафіяльних шкіл проживала в гуртожитках, які засновувалися при деяких однокласних та двокласних школах. Ці діти підпорядковувалися загальному ритму життя навчального закладу протягом усього дня. Внутрішній розпорядок у цих гуртожитках був приблизно однаковим. Після підйому (о шостій годині), перед сніданком, у присутності законовчителя відбувалося читання ранкових молитов та житій святих. Заняття тривали з 8.30 до 17.00, з перервою до 14.00. В цей же час могли проводитися заняття з садівництва, бджолярства, городництва. З 17-ї до 20-ї години відбувалася підготовка уроків до наступного дня під керівництвом учителя. Після вечірньої молитви о 21-й годині розпочинався нічний відпочинок.

Християнський обов'язок сповіді та Св. Причастя був загальнообов'язковим. Діти говіли в перший та останній тиждень великого посту, а в окремих школах ще й у Різдвяний піст. Перед сповіддю та Св. Причастям священники – законовчителі вели з дітьми релігійно-моральні бесіди та пояснювали святість церковних таїнств.

На прикладі Полтавської єпархії можна зробити висновок про задовільну дисципліну в парафіяльних школах. У випадку виявлення негідних вчинків або лінощів застосовувалися покарання: догана, позбавлення права читати в церкві, звернення до батьків. Відраховували зі складу школи учнів лише у виняткових випадках.



За спостереженнями духовенства, церковна школа позитивно впливала на поведінку вихованців і поза її стінами. У дітей з'являвся досвід цивілізованого спілкування в товаристві, вони з більшою повагою ставилися до старших, набували досвіду поводження в православному храмі під час богослужіння та виконання таїнств. За листами з Полтавського повіту, в селах, де були церковні школи, навіть під час сільськогосподарських робіт можна було почути дитяче наспівування церковних пісень. З Пирятинського повіту повідомляли, що серед дітей та підлітків, які відвідували церковну школу, рідше можна почути лайку та непристойні вислови.

Виховуючи дітей у душі християнської моралі та надаючи елементарну освіту, церковна школа приділяла увагу навчанню рукоділля, ремеслам, формуванню сільськогосподарських навичок. Існувала спеціальна стаття шкільного бюджету на ведення сільськогосподарських занять. Серед світських осіб та духовенства зустрічалися справжні подвижники та благодійники цієї справи. Так у Полтавській губернії начальник залізниці, дійсний статський радник Погоріло, пожертвував 16 тис. руб. на облаштування в с. Хорошках школи, а при ній майстерні для навчання слюсарно-ковальській та теслярській справі. В Харкові протоієреєм Сокальським за сприяння державного казначейства були облаштовані дві великі двокласні церковно-парафіяльні школи. В них навчалося до 1100 хлопчиків та дівчаток, які отримували спеціальні знання з бухгалтерії та практичні навички роботи на друкарських машинках. Ці школи користувалися значною популярністю та мали на свої потреби понад 10 тис. руб. з місцевих джерел.

Серед кращих шкіл, які забезпечували спеціалізовану підготовку з додаткових професій, була Самсоніївська ЦПШ. Заснована 1889 р. на кошти Полтавського преосвященного Іларіона, вона пропонувала знання із садівництва, городництва та бджолярства. Садівництву та городництву навчали ще в трьох ЦПШ та одній школі грамоти Полтавського та Золотоноського повітів. Ця справа передбачала, насамперед, практичні заняття – під керівництвом учителів діти займалися прищепленням плодкових дерев, посадкою городу та саджинців, доглядом за ними. Під час занять з бджолярства учні вивчали книгу Бутлєрова “Как водить пчел” та допомагали на пасіках<sup>434</sup>.

Справою переплетення книг займалися діти трьох ЦПШ Полтавського, Прилуцького та Хорольського повітів, а рукоділля – крій, шиття та вишивка, були запроваджені в усіх школах Полтавщини як обов’язковий предмет для учениць. Досвідченою вчителькою Є. Сезеневською була розроблена програма викладання. Зазвичай, рукоділля викладали самі вчителі ЦПШ, у деяких випадках – дружини та доньки священноцерковнослужителів. Найкращі вишивки для храмів представляли й вихованки монастирських шкіл<sup>435</sup>.

Значну роль у розвитку народної освіти відігравали чернечі обителі. Кожен штатний монастир України брав участь у матеріальній підтримці церковно-шкільної справи або самостійно організовував початкові освітні заклади. В останній чверті ХІХ ст. у більшості монастирів Києва та Київського повіту діяли початкові народні та спеціальні школи. Києво-Печерська Лавра утримувала Звіринецьке початкове училище для дітей бідних родин у передмісті Києва. Його вихованці безкоштовно проходили навчання у двох класах – молодшому та старшому, вивчаючи Закон Божий, російську та церковнослов’янську мови, арифметику, географію та російську історію. Загальна чисельність учнів сягала 100 чоловік, з яких 10-12 найбідніших хлопчиків проживали при училищі на повному утриманні Лаври. При Видубецькому, Микільському та Троїцькому монастирях існували церковні школи, у кожній з яких навчалось до 20 хлопчиків різних станів, але переважно з родин духовенства.

Крім грамоти, у чоловічих монастирях навчали іконопису та деяким ремеслам: теслярській справі, різьбленню. Спеціальні жіночі навчальні заклади існували при Києво-Флорівському, Ржищівському, Лебединському та Чигиринському жіночих монастирях<sup>436</sup>.

\* У церквах Російської імперії традиційно проводилися збори «на поліпшення побуту православних паломників в Палестині» та на користь Гробу Господнього (Див.: Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917) / Жилюк С.І. – Житомир: Журфонд, 1996. – С.49).

Інтенсивно працювали на народно-освітній ниві й монастирі. Почаївська Успенська Лавра утримувала двокласну школу, а Володимир-Волинський Христорождественський, Мелецький Свято – Миколаївський, Тригірський Преображенський чоловічі монастирі – однокласні школи. При Зимненському Святогорському жіночому монастирі діяла школа для дівчаток

Виходячи з наявних матеріальних можливостей, чернеча братія намагалася забезпечувати належні умови для навчання. Особливою щедрістю відзначалася Києво-Печерська Лавра, яка щорічно витрачала на Звіринецьку школу для дітей бідних родин до 5 тисяч рублів. Крім цього, Лавра мала своїх стипендіатів у різноманітних духовних та світських навчальних закладах, витрачаючи на цю справу до 2 тис. руб. щорічно.

При лаврській обителі діяла художня школа, де безкоштовно навчалися малюнку та живопису до 20 хлопчиків. Кращі з них (1-2 особи) щорічно вступали до Петербурзької Академії мистецтв. Особливу спеціалізацію мало позолотне відділення художньої школи, де вчилися покривати золотом іконостаси. При Києво-Печерській Лаврі діяли майстерні: теслярська, малярська, слюсарна, переплетена, кравецька та словолитна при типографії. У них безкоштовно навчалася до 160 осіб. Особливу роль у розвитку освіти відігравала і знаменита друкарня Києво-Печерської Лаври. Зокрема, на початок 1880 -х рр. у Лаврі видавалося різноманітних книг та зображень на суму до 70 тис. руб. на рік. Значну частину своїх видань Лавра безкоштовно передавала бідним церквам, різним товариствам та приватним особам не лише в Україні та Російській імперії, а й у Греції, Болгарії, Сербії, та інших країнах<sup>438</sup>.

Помітний внесок у справу поширення грамоти серед простого народу зробили православні церковні братства, які підпорядковувались у своїй діяльності єпархіальним архієреям і були втіленням ідеї розвитку мирської ініціативи у справі благодійництва, просвіти та захисту інтересів православ'я. Їхнє сприяння розвитку церковно-шкільної освіти було актуальним ще й з точки зору налагодження успішної конкуренції церковних шкіл із земськими.

У кожній єпархії України були братства, які відзначалися активною релігійно-просвітницькою діяльністю. Поруч із Київським Свято-Володимирським, Кременецьким Богоявленським Свято-Миколаївським, Одеським Свято-Андріївським, Херсонським Хрестовоздвиженським та іншими великими й відомими братськими громадами існували самодіяльні об'єднання мирян, метою яких була підтримка місцевих церковно-парафіяльних шкіл, церковних хорів та бібліотеки-читальні. Серед подібних товариств можна назвати Кирило-Мефодіївське братство при соборній церкві м. Бахмут, Святопреображенське в м. Юзівка та Кирило-Мефодіївське духовно-просвітницьке братство при Успенській церкві с. Новоуспенівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії та інші. В Полтавській

Рункевич С. Антонин / Рункевич С. // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. Проф. А.П.Лопухина. – СПб., 1900. – Т.І. – С.870.

Серед відомих братств особливий досвід в освітній сфері мали Подільське Свято-Іоанно-Предтеченське та Лубенецьке Спасо-Преображенське братства. Подільські братчики, зокрема, заснували унікальний у своєму роді ремісничий притулок, в якому сироти та діти з найбідніших родин, маючи повне безкоштовне утримання від братства, навчалися за програмою однокласних церковно-парафіяльних шкіл, опановували теслярську та токарну справи, а в жіночому відділенні навчалися рукоділлю та кухарському мистецтву. Навчання ремеслам відбувалося під опікою досвідчених майстрів, які отримували половину прибутку від продажу готових виробів та користувалися квартирою в приміщенні притулку. За визначеним засновниками порядком четверта частина прибутку від збуту ремісничих виробів відправлялася до ощадної каси на імена тих вихованців, які брали участь у роботі, а інша чверть спрямовувалась на потреби притулку. При Іоанно-Предтеченському братстві було засновано “дамський комітет”, який опікувався дівчатками – вихованками притулку<sup>439</sup>.

Лубенецьке Спасо-Преображенське братство, засноване в грудні 1889 р., станом на 1894 р. мало 25 відділень на території повіту. Кожне з них проводило недільні вечірні читання, опікувались церковно-парафіяльними школами та школами грамоти. Один із осередків братства проводив релігійно-моральні читання для в'язнів Лубенецького острога. Важливу справу започаткувало Спасо-Преображенське братство – ним було організовано школу з підготовки вчителів-псаломщиків для потреб Полтавської єпархії. Зважаючи на успіхи братчиків, Спасо-Преображенському братству було доручено виконувати функції повітового відділення єпархіальної училищної ради, а засновник братства, дійсний статський радник Ігнатій Зінченко, був запрошений на службу до Канцелярії Св. Синоду й очолив відомство контролю.

Таким чином, одним із головних соціотворчих досягнень духовенства останньої чверті XIX ст. стало відродження народної церковно-освітньої системи з різними типами шкіл. Вона включала: школи грамоти (найпростіші за навчальною програмою початкові школи з терміном навчання до 2 років); однокласні та двокласні церковно-парафіяльні школи (найпоширеніша категорія шкіл; в однокласних термін навчання складав 2-3 роки\*, а в двокласних – ще плюс 2 роки після проходження курсу однокласної школи); другокласні (второкласные) – ще роки після проходження курсу однокласної ЦПШ з дещо розширеним курсом відносно двокласної; створені 1896 р. з метою підготовки вчителів для шкіл грамоти церковно-учительські школи (засновані 1902 р. для підготовки вчителів ЦПШ)<sup>440</sup>. Це була досить гнучка освітня мережа, зорієнтована на різний ступінь знань та можливостей учнів і різні завдання певних типів шкіл у рамках самодостатньої за своєю функціональною завершеністю системи церковно-шкільної освіти.

Вдалося здійснити справжній прорив у розвитку мережі ЦПШ та ШГ і збільшенні фінансування церковно-шкільної справи з боку держави. Так, з початку 1880-х до середини 1890 рр. кількість ЦПШ та ШГ по імперії зросла більш ніж у 7 разів, а в Україні – в 3 рази. Фінансування з державного казначейства з 1880 р. до кінця 1890 рр. зросло з 55.500 р. (1884 р.) до 6.813.446 р. (1900 р.) – тобто більше ніж у 100 разів (!)<sup>441</sup>. В 1880 р. кількість церковних шкіл (ЦПШ та ШГ) в Україні складала 2.400 одиниць (57% від усіх церковних шкіл по імперії, кількість учнів у них складала 53% від цих показників по імперії). 1895 р. в Україні було вже 7.534 церковних школи (24% від кількості по імперії, тобто від 31.835 шкіл по всій державі), в яких

\* Головною історичною пам'яткою Хеврона був так званий хевронський харам (чотирикутне укріплення: 60 м довжина, 34 м ширина, 18 м висота), побудований одразу після відомого храму Соломона (X ст. до н.е.). Харам вважався святилищем не тільки іудеїв а й мусульман. В печерах хараму були поховані так звані патріархи, тобто прародителі іудейських племен та сам Авраам (з іудейської – “батько багатьох”), який вважався родоначальником й ісмаїлітів, тобто арабів (Ізмаїл був сином Авраама та рабині Агарі). Вхід до печер був заборонений усім в тому числі мусульманам. За уявленнями арабів патріархи перебували у своїх печерах живими і вразять кожного, хто наважиться увійти до місця їхнього спокою. Землі єрусалимської місії РПЦ знаходилися неподалік від міста (за 1 версту) і займали частину долини Ваді-Зепта та частину пагорбу Огіг (Ог-велетень) на західному боці єрусалимської дороги. З тераси руського дому можна було бачити значну частину західної Палестини до Середземного моря (Св. Земля. Отчет по командировке в Палестину и прилегающие к ней страны экстраординарного проф. КДА Акима Олесницкого. 1873 – 1874. – К.: Типография В.Давыденко, 1878. – Т.2. – С.109, 113, 125-126).

навчалися 279.780 учнів (28,5% від загальноімперських показників, тобто від 981.076 учнів по всій державі). Наведені цифри засвідчують, що найрозвинутішою мережа ЦПШ та ШГ була саме в Україні. Незважаючи на скорочення розриву в рівні розповсюдженості церковних шкіл по імперії, на середину 1890 рр. частка церковних шкіл в Україні все ж була більшою, ніж в середньому по державі та в інших європейських регіонах Російської імперії

Незважаючи на успіхи, наприкінці XIX ст. справа народної просвіти за своїми масштабами була ще далекою від потреб модерної доби. Близько 7 млн. 700 тис. осіб православного віросповідання імперії залишалися без освіти. В школах усіх типів навчалось 30% усіх дітей шкільного віку, а відповідний показник щодо дівчаток складав лише 10%. В Україні ситуація була ще складнішою. Для визначення ступеня розвитку освіти можна послатися на Полтавську єпархію, як одну з найбільших в Україні за населенням та одну з лідерів у справі розвитку церковно-шкільної справи. На початку 1890 рр. в єпархії було 1374 усіх початкових шкіл – з них 656 церковних та 718 шкіл інших відомств. Одна школа припадала на 234 дітей шкільного віку, а загальна кількість учнів цих шкіл дорівнювала 75 тис. 749 душ – 20 тис. 753 в церковних та 54 тис. 996 чоловік у школах інших відомств. Отже, кількість учнів у всіх початкових школах складала близько 22% загальної кількості дітей шкільного віку (в імперії – 30%). На 174 тис. 379 дівчат шкільного віку в усіх школах Полтавщини, наприклад, навчалось 10 тис. 194 учениць – тобто 6% (в імперії – 10%).<sup>443</sup>

### **5.3. Православна церква в контексті українського національного відродження**

Феномен українського національного відродження XIX ст. відзначається змістовною багатоманітністю. Викликаний занепадом української автономії кінця 1770-80-х рр., він перетворився у постійнодіючий фактор культурно-просвітницького, релігійного, а з кінця XIX ст. – і політичного життя України. Характерною особливістю відроджувального процесу стала асинхронність його розвитку у світській і церковній царинах. Різниця полягала у відставанні церкви від суспільних процесів. Перенесення національно-визвольної ідеології у площину практичної політики не стосувалося патріотичної частини православного духовенства, яке продовжувало тяжіти до акцій національно-культурницької спрямованості.

Потужним стимулом цієї діяльності духовенства став наростаючий процес уніфікації церковного життя у межах усієї імперії. Поступово були ліквідовані традиції обрання православними громадами парафіяльних священників, так само як і церковних ієрархів. Уніфікаційні заходи порушили утверджені від часів прийняття християнства привілеї київських митрополитів. Якщо раніше вони володіли всією повнотою церковної влади в

межах України, маючи навіть право скликати собори без санкції Константинополя (на правах патріарших екзархів), то вже у першій половині XIX ст. за своїми правами київські митрополити були майже цілком урівняні з іншими єпархіальними преосвященими. Змінився й титул київських митрополитів. З кінця XVIII ст. митрополити Київські, Галицькі та Малої Русі титулувалися “митрополитами Київськими та Галицькими”.

Асиміляторські зусилля влади відбилися на кадровій політиці у межах єпархій України. Починаючи з кінця 1790-х рр. до кінця XIX ст. на київській митрополичій кафедрі не було жодного українця. На інші архієрейські кафедри подеколи призначалися й українці, але київська митра була для них недосяжною. Відповідно етнічний фактор у доборі вищих ієрархів в Україні обов’язково враховувався.

Певні перестороги влада мала і щодо Київської духовної академії, незважаючи на повну уніфікацію навчального та виховного процесу в межах Російської імперії. Хоча офіційно Київська духовна академія (КДА) забезпечувала кадрами здебільшого південно-західний регіон імперії, значна частина її випускників працювала за межами єпархій України, а кількість правлячих тут архієреїв з київською академічною освітою поступово скорочувалось. Так у 1885 році з 9 єпархіальних преосвящених України троє були випускниками КДА – архієпископ Полтавський та Переяславський Іоанн, єпископ Катеринославський та Таганрозький Феодосій, єпископ Чернігівський та Ніжинський Веніамін. Загалом в імперії на той час із 59 православних єпископів 15 були випускниками КДА (в імперії діяло 4 духовні академії, відповідно відсоток випускників КДА серед архієреїв відповідав середньоарифметичним показникам у 25%).

Наприкінці XIX – початку XX ст. на чолі єпархій в Україні залишилось два випускники КДА – архієпископ Волинський та Житомирський Модест та єпископ Подільський і Брацлавський Христофор. Загалом же в імперії з 67 єпархіальних єпископів КДА закінчували 15, що становило вже 22%. Серед усіх правлячих єпископів в Україні на той час тільки двоє були родом з України, і лише один із них був українцем – архієпископ Волинський та Житомирський Модест – уродженець Подільської єпархії Данило Стрельбицький. З 11 вікарних єпископів в Україні лише двоє були українцями<sup>444</sup>.

Аналізуючи склад ієрархії духовного відомства наприкінці XIX – на початку XX ст., можемо простежити представництво випускників КДА та власне українців на інших щаблях управління, у т.ч. в системі духовної освіти. Зокрема серед членів Присутствія Св. Синоду був лише один виходець з України – уродженець Галичини Маркел Попель\*. Серед керівників церковних установ, зокрема управлінь при Св. Синоді, двоє були випускниками КДА. Так, на чолі Контролю стояв таємний радник Ігнатій Зінченко, українець за походженням, а Господарче управління при Св. Синоді очолював таємний радник Петро Остроумов – росіянин. Із 9

Общее собрание Православного Палестинского общества // Вера и разум.

Листок для Харьковской епархии. – 1884. – №21. – С.644, 646.



секретарів духовних консисторій в Україні четверо були випускниками Петербурзької духовної академії, по двоє закінчували МДА та Демідовський юридичний ліцей і лише один – КДА. Це був секретар Подільської єпархіальної консисторії, колезький асесор Микола Нікітін – росіянин за походженням)<sup>445</sup>. Наведена інформація засвідчує, що Св. Синод проводив цілеспрямовану політику щодо розпорошення підготовлених в Україні кадрів з вищою духовною освітою, прагнучи забезпечити ключові посади в управлінні церквою насамперед уродженцями великоруських губерній.

В духовно-освітній сфері ситуація була не настільки однозначною, і це свідчило про те, що асиміляційні заходи в духовному відомстві проводилися не завжди послідовно. Київська духовна академія майже повністю була укомплектована місцевими викладачами – випускниками КДА. З шести ординарних професорів академії п'ять закінчували КДА. Вісім з дев'яти екстраординарних професорів, а також усі шість доцентів були вихованцями Київської академії. Один із відомих представників академічної корпорації – заслужений ординарний професор, дійсний статський радник Микола Петров (1840-1921) відзначався своїми українофільськими поглядами. Будучи професором по кафедрі теорії словесності та історії іноземних літератур, М. Петров окремо досліджував і популяризував українську літературну спадщину, підготував фундаментальне дослідження “Очерки по истории украинской литературы XVII и XVIII вв.”<sup>446</sup>.

На рівні середньої та початкової духовної освіти випускники КДА були представлені досить широко, але на провідних посадах, принаймні на рівні середньої освіти переважали росіяни. Наприкінці XIX ст. п'ять із дев'яти ректорів духовних семінарій були випускниками КДА, у т.ч. четверо були українцями за походженням. Із дев'яти інспекторів семінарій чотири були випускниками Київської академії і лише двоє з них були українцями за походженням. На рівні духовних училищ переважали керівники – вихованці КДА та духовних семінарій України<sup>447</sup>.

Дуже показово, що духовне відомство у своїй політиці щодо української мови та інших проявів національного буття українців проявляло навіть більшу непоступливість, аніж світська влада. Значною мірою це пояснювалось підлеглим становищем православної церкви щодо влади та необхідністю жорстко слідувати загальному курсу внутрішньої політики в царині національного питання. Якщо світські чиновники подеколи могли

Общее собрание Православного Палестинского общества // Вера и разум.

Листок для Харьковской епархии. – 1884. – №21. – С.645; Соколов И.И.

Иерусалимская церковь / Соколов И.И. // Православная Богословская

Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. Н.Н.Глубоковского. – СПб., 1905. – Т.VI. – С.406.

Общее собрание Православного Палестинского общества // Вера и разум.

Листок для Харьковской епархии. – 1884. – №21. – С.644, 646.

Соколов И.И. Иерусалимская церковь / Соколов И.И. // Православная

Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. Н.Н.Глубоковского. – СПб., 1905. – Т.VI. – С.406.

собі дозволити шукати оптимальних, не обов'язково найжорсткіших, варіантів асиміляційної політики, то духовенство у більшості підкорялося вже утвердженим правилам. Так виконання сумнозвісного Емського указу від 18 травня 1876 р., яким визначалися суворі обмеження щодо української мови і, серед іншого, заборонялося видання та ввезення з-за кордону релігійної літератури українською мовою, засвідчило більшу принциповість не світської, а саме духовної цензури. Отримавши запит щодо можливості ввезення до Російської імперії виданого у Львові “Життя мучеників Бориса та Гліба”, комітет духовної цензури відповів: “Хоча за своїм змістом брошура бездоганна, але, як така, що написана малоросійською говіркою, не може бути допущена до поширення”. Тим часом комітет іноземної цензури, не задовольнившись цим рішенням, звернувся до Головного управління у справах друку (ГУД), й яке проявило більшу гнучкість. ГУД постановило, що, оскільки видання надруковане кирилицею, то варто не лише пропустити брошуру, “а й радіти”, що в Галичині видаються книги церковним шрифтом. Таким чином, оскарживши аргументацію духовної цензури, ГУД скасувало рішення, яке в дійсності відповідало указу, оскільки йшлося про недороге видання українською мовою для народного читання.

На етапі пошуку вищим чиновництвом в Україні варіантів більш гнучкої асиміляційної політики на зламі 70-80-х рр. ХІХ ст. Київський генерал-губернатор М. Чертков та Харківський О. Дондуков-Корсаков виступили за певні поступки щодо українофілів з метою їхнього залучення до кола загальнодержавних інтересів та повернення контролю над українським рухом. Саме тоді він набував латентних форм і мав своїм центром непідконтрольну Росії Галичину. На цьому тлі 1881 р. відбулась сенаторська ревізійна поїздка петербурзького чиновника О. Половцова до України. Прибувши до Києва, О. Половцов підтримав обрання В. Антоновича деканом історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира, дозволив панахиду по Т. Шевченку в Софіївському соборі та виклопотав у статс-секретаря М. Коханова дозвіл на постановку “Наталки-Полтавки” І. Котляревського в Колегії П. Галагана<sup>449</sup>.

Обговорення доцільності послаблення заборон щодо української мови в 1881 р. вилилося на сторінки не лише світської, а й церковної преси. Єпархіальна преса в Україні засвідчила класичну великодержавну позицію, виступаючи проти будь-яких поступок щодо українського слова. В січневому та березневому номерах Київських єпархіальних відомостей було розміщено статті “Вопрос о малорусском наречии в отношении к штундизму” та “К вопросу о малорусском слове в церковной проповеди”, в яких редакція не просто заперечила можливість допущення української мови до окремих сфер релігійного життя, а й висловила тверду переконаність у неминучості злиття “малоруського наріччя з загальноруською мовою”. Відповідаючи на

Глаголев А. Иерусалим библейско-иудейский и – частью – современный в историко-археологическом отношении / Глаголев А. // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. Проф. А.П.Лопухина. – СПб., 1905. – Т. VI. – С.406.

висловлену позицію відомого історика та суспільного діяча М. Костомарова щодо помилковості та несправедливості існуючих заборон проповідей українською мовою, редакція наголошувала, що офіційно таких обмежень не існує. Визнавався факт цензури так званих чергових проповідей, які планувались завчасно і виголошувались у кафедральному соборі на архієрейських та соборних служіннях у недільні й святкові дні. Та, на відміну від цих визначних заходів, які відбувалися в присутності великого числа православних прихожан та за участі впливових представників духовенства, проповіді в сільській парафії не обов'язково піддавалися цензурі й теоретично могли, на думку редакції „Київських єпархіальних відомостей”, виголошуватися українською мовою. На заваді ж цьому стояла не влада, а „утверджена традиція” і переконаність у недоцільності вживання “малоруського наріччя”. Використання української мови в проповіді та видання нею духовної літератури з метою запобігання розвитку сектантських рухів характеризувалися редакцією єпархіальних відомостей як надумані заходи<sup>450</sup>.

Інакше на плани послаблення репресивного тиску на українську мову відреагувало відоме петербурзьке видання ліберального спрямування “Церковно-общественный вестник” (ЦОВ), яке виходило з 1874 до 1890 рр. під редакцією колишнього викладача французької мови в Петербурзькій духовній академії, відомого публіциста О. Поповицького. В одному з лютневих номерів за 1881 р. в рубриці “Современное обозрение” редакція виступила за впровадження української мови в початковій народній школі та поширення української релігійної літератури. На думку редакції, репресії щодо української мови, якою спілкується 14-ти мільйонна народна маса, є небезпечними для держави, оскільки сприяють наростанню сепаратистських настроїв<sup>451</sup>.

Особливу увагу привертає компліментарне ставлення авторів статті, вочевидь самого редактора – О. Поповицького, до української мови. Вони свідомо уникають терміну „наріччя”, констатують існування окремої „малоруської” літератури, а також солідаризуються з висновком М. Костомарова про надуманість безпосереднього зв'язку між розвитком українського письменства та посиленням польських революційних настроїв. Петербурзькі ліберали висловлювали сподівання щодо можливості вільного видання та поширення серед народу українського перекладу Євангелії, закликаючи владу віддати пріоритет в цьому питанні релігійному інтересу над політичним<sup>453</sup>.

- Кондаков Н. Иерусалим христианский: исторический очерк и памятники / Кондаков Н. // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. Проф. А.П.Лопухина. – СПб., 1905. – Т. VI. – С.С.550, 561-562, 567-568.
- Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917) / Жилюк С. І. – Житомир: Журфонд, 1996. – С.50.
- Копия письма д.ст.С.Нелидова от 31.8.1895 г. из Константинополя в Петербург // ІР НБУВ. – Ф. XIII. – Спр. 2710. – Арк. 1-2 зв.

Таким чином, у тієї частини російської інтелігенції, яка мислила загальнодержавними інтересами, репресивна політика влади щодо української мови викликала критику й осуд. Оприлюднення цієї позиції безперечно сприяло утвердженню патріотичних настроїв у середовищі православного духовенства.

Проте асиміляційна політика приносила свої зловісні плоди в усій Україні. За підрахунками радянських істориків, протягом другої половини ХІХ ст. обрусіло близько 1,5 млн. українців, так що навіть при більш високій народжуваності, аніж у росіян, в перші десятиріччя ХХ ст. визначилась тенденція до зниження долі українців у складі населення імперії (з 17, 5% у 1897 р. до 17, 3% у 1917-му)<sup>454</sup>. Разом з тим, зростання міграції українських селян з Правобережжя в інші регіони імперії загрожувало поступовим послабленням тут православного елемента. Для регіону, традиційно загородженому з боку польської громади та католицької церкви, ця обставина була несприятливою. У зв'язку з цим влада та церква вдалися до тактики стримування селянських переселень з Правобережної України і, таким чином, вимушено нівелювали один з потужних важелів асиміляторської політики. В 1879 р. губернаторам Західного краю було розіслано секретний циркуляр, який зобов'язував не допускати самовільних переселень. У 1881 р. уряд прийняв "Тимчасові правила про переселення на вільні землі", але цей документ не був опублікований і селянам про нього нічого не повідомили, аби не спровокувати масових міграцій з Правобережжя та інших західних губерній імперії<sup>455</sup>.

Свої позитиви з точки зору збереження національної ідентичності українців мало й те, що російська держава не могла повною мірою

Соколов И.И. Афон / Соколов И.И. // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. Н.Н.Глубоковского. – СПб.: Типография Мильштейна, 1905. – Т. VI. – С.235.

\* Загальні справи монастирів перебували у віданні так званого Священного Кіноту або Зібрання Афону. Він складався з представників усіх 20 монастирів, головував, зазвичай, уповноважений від великої Лаври святого Афанасія. Св. Кінот засідав один або два рази на тиждень і мав право призначати уповноважених до Константинополя (Стамбула) та Солуні для зносин з церквою (константинопольським патріархом) та цивільною владою. Розглядав прибутково-витратні книги монастирів, вирішувати питання щодо відносин між монастирями та скитами. Місцем перебування Священного Кіноту була Карея, яка знаходилась приблизно в центрі півострова. Карея являла собою своєрідне чернече містечко, де були побудовані подвір'я всіх монастирів, споруджено кафедральний собор на честь Успіння Пресвятої Богородиці, знаходились келії, а вздовж єдиної вулиці містечка періодично влаштовувались торги, на яких ченці збували свої вироби купцям-мирянам. В Кареї перебував також турецький чиновник – ага, з підвідомчою йому поліцією (Див.: Соколов И. Афон // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. А.П. Лопухина. – СПб.: Типография Мильштейна, 1903. – Т. I. – С.216-217; 228-229).

використати асиміляторський потенціал початкової народної освіти. Школи Міністерства народної освіти, земські та церковно-парафіяльні школи безсумнівно працювали в дусі утвердження загальноруської ідентичності, й українська мова не допускалася до навчального процесу навіть у початкових навчальних закладах. Скрамні масштаби освітньої справи в Україні, де наприкінці ХІХ ст. частка грамотних складала близько 20% і більшість дітей шкільного віку перебували поза межами школи, не дозволяли охопити асимілятором усе населення.

Той факт, що саме зі священницьких православних родин вийшло чимало представників українського національного відродження є безперечним свідченням популярності національної ідеї в середовищі частини духовенства України. Такі особистості як П. Гулак-Артемівський, І. Нечуй-Левицький, О. Бодяньський, П. Житецький, О. Лотоцький, М. Грушевський, М. Міхновський, С. Єфремов та інші стали символами відродження у різних сферах українського буття. Домінування української мови і традиційної культури в селянському середовищі впливало на представників українського духовенства, за своїм побутом та родом діяльності дуже близького до простого народу. З огляду на це зовсім не випадкові свідчення відомого громадського та суспільного діяча останньої чверті ХІХ – перших десятиріч ХХ ст. О. Лотоцького, що українська народна стихія у священницьких родинях Поділля пульсувала цілком природним життям – українська мова побутувала у спілкуванні в колі родини і в стосунках із сусідськими священниками. Стихійна прихильність до української мови і традицій панувала і в духовних навчальних закладах Поділля – духовних училищах та семінарії, де в більшості навчалися діти сільських парафіяльних священників

Неусвідомлена прихильність до української мови та культури учнів Кам'янець-Подільської семінарії, коли, за О. Лотоцьким, семінаристи спілкувалися українською “не з якихось засадничих мотивів”, а внаслідок органічного зв'язку з українською традицією, була притаманна і вихованцям Київської семінарії. За свідченням відомого представника українського відродження та науковця С. Єфремова, а на початку 1890-х рр. київського семінарста, учні не втрачали зв'язків із селом і поверталися працювати туди, звідки й вийшли. Особливістю формування національних поглядів семінаристів Києва була відносна інтенсивність цього процесу. Позитивно впливали спілкування зі студентами-українцями, різноманітні культурні заходи київських українофілів, у тому числі виступи хору М. Лисенка, театральної трупи М. Кропивницького тощо. Ймовірно саме під впливом киян-громадівців у 1888р. відбулося організаційне оформлення семінарської громади. За участю відомого представника української інтелігенції О. Кониського 22 квітня 1888 р. відбулося перше засідання молоді семінарської громади. До числа її засновників належали Лука Скочковський, Степан Кедреновський, Марко та Григорій Грушевські<sup>457</sup>.

Порфирий, архимандрит. Указания русским художникам при посещении св. горы Афонской // ІР НБУВ. – Ф.ХІІІ. – Спр. 4848. – Арк. 4 зв.

Свідомий світоглядний вибір громадивців-семінаристів на користь української справи підтверджувало те, що започаткований гурток працював таємно, вдаючись до певних конспіративних заходів. Так, прагнучи унеможливити виявлення владою справжніх масштабів об'єднання, громада була поділена на “”семінарську” та “учительську” (до останньої входили викладачі, священики, дяки). Діяльність семінарської української громади була різнобічною. Завдяки цілеспрямованим зусиллям з комплектування кадрами Київська консисторія почала набувати виразного українського характеру. За інформацією О. Лотоцького, українська мова побутувала в цій установі не лише на рівні приватних розмов, а й при вирішенні справ. Одним з головних своїх завдань громада вважала просвітницьку діяльність. Громадивці заснували бібліотеку, сприяли поширенню української літератури та формуванню осередків свідомого українського життя поза межами Києва, вели пропагандистську роботу в учнівському та студентському середовищах. Діяльність київської семінарської громади стала складовою частиною загальнонаціонального відродження. Її члени підтримували тісні зв'язки з відомими представниками української наукової та політичної еліти. Зі старших діячів українського руху в засіданнях громади брали участь О. Кониський та М. Грушевський. Крім цього, до громади входили діючі священослужителі, як Марко Грушевський з с. Суботова, священики Яків Ботвиновський, Володимир Бачинський, Тихін Добрянський, Мефодій Павловський<sup>458</sup>.

Конспіративного життя громада дотримувалась до першої російської революції. Її члени стали співпрацювати з “Просвітою”, “Українським клубом”, українськими політичними партіями. Семінарська громада стала основою для формування інших українських організацій. Її філія утворилася, зокрема, в Київській (константинівській) військовій школі, куди 1901 р. стали приймати семінаристів.<sup>459</sup>

Поступове формування національної свідомості в середовищі учнів духовних навчальних закладів та початок організаційного оформлення семінарських патріотичних громад стало ознакою поступового розширення соціальної бази національного відродження. Показово, що патріотично налаштована частина семінаристів та служителів культу прагнула реалізовувати власні національні устремління у дозволених формах: у культурно-наукових студіях та популяризації історичної спадщини. У цьому сенсі краєзнавчі дослідження представників українського духовенства стали своєрідним полем боротьби за утвердження національної самоідентичності, а культурно-наукова сфера набувала політичного значення.

\* Загальна чисельність ченців афонських монастирів у другій половині ХІХ ст. складала понад 5 тисяч чоловік (Див.: Соколов І. Афон / Соколов І. // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. А. П. Лопухина. – СПб.: Типография Мильштейна, 1903. – Т. І. – С. 230; Робертсон Р. Восточные христианские церкви. Церковно-исторический справочник. – СПб.: Высшая религиозно-философская школа, 1999. – С. 57).

Біля витоків історико-краєзнавчих досліджень нерідко стояли представники викладацьких корпорацій духовних навчальних закладів. Серед яскравих постатей Кам'янець-Подільської семінарії можна назвати Митрофана Симашкевича. Організуючи етнографічні експедиції, М.

Симашкевич сам обійшов усе Поділля, зібрав величезний етнографічний матеріал, що стосувався різних сторін народного побуту та традицій.

Інформацію про вірування та релігійні звичаї дослідник публікував у "Подільських єпархіальних відомостях". Навколо М. Симашкевича гуртувалися ентузіасти – дослідники рідного краю: Т. Біленький, С.

Дложевський, В. Якубовський, К. Стиранкевич. До цього гуртка пристав і найвідоміший краєзнавець Поділля Євтим (Юхим) Сіцінський, який походив із давнього священницького роду. Після закінчення Київської духовної академії в 1889 р. він переїхав до Кам'янця-Подільського, прийнявши священницький сан<sup>460</sup>.

Наукова діяльність Є. Сіцінського розгорталася в заснованому 1865 р. Подільському Історико-статистичному комітеті, який від дня заснування користувався особливою підтримкою єпископа Леонтія і став найвідомішим дослідницьким центром у галузі історико-церковного краєзнавства. До програмних завдань комітету входили вивчення та опис місцевого церковного життя в його історичних традиціях та сучасних проявах, зібрання та збереження історичних пам'яток. Збір історико-краєзнавчих даних, їхня наукова обробка, наповнення фондів заснованого 1890 р. Древньоохранилища та Бібліотеки відбувалися під керівництвом секретаря Комітету і завідувача Древньоохранилища священника Є. Сіцінського за активного сприяння завідувача справами Комітету і скарбничого М. Яворівського. Результатом багаторічної праці подільських краєзнавців стала підготовлена під керівництвом Є. Сіцінського праця "Приходы и церкви Подольской епархии". Цей опис усіх парафій та церков єпархії був своєрідною історико-етнографічною та церковно-краєзнавчою енциклопедією Подільського краю. Зміст величезного тому в 79 друкованих аркушів дрібним шрифтом засвідчив високий науковий рівень краєзнавчих студій на Поділлі. Результати роботи історико-статистичного комітету вже з другої половини 1890 рр. отримали визнання і схвалення відомих науковців, зокрема видатного історика, професора Київського університету св. Володимира В. Антоновича. Дослідження подільських краєзнавців під проводом Є. Сіцінського були в центрі уваги історичного товариства Нестора Літописця й отримували схвальні відгуки авторитетної світської преси. Є. Сіцінський був членом багатьох наукових інституцій та наукових товариств у тодішній Росії та за кордоном, а в 1894 р. він став дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові<sup>461</sup>.

Порфирий, архимандрит. Указания русским художникам при посещении св. горы Афонской // ІР НБУВ. – Ф.ХІІІ. – Спр. 4848. – Арк.2.

Порфирий, архимандрит. Указания русским художникам при посещении св. горы Афонской // ІР НБУВ. – Ф.ХІІІ. – Спр. 4848. – Арк. 20-20 зв.

Значним центром краєзнавчих досліджень наприкінці XIX –початку XX ст. стає Волинь. 1893 р. в єпархіальному центрі (м. Житомир) було засновано Волинське церковно-археологічне товариство. Важливу роль у його організації відіграв архієпископ Волинський та Житомирський Модест (в миру Данило Костянтинович Стрельбицький, 1823-1902, уродженець Подільської губернії). В статуті цього науково-просвітницького центру визначалося, що метою його діяльності є збереження, наукова розробка та популяризація історичних пам'яток древньої Волині. Розпочавши роботу з підготовки та систематизації історико-статистичної інформації по благочинницьких округах та парафіях єпархії, церковно-археологічне товариство закликала духовенство передавати до заснованого Древньоохранилища історичні пам'ятки і надсилати до Житомира досягну інформацію про традиції та побут простого народу.

Звернення новоутвореного товариства, його заклики до організації історико-етнографічних досліджень силами православного духовенства принесли свої плоди. З 1894 р. розпочато підготовку церковно-статистичних описів православних парафій і протягом декількох років було зібрано 400 краєзнавчих літописів парафій Заславського, Старо-Костянтинівського, Острозького, Дубенського, Новгород-Волинського, Рівненського, Кременецького, Луцького та Житомирського повітів. Подані до правління Церковно-археологічного товариства описи нерідко містили широку інформацію краєзнавчо-енциклопедичного характеру. В них подавалися дані про місцезнаходження населеного пункту, рельєф, клімат, рослинний та тваринний світи, історію заснування та походження назв населених пунктів, важливі історичні події, економічне життя та побут місцевих жителів до і після реформи 1861 р., селянські виступи, стан народної освіти та охорони здоров'я й обов'язково інформація про народні обряди, повір'я, уміщувались зібрані народні пісні, прислів'я, казки, рецепти народної медицини та інші пам'ятки надзвичайно багатой народної культури волинського краю. При



Значним здобутком церковно-археологічного товариства стало видання двох випусків “Волинского церковно-археологического сборника”. Викладачем волинської духовної семінарії Миколою Теодоровичем було підготовлено цикл краєзнавчих нарисів, які публікувалися в єпархіальних “Ведомостях” (1886-1901) з наступним зведенням їх у п’ятитомне видання “Волянь. Историко-статистическое описание церквей и приходов” (1888-1903). Йому ж належали книги з історії Старокостянтинова, Ізяслава, Кременця, Володимир-Волинського та інших міст.

Дослідження волинських краєзнавців у царині особливостей церковної обрядності та народних релігійних традицій друкувалися навіть у петербурзьких виданнях. Так в одному з номерів “Церковно-общественного вестника” за 1881 р. було опубліковано статтю “Особенные обычаи в юго-западной России в некоторые праздники”, в якій висвітлювались особливості відзначення храмових свят на Волині. Наведені в ній дані були одним з підтверджень існування в Україні особливих традицій народного православ’я. Так один з традиційних заходів передбачав організацію в храмовий день, вже після богослужіння, спільної трапези всіх прихожан за участю чоловіків, жінок та дітей. Зберігаючи належне благочиніє, прихожани споживали принесену з собою їжу та завчасно заготовлені церковним старостою мед і легке пиво. Саме дійство мало символізувати єдність усіх прихожан, які збиралися навколо своєї церкви-матері, та було спадком ще києворуської доби, коли влаштовувались так звані “братчини” – спільні трапези православних християн. Отримані під час святкування кошти від продажу меду та пива йшли на потреби церкви.

У вищеозначеній статті висвітлювались також особливості церемонії здійснення таїнства шлюбу на Волині. На відміну від інших регіонів, де його освячував один пастир з дияконом або без нього, на Волині ця церемонія нерідко здійснювалась більш урочисто – соборно, за участю декількох священнослужителів. Найчастіше це траплялося під час шлюбу молодої пари з духовного стану. Зокрема перед самим початком таїнства священники виходили з вітваря на чолі з найстаршим священнослужителем або протоієреєм та розташовувались навколо аналоя по праву та ліву сторони. Кожен із цих священників тримав ікону, до яких по черзі вже під співи “Ісайте, радуйся!” мала прикладатися подружня пара. Ще однією особливістю шлюбної церемонії було те, що дружки під час здійснення самого таїнства мали тримати в одній руці вінець, а в іншій – запалену свічу. Це посилювало урочистість, хоча й ускладнювало місію дружок<sup>462</sup>. Саме ця традиція збереглася в Україні до сьогоднішнього дня.

Особливу роль у збереженні та популяризації церковно-історичної та культурної спадщини України відігравали засновані 1876 р. Церковно-археологічне товариство та Церковно-археологічний музей (ЦАМ) при Київській духовній академії. Завдяки подвижницькій діяльності професора КДА М. Петрова, який з 1877 р. очолив Церковно-археологічний музей, цей культурно-науковий осередок було піднесено до статусу першого за названим профілем музею Російської імперії. Значне місце в експозиції та фондах ЦАМ займали старожитності України. В музейній колекції були представлені, зокрема, пам’ятки давньогрецького мистецтва та побуту з Північного Причорномор’я, археологічні знахідки скіфської доби та періоду великого переселення народів, пам’ятки світської культури та релігійного побуту киево-руського періоду, церковні старожитності Києва, історичні пам’ятки, рукописи, предмети релігійного побуту та ікони польсько-литовської доби та пізніших етапів української історії. Унікальна колекція Церковно-археологічного музею була доступна для огляду не лише фахівцями цієї справи, спеціалістам та студентам КДА, а й пересічним громадянам, які могли вільно відвідати музей у вихідний день<sup>463</sup>.

Особливий інтерес М. Петрова до розвитку нової української літератури, здобутки якої популяризувалися ним під час викладання в Київській духовній академії, його публікації з історії словесності та українських

Кондаков Н.П. Памятники христианского искусства на Афоне / Кондаков Н. П. – СПб.: Типография Императ. АН, 1902. – С.11.

\* Монастир Ватопед, на відміну від Лаври св. Афанасія, зберіг у Росії свої маєтності та доходи (до 1917 р.), а тому був найбагатшим монастирем Афону. Рідкісний за своєю красою як ззовні, так і з середини, Ватопед традиційно привертав до себе чисельних паломників. Крім надзвичайно рідкісних ікон мандрівники незмінно відзначали знамениті мозаїки цього монастиря (Див.: Кондаков Н.П. Памятники христианского искусства на Афоне / Кондаков Н.П. – СПб.: Типография Императ. АН, 1902. – С.18).

Зважаючи на наукові здобутки професора та його внесок у розвиток українознавчих досліджень, у 1907 р. М. Петрова було обрано дійсним членом Українського наукового товариства, а після революції відомого українського літературознавця та подвижника церковно-археологічної справи, члена-кореспондента Імператорської Академії наук було обрано академіком АН УРСР (1919 р.)<sup>464</sup>.

Особливим проявом національних традицій у житті православної церкви був братський рух з його генетичним зв'язком, насамперед із православними народно-демократичними традиціями. Відомо, що з 1860-х рр. уряд Російської імперії взяв під свою опіку справу відродження православних церковних братств, утверджуючи в усій державі ті традиції, які широко розповсюдились в Україні ще за пізньосередньовічної доби та початку нового часу.

В єпархіях України справа відродження братського руху проходила інтенсивно і, попри зусилля влади, набувала неповторних національних особливостей. Головною відмінністю цього процесу в Україні було те, що братства нерідко засновувались за почином “знизу” самими селянами. Досвід самоорганізації та довіра українського населення до давньої традиції церковно-братського руху сприяли тому, що відповідні об'єднання в сільській місцевості започатковувались і розвивалися самочинно, без особливого контролю з боку влади. Ці православні братства існували за правом традиції та у зв'язку із прагненням селянської громади утвердити дух віросповідного колективізму. Мандрівники у своїх дорожніх нотатках, датованих другою половиною ХІХ ст., відзначали, що в сільських церквах південно-руського краю нерідко можна було зустріти особливу картину єднання у молитві. Під час читання Євангелія та великого виходу навколо священика утворювалось півколо чоловіків та жінок, які тримали в руках великі запалені воскові свічі. Це були братчики, які давали обітницю постійного відвідування церкви та посиленої допомоги в її потребах. За давньою традицією та демократичною процедурою братства обирали собі керівника та влаштовували зібрання для вирішення поточних і більш важливих справ церковно-громадського життя.

Олесницький А. Предисловие // Святая земля. Отчет по командировке в Палестину и прилегающие к ней страны экстраординарного профессора КДА. 1873-1874. – К.: Типография В.Давыденко, 1878. – Т. 2. – С.22.

Демократичні засади діяльності невеликих православних братств в Україні викликали занепокоєння влади, яка докладала зусиль до уніфікації братського руху і взяття його під контроль з боку єпархіальної церковної та світської влади. Ці норми були законодавчо закріплені в Статуті духовних консисторій та Правилах діяльності православних братств від 8 травня 1864 р. й активно впроваджувалися до 1917 року.<sup>465</sup>

Проте, незважаючи на обмеження, специфіка братського руху в сільській місцевості та невеликих містечках України, що передбачала безпосередній зв'язок з народом, сприяла збереженню національного колориту. Приклади збереження особливих братських та національно-культурних традицій демонструвало парафіяльне братство містечка Олішевка Козелецького повіту Чернігівської губернії, яке успішно розвивалося з другої половини 1870-х рр. До цього братства входили лише неодружені чоловіки та юнаки, починаючи з 15 років, а на чолі товариства стояли обрані свічарний старшинець та ключник (скарбничий). Вибори керівників відбувалися щороку в день святителя Миколая (6 грудня за старим стилем) і проходили за особливим ритуалом. У цей день всі братчики збиралися у домівці одного із членів громади і старшинець, який займав почесне місце на покуті (під іконами), закликав своїх побратимів спочатку “сісти ласкаво та стихнути мало”, а потім питав думки громади щодо тієї чи іншої кандидатури на місце старшинця. Висловивши свою думку, братчики за принципом взаємної згоди обирали нового керівника або залишали при своїх правах минулорічного старшинця. Символом його влади був посох, який надавався при обранні. В обов'язки братчиків входили нагляд за чистотою храму та допомога при підготовці урочистих церемоній, водоосвячення, поховання померлих православних тощо. Під час хресних

ходів братчики несли хоругви, хрести, ікони та свічі, при цьому старшинець брав участь у церемоніях, тримаючи у руці символ влади – посох. Братство мало власні великі зелені свічі, які виготовлялися на спільні товариські кошти і завжди запалювались під час літургії, всенощної, поховань та хресних ходів. При цьому, згідно з традиціями, шість братчиків, по три в ряду, стояли з цими свічами посередині церкви. На свято Різдва Христового братчики колядували – ходили по хатах з хлібом та, вітаючи господарів, співали різноманітні колядки і читали вірші. Зібрані кошти віддавали до

Прот. А. Назаревский. Памяти Высокопреосвященного Флавиана, митрополита Киевского и Галицкого. – Симферополь: Типография Таврийского губернского земства, 1916. – С.3-4; Энциклопедический словарь / Под ред. К.К.Арсеньева, Ф.Ф.Петрушевского. – СПб.: Типография АО Брокгеуз-Ефрон, 1902. – Т.XXXVI (Кн.71). – С.91.

церкви, а самі збиралися на братську святкову трапезу, в якій зазвичай, не брали участь сторонні люди, особливо жінки<sup>466</sup>.

Наведені приклади збереження українських традицій народного православ'я та прагнення частини духовенства прислужитися справі збереження та вивчення національних історичних і релігійних звичаїв засвідчували, що духовенство Правобережної України займало свою нішу в національному відродженні. Зважаючи на те, що, за винятком семінарських громад, представники духовного стану віддавали перевагу легальним формам українофільської діяльності, можна говорити про домінування культурно-просвітницького напрямку в національно-церковному русі. Світська українська інтелігенція, яка протягом ХІХ ст. тримала провід у справі національного відродження, намагалася впливати на українське духовенство, прагнула залучити його до більш активної українофільської діяльності. Молоде покоління, зокрема учні духовних семінарій, під впливом світської української еліти почали об'єднуватись у громади, а священнослужителі долучилися до просвітництва та народознавчих досліджень. Це було тим більш важливо, що, за влучним висловом М. Грушевського, етнографія в ХІХ ст. стала бойовою наукою українознавства, тим, що плекало почуття національної самоідентифікації.

Серед яскравих прикладів співробітництва представників світської та духовної інтелігенції, свідомого залучення духовенства до процесу національного відродження можемо назвати заснування та функціонування відомого українофільського часопису “Киевская старина”, який за доби заборон української мови став легальним засобом впливу на світогляд українців. Від часу появи самої ідеї цього видання, українофіли вирішили залучити до справи відомого представника київського духовенства, кафедрального протоієрея Софіївського собору, випускника Київської духовної академії і шанувальника старовини Петра Лебедінцева. Навесні 1879 р. представники київського та чернігівського українофільських кіл звернулися до нього з пропозицією очолити редакцію нового видання. П. Лебедінцев схвалив ідею, але у зв'язку із своєю зайнятістю відмовився особисто очолити справу, пообіцявши підшукати необхідну кандидатуру. Посилання на надзвичайну завантаженість П. Лебедінцева, здається, не було звичайною відмовкою, оскільки крім служіння в Софіївському соборі, пастир виконував обов'язки члена Київської духовної консисторії, попечительства за бідними духовного звання, цензора проповідей у м. Києві та товариша голови Церковно-археологічного товариства при КДА<sup>467</sup>.

Майже через два роки, наприкінці 1881 р., до українофілів Києва звернувся його брат Феофан Лебедінцев. Після виходу у відставку зі служби по лінії Міністерства народної освіти у м. Холмі, Ф. Лебедінцев пристав на пропозицію переселитися до Києва та очолити задумане видання. Невдовзі, а саме в січні 1882 р., вийшла перша книга “Киевской старины” (“КС”). Новий часопис ставив собі за мету друкувати самостійні дослідження з широкої

Прот. А.Назаревский. Вказ праця / А.Назаревский. – С.11, 34.

тематики в рамках історії “южной России”, джерела з історії краю, народних традицій у релігійній, правовій, культурній сферах. Окрема увага мала приділятися українському фольклору, бібліографії та критиці тих праць, які стосувалися вищезначеної тематики. Як провідний науковий та культурно-просвітницький друкований орган українофілів, Київська старовина друкувала праці відомих представників науки та національного відродження: М. Костомарова, В. Антоновича, Д. Багалія, П. Житецького, О. Потебні, А. Кистяківського. Серед дописувачів були також брати П. і Ф. Лебедінцеви, професор КДА М. Петров. При цьому протоієрей П. Лебедінець не переривав співробітництво з часописом, незважаючи на його виразну проукраїнську позицію, яка подеколи межувала з неблагонадійністю. Так за 1882 р. серед опублікованих досліджень були статті з такими промовистими назвами і тематичною спрямованістю, як: “Филипп Орлик и запорожцы” О. Скальковського, “Скорбь киевлян о потере Магдебургского права” (літературна пам’ятка першої половини ХІХ ст.), “Разговор Великороссии с Малороссией” (літературна пам’ятка другої половини ХVІІІ ст.), “Ссылные малороссияне в Архангельской губернии (1707-1802)” П. Єфименка тощо. В бібліографічному огляді представлено такі статті, як: “Малорусский язык в народной школе” О. Єфименка, “Малорусское слово” М. Костомарова, “По вопросу о малороссийском языке”, опублікованої у “Вестнике Европы”, подано вичерпну інформацію за видані в 1881 р. літературні твори українською мовою<sup>468</sup>.

Важливим проявом прагнення української інтелігенції до реалізації поєднання національної ідентичності у церковно-православній царині стали переклади Євангелія українською мовою. Протягом ХІХ – початку ХХ ст. було здійснено чотири таких переклади – три повних і один скорочений. Найраніший із них – неповний переклад Євангелія від Матфея та Іоанна, здійсненого на початку 1840-х рр. відомим лідером “Руської трійці” Маркіяном Шашкевичем й уміщеного у виданні “Руска бібліотека И. Онишкевича” (видано у Львові 1884 р.)<sup>469</sup>. Це видання було відомим лише у вузькому колі фахівців і не поширювалось у Наддніпрянській Україні.

До публікації був підготовлений переклад Євангелія інспектора Ніжинського ліцею кн. О. Безбородька Пилипа Морачевського. Представлений для розгляду Імператорській Академії Наук переклад четвероєвангелія отримав позитивну рецензію мовознавців. Як глибокий знавець “малоруського нарiччя”, автор перекладу “встиг вибрати з нього такі вислови та звороти, які при всій своїй уживаності цілком узгоджуються з

\* Гурій (в миру Григорій Карпов (1814-1882)), вихованець СПб. Духовної академії. В 1839 р. був відряджений до Пекінської духовної місії, а наприкінці 1850-х рр. був її головою. Переклав на китайську книги Нового Заповіту, Псалтир, КатехізиС.З 1867 р. – єпископ, а з 1881 р. – архієпископ Таврійський та Симферопольський (Християнство. Энциклопедический словарь. В 3-х т. / Ред. кол.: С.С.Аверинцев и др. – М.: БРЭ, 1993. – Т.1. – С. 452).

високим значенням пропонованих... істин”<sup>470</sup>. Цей відгук був представлений Св. Синоду, але клопотання Імператорської АН не було задоволене, і 1863 р. з політичних міркувань П. Морачевському було відмовлено в праві видання українського перекладу Євангелія.

Наступна спроба перекладу Євангелія українською мовою припала на початок 1880-х років. Знаменитий літератор та суспільний діяч Пантелеймон Куліш разом із відомим галицьким ученим І. Пулюєм, взявши за основу грецьке видання Євангелії лондонського Біблійного товариства, перекладав тексти, порівнюючи результати зі слов'янським, російським, польським, сербським, німецьким, французьким, англійським та латинським виданнями Євангелія. В 1881 р. у Відні було здійснено перше та друге видання Євангелія, проте оскільки вони розходилися дуже повільно, 1886 р. переклад усього Нового Заповіту було продано лондонському Біблійному товариству в повну власність.

Завершений 1903 р. новий переклад Євангелія, здійснений Лободовським з російського сьомого синодального видання, не міг конкурувати зі своїми попередниками, оскільки не спирався на стародавні першоджерела. З усіх спроб, які, крім перекладу М. Шашкевича, належали представникам світської інтелігенції, найбільш вдалим вважається переклад П. Морачевського. Після скасування 1905 р. заборон щодо української мови, комісія Імператорської АН на чолі з академіками Ф. Коршем та О. Шахматовим обрала саме цей варіант, як найбільш досконалий та адекватний до тексту Св. Письма. Як відзначав відомий український мовознавець П. Житецький, “немає сумніву, що Морачевський мав високий ступінь відчуття народної мови та її психології і всі зусилля докладав до того, щоб не відходячи від смислу... тексту, внести до свого перекладу психологічну тканину малоруської мови і притаманні їй звороти”<sup>471</sup>. Завдяки об'єктивності російських академіків, подвижницькій праці подільської комісії вчених і викладачів духовних навчальних закладів на чолі з єпископом Парфенієм (Левицьким), сприянню відомих в Україні вчених та української громади Петербурга справу видання українського Євангелія було успішно завершено упродовж 1906 – 1911 років<sup>472</sup>.

Таким чином, вплив православної церкви на процес українського національного відродження виявив себе у надзвичайно суперечливих формах. Домінуючою залишалась охоронницька, триєдиноросійська ідеологія РПЦ,

Энциклопедический словарь / Под ред. К.К.Арсеньева, Ф.Ф.Петрушевского. – СПб.: Типография АО Брокгеуз-Ефрон, 1902. – Т.XXXVI (Кн.71). – С.91; Троицкий С. Русская православная миссия в Китае / Троицкий С. // Богословский энциклопедический словарь / Под ред Н.Н.Глубоковского. – СПб., 1909. – Т.Х. – С.516.

\*\* Пекінська духовна місія була започаткована ще 1681 р. Тривалий час вона не мала успіхів на території імператорського Китаю та була досить обмежена у своїх діях внаслідок контролю з боку влади (Троицкий С.Вказ. праця. – С.511, 515).



спрямована на запобігання будь-яких проявів українофільства як у церковній, так і у світській сферах. З іншого боку, у церковно-православному середовищі залишалось немало подвижників-патріотів. За їх участю зберігались народно-православні звичаї і обряди, досліджувались і популяризувались культурно-релігійні традиції українства, відроджувались братства як осередки громадянської та церковної культури.

## ВИСНОВКИ

Зростаючий інтерес наукової громадськості до історії православної церкви в Україні постреформаторської епохи 1870–90-х рр. є об'єктивно обґрунтованим з точки зору характеру і масштабів тих змін, які охопили тогочасне суспільство і церкву. Інтенсивний процес формування буржуазних ринкових відносин фактично підривав усталений ритм життя всіх соціальних інститутів і соціальних груп, вводячи їх в русло конкуренції, а відтак динамічного реформування й пошуку оптимальних моделей самоорганізації.

Трансформаційні процеси охопили й православну церкву в Україні, яка залишалась не тільки складовою РПЦ, але й еволюціонізувала в напрямі завершення процесу національно-конфесійної асиміляції. Її відносно високий статус визначався тим, що митрополит Київський був одним із трьох чинних митрополитів імперії разом із Московським та Петербурзьким. Однак його функції вже були зведені до адміністративного порядкування Київською єпархією й представництва в Синоді.

На регіональному рівні Україна залишалась серцевиною РПЦ не тільки з історичної точки зору (як початкове вогнище східнослов'янського християнства), але й як зосереддя основної частини православних віруючих імперії. Тут проживала майже чверть населення країни, а за коефіцієнтом щільності православних у парафіях Україна на третину перевищувала аналогічний середньоімперський показник.

Характер синодального управління церквою зазнавав помітної трансформації. Перший етап його розвитку (урядування обер-прокурора Д. Толстого – 1865–1880 рр.) увійшов в історію як ліберально спрямований. Його сутність полягала у спробах посилення церковного соборноправ'я, зокрема : в тимчасовому відновленні виборності благочинних та керівного складу духовних навчальних закладів; запровадженні практики скликання благочинницьких та єпархіальних рад. Другий – консервативний етап розвитку церковного управління припадає на урядування обер-прокурора Синоду К.П.Победоносцева (1880–1905). Його особливістю стало відновлення централізованої адміністративної системи, що означало повернення до практики посадових призначень, посилення церковної цензури, обмеження впливу світських процесів на внутрішньоцерковні.

Зберігала видимість колегіальності й система єпархіального управління. Консistorії залишались присутніми місцями з правами участі в прийнятті рішень, контролі, а також здійсненні церковного судочинства. При цьому влада єпархіального преосвященного залишалась фактично всеохоплюючою. Лише православні церковні братства виступали в ролі організацій, що залучали тисячі парафіян до церковно-регулятивної діяльності, яка була обмежена для них питаннями благодійництва, церковно-народної освіти й місіонерства.

Отже, невідповідність духовенства до ліберальних реформ, їх сегментний характер, а також неусталеність політичного й церковного курсу самої російської держави унеможливили їх практичне втілення. Ця ситуація

виявилась особливо вразливою для України, церква якої зберігала історичну пам'ять про втрачене в ХУІІІ ст. власне соборноправ'я.

Сутність трансформації церковних інституцій мала здебільшого кількісний вимір. Так у зв'язку з помітними демографічними змінами (зростанням у 1875 – 1900 р.р. населення України в 1,5 рази) число православних церков збільшилось на 16%. Україна з показником 10333 залишалась найбільшим у православному світі зосередям храмів, що, незважаючи на посилення релігійної індиферентності інтелігенції, підтримувало загалом високий віросповідний тонус суспільства.

Адекватно зростало й число священно-церковнослужителів. Проте, незважаючи на високу щільність населення парафій, організацією служби в Україні займалися переважно двочленні причти (священик – причетник або священик – диякон). Для формування тричленних причтів необхідно було майже подвоїти число церковнослужителів. Натомість число причетників в означений період скоротилася на 13%. Ця обставина ускладнювала підготовку служби, звужувала можливості диференційованого підходу духовенства до виконання ним пастерських обов'язків, сприяла їхній формалізації.

Попри те, що в Україні знаходились дві з чотирьох Лавр імперії, кожна з яких мала багату історію й усталені традиції, чернеча аскеза не набула тут такої популярності, як в Росії. Функціонуючі монастирі України становили лише сьому частину монастирів імперії. Не була високою ця частка й на Сході та Півдні України, тобто в регіонах, яким була притаманна відносно висока питома вага російського населення. Очевидно, тому сприяв багатоманітний, гібридний склад населення й відповідний йому універсальний культурно-цивілізаційний тип ментальності.

Однак в умовах загальної кризи традиційного світосприйняття, викликаной в останній чверті ХІХ ст. драматичними за глибиною й наслідками ринковими перетвореннями, масовою міграцією населення, розорення і «пролетаризацією» селянства, Україна зазнала вибухового зростання числа монастирів (майже на третину) і чернецтва (на понад 40%). Такої динаміки вона не знала і в наступну епоху трьох революцій (1905 – 1917 р.р.) та світової війни 1914 – 1918 років.

Духовенство залишилось елітним станом за своїм правовим статусом (подібно дворянству воно було звільнено від податків і служби в армії) та селянсько – міщанським за характером та рівнем доходів. Відносно високий освітній рівень духовенства (священики майже цілковито мали вищу або середню освіту) підкреслював його елітне суспільне становище.

Поступово розмивалась корпоративна замкнутість духовенства. З 1869 р . діти священно- церковнослужителів уже не вважалися приналежними до духовного стану й мали вільно обирати собі професію. Духовна освіта зберігала певну дистанцію від світської (церковною цензурою були пройняті, наприклад, світські програми з філософії, класичної художньої літератури, природничих наук). Натомість, її характеризував високий богословський рівень та ґрунтовні спеціальні знання. Лише серед випускників Волинської

духовної семінарії ХІХ ст. відомими церковними діячами стали митрополит Петербурзький Антоній (Григорій Рафальський), ректор Київської духовної академії Сильвестр (Стефан Мальованський), професор Петербурзької духовної академії К. Лучицький, ординарні професори КДА В. Чехович та А. Олесницький.

Одна з головних проблем полягала в оптимізації моделі матеріального забезпечення пастирів. Незважаючи на зацікавленість у цьому держави й реальне посилення її участі в фінансуванні духовної верстви, частка тих священно – церковнослужителів, які знаходилися на казенному утриманні, залишалася незначною. Основні доходи вони отримували від требо-відправлення, землеробства та пожертв сільських або підприємницьких товариств.

Маючи потужний кадровий потенціал й розвинену церковну інфраструктуру, православне духовенство України проводило активну місіонерську діяльність. Особливості її римо-католицького аспекту полягали в тому, що дезорганізована й одержавлена після поразки повстань 1830 й 1863 рр., РКЦ продовжувала спиратися на потужну матеріальну базу польської шляхти. Її землеволодіння й підприємництво, особливо у сфері цукроваріння, забезпечували стабільні джерела доходів римо-католицької церкви, збереження її пастви, що прирощувала число своїх віруючих за рахунок заборонених греко-католицьких громад.

Відчутним залишався вплив на конфесійну ситуацію Правобережної України єзуїтських центрів Галичини, що перебувала у складі Австро-Угорської імперії.

Незважаючи на репресивно-заборонний характер політики Російської держави щодо РКЦ й масовану протикатолицьку пропаганду православних місій та братств, православної церкві України не вдалося зупинити переходи своїх віруючих «в латинську віру». За неофіційними даними, масштаби цих переходів у 8-10 разів перевищували число переходів римо-католиків до православ'я.

Менш успішним для Російської православної церкви в Україні виявилось протистояння нелегальному або напівлегальному сектантському рухові. Розпилене, без явних ознак централізації, поліідеологічне сектантство підтримувало в останній чверті ХІХ ст. високу динаміку росту. Серед основних причин такої тенденції: падіння авторитету одержавленої православної церкви; лібералізація суспільної атмосфери й розвиток середнього (підприємницького) класу – основної соціальної бази сектантства; ідеологічна та матеріальна підтримка сектантства з боку закордонних місіонерських центрів.

Характерною особливістю етапу став випереджальний розвиток раціоналістичних сект західного походження (баптизму, адвентизму й штундизму) на фоні збереження позицій містичних сектантських громад східнослов'янського коріння (у тому числі молокан, хлістів, мальованців та скопців).

В останній чверті XIX ст. остаточно кристалізувалися основні центри сектантства в Україні: південні та правобережні єпархії стали місцем концентрації раціоналістичних громад, а на південному сході зосередились містичні східнослов'янські.

Закріплений законодавчо статус сектантських течій, як «терпимих» і «нетерпимих», дозволяв належати до них лише особам іноземного походження. В протидії забороненому сектантському рухові були задіяні також церковні засоби масової інформації, місіонери парафіяльного, благочинницького та єпархіального рівнів, церковні братства та миряни-активісти. І все ж, в останній чверті XIX ст. сектантство стало реальним і впливовим фактором релігійного життя України. Звідси західні раціоналістичні секти поширювали свій вплив на територію так званої Великої Росії.

Натомість старообрядництво, що так і залишилося явищем винятково російської віросповідної культури, рухалося у зворотньому західному напрямку, вживляючись у соціальний ґрунт прикордонних губерній України. В XIX ст. воно продовжувало еволюціонувати у напрямку зближення з офіційною церквою.

Виділяються два періоди, що характеризують урядову та церковну політику щодо старообрядців. Перший з них – репресивний, тривав до початку 1880-х років. Розкольники тих часів, не могли записуватися до міських станів та вважати законнонародженими своїх дітей. Другий період – ліберальний, розпочався з отримання ними (1883 р.) громадянських прав, у тому числі на сповідання віри.

Процес поступової суспільної реабілітації старовір'я знайшов свій вияв у реалізації ідеології одновірства – своєрідної компромісної (перехідної) моделі старообрядництва. Це стало наслідком поступової втрати ними віросповідного радикалізму та прагнення суспільної самоізоляції. Наприкінці XIX ст. в Україні налічувалось 8 з 33 одновірчеських церков імперії.

Характерною ознакою розвитку старообрядництва в Україні було те, що в районах, де значно переважало українське населення, наприклад, на Полтавщині та Черкащині, процес його зближення з православною церквою виявився особливо помітним (йдеться про навчання дітей старовірів у православних школах й училищах, їх участь у православних обрядах тощо).

Однак існував ще один аспект політики держави та церкви щодо старообрядницьких громад в Україні. Лібералізація ставлення до старовірів визначалась також прагненнями урядових структур використати їх як чинник впливу на етнонаціональні та етнорелігійні процеси в Україні. Громади старовірів були непорушними форпостами російської мови й культури, стихійно виконуючи російську культуртрегерську функцію.

Загалом, на відміну від політики маргіналізації щодо римо-католицизму та сектантства, держава та офіційна церква проводили щодо старообрядства політику «конфесійної асиміляції».

Відповіддю церкви на виклики ліберально-реформаторської епохи стала активізація її суспільного служіння. Концептуально реформи 60-70-х рр.

були інтерпретовані церквою і як «прояв християнської любові держави до своїх підданих», і як створення ґрунту для ймовірних соціальних колізій. Діючи в руслі, спрямованому на нейтралізацію негативних наслідків реформ, церква зосередила увагу на відносинах з фабрично-заводським робітничим людом. Відкривалися нові парафії в промислових районах міст, церковно-парафіяльні та недільні школи. Проте несистемний характер церковно-просвітницької роботи, її спрямованість на натовп, а не на особу, а також несприйняття духовенством радикальних соціальних настроїв робітництва – всі ці чинники унеможлилювали зближення робітників з церквою.

Відносини духовенства з селянством були ускладнені їх тривалою економічною (поземельною) взаємозалежністю, наростанням земельного дефіциту, масовим розоренням селянства й матеріальним ослабленням церкви, позбавленою можливості використовувати дешеву кріпацьку силу. Водночас духовенство було поєднане з селянством багато в чому спорідненою ментальністю сільських трударів, самою філософією сільського способу життя.

За нових умов церква була змушена стати арбітром у відносинах в трикутнику «селяни – поміщики – держава». Пастирі вгамовували селянські бунти на ґрунті перерозподілу землі, сплати податків та виконання орендних зобов'язань. Спектр поглядів духовенства на суспільні процеси коливався в широкому діапазоні, а саме : від інформаційної співпраці з поліцією до незаангажованого арбітражу й прямої участі в бунтах на боці селян (справи з неблагонадійності священників були зафіксовані в усіх єпархіях України).

Важливою виявилась загалом конструктивна позиція православного духовенства в урегулюванні конфліктів селян з орендарями – євреями, що сприяло припиненню або попередженню єврейських погромів початку 1880-х років.

Остання чверть ХІХ ст. дала духовенству перший досвід участі в місцевому самоуправлінні. Незважаючи на те, що владна монополія на цьому управлінському рівні залишилась за дворянством, а самі пастирі найпоспідовніше відстоювали власні кастові інтереси, вони отримали змістовні уроки практичної політики. Це дозволило церкві вільніше орієнтуватися в системі нових відносин між різними суспільними верствами.

Важливим виявом суспільної функції церкви стала її народно – освітня діяльність. Після тимчасового занепаду церковної школи, викликаній низьким рівнем її матеріального забезпечення та конкуренцією із земськими освітніми закладами, розпочався процес її масштабної регенерації. Підтримана державою, церковно – парафіяльна школа пережила в 1880-90-і рр. своє останнє передреволюційне піднесення: число закладів майже потроїлось (до 8 тисяч), частка вчителів з вищою та середньою спеціальною освітою зросла вдвічі, а фінансування церковних шкіл з державного казначейства виросло до 7 млн. руб. на рік, тобто в 100 разів. Однак навіть за цих обставин ЦПШ задовольняли освітні потреби лише п'ятої частини дітей шкільного віку. До того ж, в суспільстві наростала підтримка ідеї секуляризації освітньої справи.

Зазнав певної трансформації вплив церкви на національні процеси в Україні. В умовах відродження українофільства в світському середовищі православне духовенство продовжило реалізацію великодержавної та великоцерковної політики. Вона проявлялась передусім у кадровій політиці (не більше третини єпископату мала українське походження), а також в щоденних проповідях, в церковних засобах масової пропаганди, в практичній співпраці духовенства з охоронними структурами на предмет виявлення українофільських настроїв.

Разом з тим, розкол в середовищі російської інтелігенції й поява в ньому вузького пласту національно-демократичної еліти (П. Чаадаєв, А. Герцен та ін.) поступово поширювався й на церковну сферу. Зокрема, національно-ліберальна традиція зароджується у церковній пресі. Підтвердженням цього стала поява компліментарних щодо української мови та культури статей “Церковно-общественного вестника”.

Українофільська ідеологія поширюється серед учнівства духовних навчальних закладів, особливо в семінаріях Правобережної України. Налагоджувалася їх співпраця з “Просвітою”, “Українським клубом”, а з 1890-рр. – контакти з українськими політичними партіями. Це явище можна вважати цілком закономірними, адже зі священницьких родин лише у ХІХ ст. вийшла ціла плеяда видатних представників українського національного відродження. Серед них: П. Гулак–Артемівський, І. Нечуй–Левицький, О. Бодяньський, П. Житецький, О. Лотоцький, М. Грушевський, М. Міхновський, С. Єфремов. Показово, що саме з цими іменами пов’язана організація всього національно – визвольного руху в Україні ХІХ початку ХХ століть.

Потенціал церковного українофільства наростав також завдяки етнографічній та краєзнавчій діяльності викладачів семінарії (М. Симашкевича, В. Якубовського), дічів історико-статистичних комітетів та церковно-археологічних музеїв (Є. Сидинського, М. Яворівського, М. Петрова).

В останній чверті ХІХ ст. відбулась історична зустріч світської та духовної інтелігенції України на творчому полі видавничої діяльності (заснування журналу “Киевская старина” й підготовка до видання україномовного Євангелія).

Таким чином, православна церква 1875 – 1900 рр. змінювалася під впливом реформованого суспільства. Зберігаючи високий потенціал консерватизму, вона розпочала пошук оптимальнішої моделі церковного управління, організації духовної освіти й матеріального забезпечення церковно-священнослужителів. На фоні традиційного статусу одержавленої церкви з рельєфно вираженими охоронницькими функціями та монопольними правами в діючому поліконфесійному просторі з’явилися помітні прояви соціального конструктивізму, були примножені передумови майбутнього українського автокефального руху.

## ДОДАТКИ



## ТАБЛИЦЯ № 1

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ В 1875 РОЦІ<sup>473</sup>

По єпархіях	Всього
Волинська	1366485
Катеринославська	1103895
Київська	1924136
Подільська	1469270
Полтавська	1891086
Таврійська	490715
Харківська	1728756
Херсонська	1044985
Чернігівська	1594833
<b>В Україні</b>	12614161
В імперії	57701660
Показники України до загальноімперських у відсотках	21,8

**ТАБЛИЦЯ № 2**

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ В 1880 РОЦІ<sup>474</sup>

<b>По єпархіях</b>	<b>Всього</b>
Волинська	1.532.614
Катеринославська	1.229.612
Київська	2.017.358
Подільська	1.642.573
Полтавська	2.030.520
Таврійська	555.373
Харківська	1.832.446
Херсонська	1.129.161
Чернігівська	1.719.365
В Україні	13689022
В імперії	63132740
Показники України до загальноімперських у відсотках	21,6

**ТАБЛИЦЯ № 3**

Троицкий С. Вказ. праця / Троицкий С. – С.516.

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ В 1900 РОЦІ<sup>475</sup>

<b>По єпархіях</b>	<b>Всього</b>
Волинська	2 066 951
Катеринославська	1 421 845
Київська	2 893 604
Подільська	2 346 689
Полтавська	2 250 858
Таврійська	958 701
Харківська	2 302 570
Херсонська	1 860 579
Чернігівська	2 153 197
В Україні	18 254 994
В імперії	83 739 659
Показники України до загальноімперських у відсотках	21,8

Андреева С.Г. Пекинская духовная миссия в контексте российско-китайских отношений (1715-1917). Автореф... канд. истор. наук / Андреева С.Г. – М., 2002. – С.14.

таблиця № 4

ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКВИ В 1876 РОЦІ<sup>476</sup>

В епархіях	Соборів				Церков										Каплиць та моливень	
	Кафедральних	Що мають парафію	Безпарафіальних	Всього	Причол. та жін. монастирях	Парафіальних	Ружних (військо-вих)	Придворних	Приказенних закладах	Домових	Одновірних		Скасованих або приписаних	Цвинтарні		Всього
											Парафіальних	Ружних (військо-вих)				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Волинська	1	11		12	12	1194			9	1			459	98	1773	154
Катеринославська	1	9		10	1	403	2		11	1			10		428	17
Київська	1	12	1	14	28	1271	1		14	8			65	17	1404	21
Подільська	1	11		12	20	1378			7	8			100	25	1538	5
Полтавська	1	15		16	7	985			11	15			39	71	1128	2
Таврійська	1	10		11		124			13	7			46	6	196	40

Там само.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Харківська	1	10		11	22	640			23	4	1		78	22	790	7
Херсонська	1	14		15	8	438			14	2	12		16	8	498	16
Чернігівська	1	13		14	35	927			7	8	20		79	74	1150	
В Україні	9	105	1	115	133	7360	3		109	54	33		892	323	8905	262
В імперії	57	519	43	625	933	30026	453	39	626	345	227		4644	1714	39372	13594
Показники України до загальноімперських у відсотках	15,7	20,2	2,3	18,4	14,2	24,5	0,6	–	17,4	15,6	14,5	–	19,2	18,8	22,6	1,9

ТАБЛИЦЯ № 5

ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКВИ В 1893 РОЦІ<sup>477</sup>

В епархіях	Соборів				Церков										Каплиць та моливень	
	Кафедральних	Що мають парафію	Безпарафіальних	Всього	Причол. та жін. монастирях	Парафіальних	Ружних (військо-вих)	Придворних	Приказних закладах	Домових	Одновірних		Скасованих або приписних	Цвинтарні		Всього
											Парафіальних	Ружних (військових)				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Волинська	1	9	1	11	26	1213			17	5			492	146	1899	197
Катеринославська	1	10		11	5	467			19	1			1	4	497	4
Київська	1	12		13	34	1292	1		18	10			120	7	1482	46
Подільська	1	11		12	30	1339			13	7			179	48	1616	25
Полтавська	1	16		17	9	1049			16	22			23	49	1168	15
Таврійська	1	10		11	4	270			22	12			15	7	330	42
Харківська	1	10		11	30	741			31	5	3		22	22	854	17

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Херсонська	1	13		14	8	522			29	4			13	7	583	14
Чернігівська	2	9		11	33	971			18	9	18		69	82	1200	7
В Україні	10	100	1	111	179	7864			183	75	21		934	372	9629	367
В імперії	66	597	45	708	1390	35252	81	55	1108	515	242		461 4	2057	45314	17589
Показники України до загально імперських у відсотках	15,1	16,7	2,2	15,6	12,8	22,3	–	–	16,5	14,5	8,6	–	20,2	18	21,2	2

ТАБЛИЦЯ № 6

ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКВИ В 1900 РОЦІ <sup>478</sup>

Епархії	Церкви								Всього	Каплиці та молитовні будинки
	Собори	При монастирях	Приходські	Домові та приказенних закладах	Одновірчеські	Приписні та ліквідовані	Цвинтарські	В т.ч. побудовані в 1900 р.		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Волинська	12	40	1 243	22	-	506	168	24	1 991	207
<b>Катеринославська</b>	11	9	552	23	-	1	8	20	604	6
Київська	14	50	1 323	39	1	137	11	13	1 575	89
Подільська	12	28	1 389	18	-	156	59	8	1 662	45
Полтавська	17	10	1 126	35	-	20	51	19	1 259	14
Таврійська	12	7	308	36	-	20	6	6	389	49
Харківська	11	34	767	44	3	13	24	9	896	21
Херсонська	11	9	573	44	2	27	10	19	676	21



1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Чернігівська	15	33	1 000	31	19	79	104	17	1 281	2
В Україні	115	220	8 281	292	25	959	441	135	10 333	454
В імперії	723	1 801	37 490	1 986	273	4 400	2 409	-	49 082	18 946
Показники України до загальноімперс ьких у відсотках	15,9	12,2	22,1	14,7	9,2	21,8	18,3	-	21,1	2,4

ТАБЛИЦЯ № 7

БІЛЕ ДУХОВЕНСТВО В 1876 РОЦІ<sup>479</sup>

По епархиях	При соборах та церквах за штатом				Перебувало в дійсності				Порівняно з штатним розкладом								Звільнено за віком та хворобами з штату			
	Протоієреїв	Священиків	Дияконів	Причетників	Протоієреїв	Священиків	Дияконів	Причетників	Протоієреїв		Священиків		Дияконів		Причетників		Протоієреїв	Священиків	Дияконів	Причетників
									Менше	Більше	Менше	Більше	Менше	Більше	Менше	Більше				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Волинська	12	1220	34	1701	26	1207	44	1689		14	13			10	12		5	55	3	167
Катеринославська	10	545	16	624	18	521	177	683		8	24			161		59	1	20	24	89
Київська	13	1318	74	1735	41	1349	233	1559		28		31		159	176		2	41	27	158
Подільська	12	1396	29	1841	34	1321	164	1601		22	75			135	240		5	29	9	412
Полтавська	16	1085	261	1955	32	1069	259	1945		16	16		2		10		2	8	1	28
Таврійська	11	270	17	272	24	246	91	206		13	24			74	66		2	13	8	12

Деяния в Бозе почившего Государя Императора для блага отечественной церкви // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – №11. – С.1-2.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Харківська	11	749	17	855	78	768	362	1033		67		19		345		178	4	25	36	77
Херсонська	13	542	92	849	40	524	211	633		27	18			119	216		7	12	14	45
Чернігівська	9	1018	168	1849	25	894	186	1445		16	124			18	404		2	47	31	160
В Україні	107	8143	708	11681	318	7899	1719	10794		209	294	50	2	1021	1124	237	30	250	153	1148
В імперії	881	37238	6980	53963	1315	36527	6987	53971	13	737	1276	571	727	4747	6380	3436	106	1744	1242	5296
Показники України у відсотках	12,1	21,8	10,1	21,6	24,1	21,6	24,6	19,9	–	28,3	23	8,7	0,2	21,5	17,6	6,8	28,3	14,3	12,3	21,6

ТАБЛИЦЯ № 8

БІЛЕ ДУХОВЕНСТВО В 1893 РОЦІ<sup>480</sup>

По епархіях	При соборах та церквах за штатом				Перебувало в дійсності				Порівняно з штатним розкладом								Звільнено за віком та хворобами з штату			
	Протоієреїв	Священиків	Дияконів	Причетників	Протоієреїв	Священиків	Дияконів	Причетників	Протоієреїв		Священиків		Дияконів		Причетників		Протоієреїв	Священиків	Дияконів	Причетників
									Менше	Більше	Менше	Більше	Менше	Більше	Менше	Більше				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Волинська	13	1242	34	1440	32	1220	74	1411		19	22			40	29		4	42	4	82
Катеринославська	11	619	20	652	30	616	236	477		19	3			216	175			1		1
Київська	16	1339	69	1559	48	1305	167	1465		32	34			98	94		8	40	11	64
Подільська	12	1364	30	1519	55	1339	224	1447		43	25			194	72		5	24	6	127
Полтавська	17	1190	205	1703	39	1165	204	1700		22	25		1		3			15		
	11	368	72	346	25	373	110	293		14		5		38	53			21	2	8

Русская церковь в 1880 г. // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – №2. – С.3; Грацианский И. Пастырский голос к прихожанам против толков о переделе земли / Грацианский И.. – К.: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1883. – 16 с.; ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 844. – Спр. 176. – 21 арк.



1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Харківська	12	892	312	915	70	838	376	864		58	54			64	51		4	23	21	42
Херсонська	11	633	163	742	43	639	195	601		32		6		32	141		10	15	4	38
Чернігівська	8	1030	17	1207	32	1011	122	1144		24	19			105	63			41	11	101
В Україні	111	8677	922	10083	374	8506	1708	9402		263	182	11	1	787	681		31	222	59	463
В імперії	654	42071	12460	44631	1949	40992	13131	43978		1295	1079			671	653		143	1502	624	2737
Показник и України до загально імперських у відсотках	16,9	20,6	7,3	22,5	19,1	20,7	13	21,3	–	20,3	16,8	–	–	117	104	–	21,6	14,7	9,4	16,9

ТАБЛИЦЯ № 9

БІЛЕ ДУХОВЕНСТВО В 1900 РОЦІ<sup>481</sup>

Єпархії	Значилося на обліку				Всього	Звільнено за штат за старістю та хворобою				Всього
	Протоієреїв	Священників	Дияконів	Псаломщиків		Протоієреїв	Священників	Дияконів	Псаломщиків	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Волинська	36	1 261	77	1 376	2 750	1	57	-	78	136
Катеринославська	37	716	186	695	1 634	-	18	7	28	53
Київська	57	1 355	176	1 413	3 001	8	35	12	51	106
Подільська	56	1 394	207	1 375	3 032	5	49	8	81	143
Полтавська	45	1 249	308	1 484	3 086	1	23	1	5	30
Таврійська	26	421	122	330	899	2	22	5	17	46
Харківська	65	880	499	832	2 276	8	35	20	34	97
Херсонська	46	730	170	736	1 682	5	11	7	25	48

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Чернігівська	31	987	154	1 151	2 323	3	35	8	105	151
В Україні	399	8 993	1 899	9 392	20 683	33	285	68	424	810
В імперії	2 230	43 784	14 945	43 857	104 816	174	1 746	649	2 506	5 075
Показники України до загальноімперських у відсотках	17,9	20,5	12,7	21,4	19,7	19	16,3	10,5	16,9	16
Частка білого духовенства в населенні України у відсотках					0,11 (один на 910 чол)					
Частка білого духовенства в населенні імперії у відсотках					0,13 (один на 770 чол)					



ТАБЛИЦЯ № 10

КІЛЬКІСТЬ ЧОЛОВІЧИХ МОНАСТИРІВ, ЧЕНЦІВ ТА ПОСЛУШНИКІВ У 1875 РОЦІ<sup>482</sup>

По епархіях	В штаті перебуває		В них:				Послушників	Заштатних монастирів	В них	
	Архирейських доміїв	Монастирів	Ченців			Послушників			Ченців	Послушників
			Кількість за штатом	Реальна кількість	Менше					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Волинська	1	6	135	80	50		33	1	6	4
Катеринославська	1			11			43	2	19	9
Київська		4	93	106		13	50	9	94	105
Подільська	1	2	51	25	26		16	6	55	33
Полтавська	2	3	52	44	8		40			
Таврійська	1	2	34	15	19		12	1	14	8
Харківська	1	1	31	53		22	25	3	159	157
Херсонська	2	2	42	57		15	31			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Чернігівська	1	8	198	134	64		80			
В Україні	11	28	636	525	167	50	330	22	347	316
В імперії	56	211	4269	3392	1028	257	2588	169	249 9	203 3
Києво-Печерська Успенська Лавра		1	100	103	7		277			
СПб. Александро- Невська Лавра*	1	1	110	75	35		55			
Московська Свято Троїцько-Сергієва Лавра		4	158	153	5		279			
Показники України до загально імперських у відсотках	19,6	13,2	14,8	15,4	16,2	19,4	12,7	13	13,8	15,5

ТАБЛИЦЯ № 11

**КІЛЬКІСТЬ ЖІНОЧИХ МОНАСТИРІВ, ЧЕРНИЦЬ ТА ПОСЛУШНИЦЬ  
В 1875 р.<sup>483</sup>**

По єпархіях	Штатних монасти- рів	В них:					Пос- луш- ниць	Заш- татних монас- тирів	В них	
		Черниць							Чер- ниць	Пос- луш- ниць
		Кіль- кість за штатом	Реаль- на кіль- - кість	мен- ше	біль- ше					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Волинська	3	32	81		49	172				
Катеринославська							1	15	29	
Київська	2	39	103		64	201	2	88	130	
Подільська*	2	30	70		40	83				
Полтавська	3	49	49			276				
Таврійська							1	8	25	
Харківська	1	17	34		17	98	1	36	52	
Херсонська	1	17	11	6		23				
Чернігівська	5	71	77		6	328				

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
В Україні	15	225	355	6	136	1098	4	132	207
В імперії	107	2476	2752	174	537	7685	40	1051	3086
Показники України до загально імперських у відсотках	14	9	12,8	3,4	25,3	14,2	10	12,5	6,7

ТАБЛИЦЯ № 12

КІЛЬКІСТЬ ЧОЛОВІЧИХ МОНАСТИРІВ, ЧЕНЦІВ ТА ПОСЛУШНИКІВ У 1893 РОЦІ<sup>484</sup>

По епархіях	В штаті перебуває		В них:					Заштатних монастирів	В них	
	Архирейських доміїв	Монастирів	Ченців				Послушників		Ченців	Послушників
			Кількість за штатом	Реальна кількість	Менше	Більше				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Волинська	1	6	82	38	44		53	1		
Катеринославська	1			5		5		2	29	38
Київська	1	6	106	120		14	26	9	211	104
Подільська	1	2	34	26	8		32	4	38	53
Полтавська	2	3	52	72		20	16			
Таврійська	1	2	60	25	35		11	5	75	31
Харківська	1	2	50	83		33	5	3	241	80
Херсонська	2	2	42	43		1	44			
Чернігівська	1	9	198	155	43		57			
В Україні	11	32	624	567	130	73	244	24	594	306
В імперії	66	252	4630	4467	163		3720	187	3261	3099

Підраховано за: Дела об учреждении и закрытии епархий, архиерейских кафедр, монастырей, общин и церковных приходов РГИА // РГИА. – Ф.796 (Канцелярия Синода). – Оп. 162. – II отделение. – 2 стол. – СПб., 1881. – ЛЛ. 163-206; РГИА. – Ф. 796. – Оп. 169. – II отделение. – 2 стол. – Д. 1097. – 3 лл.; там само. – Д. 984. – 5 лл.; Там само. – Д. 992. – 8 лл.; Там само. – Д. 1148. – 3 лл.; Там само. – Д. 1158. – 3 лл.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Києво-Печерська Успенська Лавра		1	100	346		246	845			
СПб. Александро- Невська Лавра		1	120	78	42		53			
Московська Свято Троїцько-Сергієва Лавра		6	218	214	4		93			
Почаївська Успенська Лавра		1	45	49		4	40	1		
Показники України до загально імперських у відсотках	16,6	12,6	13,4	12,6	79,5	–	6,5	12,8	18,2	9,8

КІЛЬКІСТЬ ЖІНОЧИХ МОНАСТИРІВ, ЧЕРНИЦЬ ТА ПОСЛУШНИЦЬ В 1893 РОЦІ<sup>485</sup>

По епархіях	Штат- них монас- тирів	В них:					Заш- тат- них монас- тирів	В них	
		Черниць				Пос- луш- ниць		Чер- ниць	Пос- луш- ниць
		Кіль- кість за штатом	Реаль- на кіль- кість	Мен- ше	Біль- ше				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Волинська	3	27	55		28	270	1		
Катеринославська							2	49	193
Київська	3	79	197		118	227	2	116	231
Подільська	2	21	85		64	81	2	16	45
Полтавська	3	49	144		95	215	1	15	63
Таврійська							1	11	32
Харківська	2	41	82		41	102	2	26	45

Підраховано за: Дела об учреждении и закрытии епархий, архиерейских кафедр, монастырей, общин и церковных приходов // РГИА. – Ф. 796. – Оп. 176. – II отделение. – 2 стол. – СПб., 1895. – ЛЛ. 129-204.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Херсонська	2	32	32			156			
Чернігівська	5	88	148		60	243			
В Україні	20	337	743		406	1294	11	233	609
В імперії	133	2897	4242		1345	12345	112	3583	12665
Показники України до загально імперських у відсотках	15	11,6	17,5	–	30,1	10,4	9,8	6,5	4,8

ТАБЛИЦЯ № 14



КІЛЬКІСТЬ ЧОЛОВІЧИХ ТА ЖІНОЧИХ МОНАСТИРІВ У 1900 РОЦІ<sup>486</sup>

ЄПАРХІЇ	Архірейські будинки	Чоловічі монастирі і пустині	Заштатні чоловічі монастирі	Жіночі монастирі й общини	Заштатні жіночі монастирі й общини	Всього чолов. і жіночих монастирів
1	2	3	4	5	6	7
Волинська	1	9	1	4	-	15
Катеринославська	1	-	2	-	3	6
Київська	1	6	8	3	2	20
Подільська	1	2	3	3	2	11
Полтавська	2	3	-	3	2	10
Таврійська	1	3	3	-	4	11
Харківська	1	2	3	2	2	10
Херсонська	2	2	-	3	-	7

1	2	3	4	5	6	7
Чернігівська	1	9	-	5	-	15
В Україні	11	36	20	23	15	105
В імперії	69	250	184	159	166	828
Показники України до загальноімпер- ських у відсотках	16	14,4	11	14,5	9	12,7

ТАБЛИЦЯ № 15

ШТАТ ЧОЛОВІЧИХ ТА ЖІНОЧИХ МОНАСТИРІВ У 1900 РОЦІ<sup>487</sup>

СПАРХІЇ	Сукупний штат всіх монастирів	Чоловічих		Жіночих	
		ченців	послушників	Черниць	послушниць
		3	4	5	6
Волинська	759	125	179	44	411
Катеринославська	425	31	7	130	257
Київська	2 605	891	796	370	548
Подільська	487	50	69	109	259
Полтавська	719	91	52	70	506
Таврійська	616	131	226	47	212
Харківська	823	397	124	120	182
Херсонська	311	60	48	59	144

Отчет о состоянии церковной проповеди в Екатеринославской епархии за 1876 г. // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1877. – №11. – Отд. оф. – С.230, 232-234.

1	2	3	4	5	6
Чернігівська	630	107	20	208	295
В Україні	7 375	1 883	1 521	1 157	2 814
В імперії	58 283	8 578	8 090	10 082	31 533
Показники України до загальноросійських у%	12,7	22	18,8	11,5	9
Частка чернецтва в населенні України у%	0,04 (один на 2 500 чол.)				
Частка чернецтва в населенні імперії у%	0,07 (один на 1480 чол.)				

ТАБЛИЦЯ № 16

ПРИЧТИ, ЯКІ ОТРИМУВАЛИ ЖАЛУВАННЯ З СУМ ДЕРЖАВНОГО КАЗНАЧЕЙСТВА В 1876 РОЦІ<sup>488</sup>  
(округлено в рублях)

По єпархіях	З Державного Казначейства		
	Кількість церков	Рублі	Середня сума, яка припадала на причт парафіяльної церкви (в руб.)
1	2	3	4
Волинська	1195	461432	386
Катеринославська	327	62602	191
Київська	1318	487669	370
Подільська	1384	500181	361
Полтавська	918	191961	209
Таврійська	126	26643	211
Харківська	597	121341	203

1	2	3	4
Херсонська	440	90308	205
Чернігівська	883	174320	197
В Україні	7188	2116457	294
В імперії	17958	5535803	308
Показники України до загальноімперських у відсотках	40	38,2	95,4

ТАБЛИЦЯ № 17

ПРИЧТИ, ЯКІ ОТРИМУВАЛИ ЖАЛУВАННЯ З СУМ ДЕРЖАВНОГО КАЗНАЧЕЙСТВА В 1880 РОЦІ<sup>489</sup>  
(округлено в рублях)

По єпархіях	З Державного Казначейства		
	Кількість церков	Рублі	Середня сума, яка припадала на один причт парафіяльної церкви (в руб.)
1	2	3	4
Волинська	1213	461432	380
Катеринославська	327	62602	191
Київська	1318	489069	371
Подільська	1384	500181	361
Полтавська	918	191961	209
Таврійська	126	26643	211
Харківська	597	121341	203

1	2	3	4
Херсонська	440	90308	205
Чернігівська	883	174320	197
В Україні	7206	2117857	294
В імперії	18197	5969683	328
Показники України до загальноімперських у відсотках	39,5	35,4	89,6



ТАБЛИЦЯ № 18

ПРИЧТИ, ЯКІ ОТРИМУВАЛИ ЖАЛУВАННЯ З СУМ ДЕРЖАВНОГО КАЗНАЧЕЙСТВА В 1893 РОЦІ<sup>490</sup>  
(округлено в рублях)

По єпархіях	З Державного Казначейства		
	Кількість церков	Рублі	Середня сума, яка припадала на один причт парафіяльної церкви (в руб.)
1	2	3	4
Волинська	1215	464608	382
Катеринославська	327	64602	198
Київська	1318	491619	373
Подільська	1384	502181	363
Полтавська	918	191961	209
Таврійська	129	28643	222
Харківська	630	122945	195

Открытие церковно-приходской школы при Браиловском свеклосахарном заводе // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – №52. – С.1152-1154.

1	2	3	4
Херсонська	469	94104	201
Чернігівська	911	174354	191
В Україні	7301	2135017	292
В імперії	18924	6351246	335
Показники України до загальноімперських у відсотках	38,5	33,6	87,1

ТАБЛИЦЯ 19

ПРИЧТИ, ЯКІ ОТРИМУВАЛИ ЖАЛУВАННЯ З СУМ ДЕРЖАВНОГО КАЗНАЧЕЙСТВА В 1900 РОЦІ<sup>491</sup>

ЄПАРХІЇ	Загальне число церков	Кошти	Середні грошові надходження на одну церкву	% церков, що були на утриманні
1	2	3	4	5
Волинська	1 256	486 887	387,6	63
Катеринославська	383	106 595	278,3	63,4
Київська	1 385	536 683	387,5	88
Подільська	1 535	531 581	346,3	92,4
Полтавська	984	262 895	267,2	78,2
Таврійська	151	44 138	292,3	38,8
Харківська	692	175 693	253,9	77,2
Херсонська	502	129 026	257,0	74,3

Новосельский Н.А. Социальные вопросы в России / Новосельский Н.А. – СПб.: Типография В.В.Комарова, 1881. – С. 102-103.

1	2	3	4	5
Чернігівська	979	247 000	252,3	76,4
В Україні	7 867	2 520 497	320,4	76,1
В імперії	24 625	9 786 593	397,4	50,2
Показники України до загальноросійських у відсотках	32	25,8	-	-

ДУХОВНО-НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ В 1876 РОЦІ<sup>492</sup>

В єпархіях	Навчальних закладів			
	Академій	Семінарій	Училищ	Всього
Волинська		1	4	5
Катеринославська		1	3	4
Київська	1	1	5	7
Подільська		1	4	5
Полтавська		1	4	5
Таврійська		1	1	2
Харківська		1	3	4
Херсонська		1	3	4
Чернігівська		1	3	4
В Україні	1	9	30	40
В імперії	4	53	186	243
Показники України до загальноімперських відсотках	25	16,9	16,1	16,4

\* З квітня 1801 р. вийшов царський указ про скасування обов'язку селян у великоруських губерніях та на Лівобережжі обробляти церковні наділи і водночас про збільшення удвічі плати за виконання треб (Див.: Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – I пол. XIX ст. / Крижанівський О.П. – К.: Вища школа, 1991. – С.100).

ТАБЛИЦЯ 21

УЧНІ ТА СТУДЕНТИ ДУХОВНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В 1876 РОЦІ<sup>493</sup>

В епархіях	В академіях			В семінаріях			В училищах			Всього		
	Користува- лися посо- бієм	Своє- кошт- ні	Всього	Користу- ва- лися посо- бієм	Своє- коштні	Всього	Користу- ва- лися посо- бієм	Своєко- штні	Всього	Корис- тува- лися посо- біє- м	Своє- коштні	Всього
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Волинська				198	228	426	197	476	673	395	704	1099
Катерино- славська				107	67	174	215	226	441	322	293	615
Київська	131	8	139	165	158	323	334	455	789	630	621	1251
Подільська				135	236	371	126	297	423	261	533	794
Полтавська				85	144	229	256	356	612	341	500	841
Таврійська				48	21	69	67	73	140	115	94	209
Харківська				134	69	203	143	312	455	277	381	658
Херсонська				96	84	180	118	217	335	214	301	515

Полное собрание законов Российской империи (Собрание 2-е): В 55 т. – СПб., 1830-1884. – Т.17. – №15.872; Т.18. – Отд. 1. – №17.133.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Чернігівська				79	158	237	186	283	469	265	441	706
В Україні	131	8	139	1047	1165	2212	1642	2695	4337	2820	3868	6688
В імперії	511	75	586	6329	6048	12401	8815	18939	27855	15655	25062	40842
Показники України до загально імперських у відсотках	25,6	10,6	23,7	16,5	19,2	17,8	18,6	14,2	15,5	18	15,4	16,3

ДУХОВНО-НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ В 1893 РОЦІ<sup>494</sup>

В єпархіях	Навчальних закладів			
	Академій	Семінарій	Училищ	Всього
Волинська		1	4	5
Катеринославська		1	3	4
Київська	1	1	5	7
Подільська		1	4	5
Полтавська		1	4	5
Таврійська		1	1	2
Харківська		1	3	4
Херсонська		1	3	4
Чернігівська		1	3	4
В Україні	1	9	30	40
В імперії	4	55	186	245
Показники України до загальноімперських у відсотках	25	16,3	16,1	16,3

ТАБЛИЦЯ № 23



УЧНІ ТА СТУДЕНТИ ДУХОВНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В 1893 РОЦІ<sup>495</sup>

В епархіях	В академіях				В семінаріях				В училищах			Всього			
	Казен- нокош- тні	Кори- стува- лися посо- бієм	Своє- кошт- ні	Всьо- го	Казен- нокошт- ні	Корист- ували- ся посо- бієм	Своє кошт ні	Всьо- го	Кори- стува- лися посо- бієм	Своє- кошт ні	Всьо- го	Казен- нокошт ні	Кори- стувал ися пособіє м	Своє- кошт ні	Всьо- го
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Волинська					118	117	266	501	500	262	762	118	617	528	1263
Катерино-  славська					154	62	150	366	344	356	700	154	406	506	1066
Київська	165		13	178	175	72	286	533	297	586	883	340	369	885	1594
Подільська					105	60	159	324	173	497	670	105	233	656	994
Полтавська					144	64	248	456	241	664	905	144	305	912	1361
Таврійська					40	6	78	124	73	134	207	40	79	212	331

\* На початку 1850-х рр. в селі Дружня Київського повіту селяни тричі палили садибу свого батюшки і він, зрештою, мусив залишити село. У волинському містечку Межиріччя, як повідомляли чиновники ровенського земського суду в 1857 р., група селян, довідавшись, що священник має намір скаржитись на них поміщику і примусити вийти на церковний лан, завдала йому жорстоких побоїв (Крижанівський О.П. Вказ. праця / Крижанівський О.П. – С.108).

Харківська					80	82	198	360	236	412	648	80	318	610	1008
Херсонська					105	19	151	275	121	318	439	105	140	469	714

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Чернігівська					122	101	195	418	245	339	584	122	346	534	1022
В Україні	165		13	178	1043	583	1731	3357	2230	3568	5798	1208	2813	5312	9353
В імперії	498	122	264	884	6519	2943	9135	18597	10040	21070	31110	7017	13105	30469	50591
Показники України до загально імперських у відсотках	33,1	–	4,9	20,1	15,9	19,8	18,9	18	22,2	16,9	18,6	17,2	21,4	17,4	18,4

ТАБЛИЦЯ № 24

ДУХОВНО-НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ В 1900 РОЦІ<sup>496</sup>

ЄПАРХІЇ	УЧБОВІ ЗАКЛАДИ				НАЧАЛЬНИКИ Й ВИКЛАДАЧІ				ЧИСЛО СТУДЕНТІВ ТА УЧНІВ			
	Академії	Семінарії	Училища	Всього	В академіях	В семінаріях	В училищах	Всього	В академіях	В семінаріях	В училищах	Всього
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Волинська	-	1	5	6	-	21	32	53	-	437	696	1 133
Катеринославська	-	1	3	4	-	15	30	45	-	250	459	709
Київська	1	1	5	7	37	28	45	110	188	510	795	1 493
Подільська	-	1	4	5	-	21	34	55	-	422	687	1 109
Полтавська	-	1	4	5	-	17	32	49	-	475	90	1 375
Таврійська	-	1	1	2	-	14	11	25	-	177	230	407

\*\* У зв'язку з періодичними пограбуваннями церков, що відбувалися під час селянських бунтів, 1890 р. дів циркуляр Св. Синоду, згідно з яким при парафіяльних та монастирських церквах не рекомендувалося залишати "процентних паперів" та готівкових грошей, сума яких перевищувала 200 руб. (Див.: Державний архів Донецької області. – Ф.69. – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 58).

Харківська	-	1	3	4	-	18	27	45	-	308	569	877
Херсонська	-	1	3	4	-	18	28	46	-	282	428	710

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Чернігівська	-	1	3	4	-	19	30	49	-	364	557	921
В Україні	1	9	31	41	37	171	269	477	188	3 225	4 511	8 734
Казанська	1	1	3	5	37	19	26	82	256	332	546	1 134
Московська	1	2	7	10	30	42	70	142	213	926	1 168	2 307
Санкт-Петербурзька	1	1	1	3	32	18	15	65	243	329	367	939
В імперії	4	58	187	249	136	1 117	1 777	3 030	900	19 112	31 175	51 187
Показники України до загальноросійських у відсотках	25	15,5	16,6	16,6	27,2	15,3	15,1	15,7	20,9	16,9	14,5	17,1

ТАБЛИЦЯ № 25

ШКОЛИ ПРИ ЦЕРКВАХ ТА МОНАСТИРЯХ ТА КІЛЬКІСТЬ УЧНІВ У НИХ В 1876 РОЦІ<sup>497</sup>

По епархіях	Кількість шкіл	Кількість учнів у цих школах		
		Чоловічої статі	Жіночої статі	Всього
Волинська	471	7563	825	8388
Катеринославська	28	729	146	875
Київська	1213	36247	6853	43100
Подільська	1003	18801	1836	20637
Полтавська	258	6339	1015	7354
Таврійська	25	1123	331	1454
Харківська	7	386	22	408
Херсонська	6	2690	184	2874
Чернігівська	132	1881	274	2155
В Україні	3143	75759	11486	87245
В імперії	6811	170461	26730	197191
Показники України до загальноімперських у відсотках	46,1	44,4	42,9	44,2

ТАБЛИЦЯ № 26

Двадцатилетие крестьянской реформы // Земство. – 1881. – №12. – С.3; Переселение крестьян из Полтавской губернии // Земский обзор. – 1883. – №2. – С.20.

ШКОЛИ ПРИ ЦЕРКВАХ ТА МОНАСТИРЯХ ТА КІЛЬКІСТЬ УЧНІВ У НИХ В 1895 РОЦІ<sup>498</sup>

По епархіях	Кількість шкіл	Кількість учнів у цих школах		
		Чоловічої статі	Жіночої статі	Всього
Волинська	1272	34241	4217	38458
Катеринославська	407	13069	2320	15389
Київська	1638	70466	8827	79293
Подільська	1402	50224	7919	58143
Полтавська	805	18279	5200	23479
Таврійська	201	6297	2525	8822
Харківська	703	15971	3337	19308
Херсонська	539	15680	4687	20367
Чернігівська	567	14165	2356	16521
В Україні	7534	238392	41388	279780
В імперії	31835	808001	173075	981076
Показники України до загальноімперських у відсотках	23,6	29,5	23,9	28,5

ТАБЛИЦЯ № 27

Якименко Н.А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861-1917 гг.).  
 Автореферат... доктора истор. наук / Якименко Н.А. – К., 1989. – С.14, 21.



КІЛЬКІСТЬ ЦЕРКОВНИХ ШКІЛ, УЧНІВ ТА ВЧИТЕЛІВ. ВИТРАТИ НА УТРИМАННЯ ЦЕРКОВНИХ ШКІЛ  
(1900 РІК) <sup>499</sup>

ЄПАРХІЇ	ЦПШ	Кількість населення, що припадало на одну школу	Кількість учнів	Середня кількість учнів на одну школу	Кількість випускників шкіл	Всього коштів, витрачених на школи (руб.)	Середня кількість коштів, витрачених на одну школу	КІЛЬКІСТЬ ВЧИТЕЛІВ					
								ЗАКОНОВЧИТЕЛІВ			ВЧИТЕЛІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ПРЕДМЕТІВ		
								Членів причта	Світських осіб	Всього	Членів причта	Світських осіб	Всього
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Волинська	1442	1 433	59 374	41	3 918	279 800	194	995	3	998	187	1 353	1 540
Катеринославська	662	2 148	31 670	48	2 341	345 270	521	452	3	455	117	644	761
Київська	1 812	1 597	103 641	57	7 737	474 000	262	1 321	18	1 339	103	1 979	2 082
Подільська	2 045	1 148	95 538	47	8 530	484 300	237	1 432	28	1 460	128	1 989	2 117
Полтавська	1 067	2 110	44 044	41	4 061	260 600	244	928	3	931	537	690	1 227
Таврійська	424	2 261	21 215	50	2 056	164 600	388	296	1	297	74	445	519

Грацианский И. Пастырский голос к прихожанам против толков о переделе земли / Грацианский И.. – К.: Типография Г. Т.Корчак-Новицкого, 1883. – С.15-16.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Харківська	825	2 791	34 648	42	3 546	262 000	318	725	6	731	464	451	915
Херсонська	657	2 832	32 088	49	2 149	185 400	282	536	-	536	277	518	795
Чернігівська	840	2 563	32 389	39	2 495	151 800	181	576	-	576	208	685	893
В Україні	9 774	1 868	454 607	46	36 833	2 607700	267	7 261	62	7 323	2 095	8 754	10 849
В імперії	42 604	1 965	1 634461	38	145 284	11690200	274	26 956	441	27 397	8 463	39 615	48 078
Показники України до загальноімперських у відсотках	22,9	-	27,8	-	25,4	22,3	-	-	-	26,7	-	-	22,6

ТАБЛИЦЯ № 28

БІБЛІОТЕКИ ПРИ ЦЕРКВАХ В 1876 РОЦІ<sup>500</sup>

По єпархіях	Кількість бібліотек			
	Існувало до 1876 р.		В 1876 р. засновано	

	При церква х	В благочинницьк их округах	При церквах	В благочинниц ьких округах	Всього
Волинська	7				7
Катеринославська	344	1	61	1	407
Київська	632	76	25		733
Подільська	613	81	2		696
Полтавська	964	56			1020
Таврійська	124	4			128
Харківська	260	8	3		271
Херсонська	144	5	14	5	168
Чернігівська	310	5		1	316
В Україні	3398	236	105	7	3746
В імперії	15078	692	224	11	16005
Показники України до загальноімперських у відсотках	22,5	34,1	46,8	63,6	23,4

ТАБЛИЦЯ № 29

БІБЛІОТЕКИ ПРИ ЦЕРКВАХ В 1893 РОЦІ<sup>501</sup>

По єпархіях	Кількість бібліотек			
	Існувало до 1893 р.		В 1893 р. засновано	
	При	В благочинниць-	При	

	церквах	ких округах	церквах	В благочинницьких округах	Всього
Волинська	59	1	—	—	60
Катеринославська	550	25	21 закрито 83	1	514
Київська	737	32	7	2	778
Подільська	1172	48	3	—	1223
Полтавська	977	—	5	—	982
Таврійська	223	7	—	—	231
Харківська	397	1	3	—	401
Херсонська	257	16	2	—	275
Чернігівська	600	16	24	1	641
В Україні	4972	146	65	4	5105
В імперії	21703	841	713 закрито 993	56 закрито 53	22267
Показники України до загальноімперських у відсотках	22,9	17,3	9,1	7,1	22,9

ТАБЛИЦЯ № 30

БІБЛІОТЕКИ ПРИ ЦЕРКВАХ У 1900 РОЦІ<sup>502</sup>

ЄПАРХІЇ	При церквах	В благочинних округах	Частка церков, що мали бібліотеки	Всього
Волинська	96	28	8	124
Катеринославська	538	28	97	566
Київська	1 132	40	100	1 172
Подільська	1 432	68	100	1 500
Полтавська	1 191	-	100	1 191
Таврійська	288	13	94	301
Харківська	384	7	50	391
Херсонська	411	29	72	440
Чернігівська	574	9	57	583
Всього по Україні	6 046	222	73	6 268
Всього по імперії	26 141	1 223	70	27 364
Показники України до загальноросій- ських у відсотках	23	18	-	23

ТАБЛИЦЯ № 31

ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНІ ПОПЕЧИТЕЛЬСТВА ЗА 1876 РІК<sup>503</sup>  
(округлено в рублях)

По епархіях	До 1876 р. існувало попечительств	Протягом 1876 р. відкрито попечительств	Всього	Попечительствами зроблено пожертв			
				На підтримку та прикрашенн я церков	На ЦПШ та благодійницьк і установи в парафіях	На утримування причтів	Всього
1	2	3	4	5	6	7	8
Волинська	144	2	146				
Катеринославська	189	4	193	42826	5579	412	48816
Київська	335	16	351	45790	4562	279	50630
Подільська	1103	8	1111	195670	17638	9196	222505
Полтавська	727	20	747	53535	4949	1540	60024
Таврійська	53	5	58	66166	16220	3781	86167
Харківська	189	11	200	22214	5911	970	29096
Херсонська	201	12	213	21706	852	3304	25863

1	2	3	4	5	6	7	8
Чернігівська	531	30	561	35488	2564	1366	39418
В Україні	3472	108	3580	483395	58275	20848	562519
В імперії	10637	329	10966	1256932	170816	101659	1529407
Показники України до загальноімпер- ських у відсотках	32,6	32,8	32,6	38,4	34,1	20,5	36,7

ТАБЛИЦЯ № 32

ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНІ ПОПЕЧИТЕЛЬСТВА ЗА 1893 РІК<sup>504</sup>  
(округлено врублях)

По епархіях	До 1893 р. існувало попечительств	Протягом 1893 р. відкрито попечительств	Всього	Попечительствами зроблено пожертв			
				На підтримку та прикрашенн я церков	На ЦПШ та благодійницьк і установи в парафіях	На утримування причтів	Всього
1	2	3	4	5	6	7	8
Волинська	418		418				
Катеринославська	242	7	249	125740	5912	4042	134694
Київська	329	15	344	34777	4448	2565	41790
Подільська	1310	5 закрито 19	1296	130897	13297	15497	159691
Полтавська	277	9 закрито 52	234	42937	2234	2213	47384
Таврійська	40	2 закрито 4	38	88071	14015	574	102660
Харківська	1639	2	165	22969	7799	3097	33865
Херсонська	435	50	485	87214	4242	3536	94992

Деятельность духовенства во время еврейского погрома // Церковно-общественный вестник. – 1881. – №91. – С.5;  
Еврейские беспорядки в Нежине // Церковно-общественный вестник. – 1881. – №92. – С.6; Отзыв «Руси» об  
антиеврейском движении // Киевские епархиальные известия. – 1881. – С.13-14.



1	2	3	4	5	6	7	8
Чернігівська	859	7	866	80827	11361	10482	102669
В Україні	4073	97	4095	613432	63308	42006	717745
В імперії	13915	773	14564	2033956	357893	174248	2566097
Показники України до загальноімпер- ських у відсотках	29,2	12,5	28,1	30,1	17,6	24,1	27,9

ТАБЛИЦЯ № 33

ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНІ ОПІКУНСТВА ЗА 1900 РІК<sup>505</sup>

ЕПАРХІЇ	Число опікунств у 1900 році	Пожертви опікунств (в руб.)			
		На підтримку й оздоблення церков	На церковно-приходські школи і благодійні заклади у приходах	На утримання причтів	Всього
1	2	3	4	5	6
Волинська	474	12 956	231	-	13 187
Катеринославська	331	86 818	13 172	5 303	105 293
Київська	379	32 272	5 592	170	38 034
Подільська	1 255	33 309	1 933	-	35 242
Полтавська	390	6 997	165	-	7 162
Таврійська	39	372 702	28 245	1 565	402 512
Харківська	159	81 985	3 898	2 421	88 304
Херсонська	505	13 816	4 153	941	18 910

Отзыв «Руси» об антиеврейском движении // Киевские епархиальные известия. – 1881. – С.12-15.

1	2	3	4	5	6
Чернігівська	914	4 322	854	-	5 176
В Україні	4 446	645 177	58 243	10 400	713 820
В імперії	18 652	3 343 503	692 985	306 842	4 343 330
Показники України до загальноімпер- ських у відсотках	23,8	19,3	8,4	3,4	16,4

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

### ДЖЕРЕЛА

#### I. Архівні документи та матеріали

**Центральний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК України)**

#### **Ф. 127. Канцелярия Киевской духовной консистории**

1. Оп. 1011. – Спр. 383. Клировые ведомости о церквах и причтах уездного г. Василькова Киевской еп. за 1872 г. (1872). – 18 арк.
2. Оп. 1011. – Спр. 390. Ведомости о церквах и причтах г. Василькова Киевской еп. за 1895 г. (1895). – 14 арк.
3. Оп. 683. – Спр. 717. Отчет Православного миссионерского общества за 1877 г. (1879). – 59 арк.
4. Тематический указатель к описям ф. 127 – Киевская духовная консистория. – К.: ЦДАК, 1989-1992. – Т. 2. – ст. I-VII (1838-1919 гг.). – С.264-276, 326-328, 367.
5. Тематический указатель к описям ф. 127 – Киевская духовная консистория. – К.: ЦДАК, 1989-1992. – Т. 5. – ст. I-VII (1838-1919 гг.). – С.884-896, 901-903, 1031-1038.

#### **Ф. 169. Правление Киево-Михайловского Золотоверхого монастыря**

6. Оп. 8. – Спр. 9. О штатном казенном окладе (1850). – 40 арк.

#### **Ф. 315. Киевский военно-окружной суд**

7. Оп. 4. – Спр. 24. Циркуляры Штаба Киевского военного округа и переписка о пересмотре прекращенных дел (1891-1900). – 211 арк.

#### **Ф. 335. Волынское губернское жандармское управление**

8. Оп. 1. – Спр. 20. Циркуляры Департамента полиции о получении сведений о поведении, образе жизни и судимости неблагонамеренных лиц духовного звания (1884). – 216 арк.

#### **Ф. 419. Прокурор Одесской судебной палаты**

9. Оп. 1. – Спр. 1232. Дело по обвинению дьякона с. Ивановки Даниленко в высказывании за уничтожение семи Романових (1884). – 72 арк.
10. Оп. 1. – Спр. 2106. Дело по обвинению псаломщика с. Лучинника в высказывании против царя (1895). – 27 арк.
11. Оп. 1. – Спр. 2314. Дело по обвинению псаломщика Чехранова, проживающего в с. Верхние хутора в высказывании против царя (1895). – 15 арк.
12. Оп. 1. – Спр. 521. Дело по обвинению дьякона соборной церкви в г. Брацлаве Подустова в высказывании против царя (1880). – 34 арк.
13. Оп. 1. – Спр. 954. По обвинению священника с. Златоусовки, Мариупольского у., Екатеринославской губ. Мизякевича Н.И. в высказывании за убийство царя (1882). – 24 арк.

**Ф. 442. Канцелярия Киевского генерал-губернатора**

14. Оп. 311. – Спр. 323 (Частина 2). О продлении действия Положения об усиленной охране в Киевской, Подольской и Волынской губерниях (1881-1900). – 276 арк.
15. Оп. 528. – Спр. 489. О поездке Е.И.В. Государя Императора Александра III на Волынь (1890-1894). – 467 арк.
16. Оп. 532. – Спр. 181. По представлению Волынского губернатора с копией всеподданнейшего отчета о состоянии вверенной ему губернии за 1878 г. (1879). – 101 арк.
17. Оп. 534. – Спр. 281. По представлению Волынского губернатора с копией всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1880 г. (1881). – 28 арк.
18. Оп. 56. – Спр. 290. О доставлении разных сведений, необходимых для составления специальной карты Юго-Западного края (1877-1878). – 32 арк.
19. Оп. 618. – Спр. 56. Дело о неблаговидных поступках лиц духовного звания (1888). – 12 арк.
20. Оп. 630. – Спр. 588. О поездках генерал-губернатора по краю (1900). – 26 арк.
21. Оп. 783. – Спр. 189. По отношению Волынского епископа Иннокентия (1833). – 32 арк.
22. Оп. 785. – Спр. 110. О распоряжениях по предмету наблюдения за подозрительною перепискою и за неблагонамеренными лицами (1835). – 21 арк.
23. Оп. 831. – Спр. 143. Донесение Киевского губернатора о произнесении священником м. Кагарлыка Онуфрием Радецким проповеди предосудительного содержания (1881). – 6 арк.
24. Оп. 832. – Спр. 20. По отзыву Департамента государственной полиции об освобождении от надзора полиции иеромонаха Ченстоховского Паулинского монастыря Бонаventura Гавельчика (1882). – 2 арк.
25. Оп. 833. – Спр. 13. Дело по доносу о принадлежности священника с. Бубнова Мальчевского и его сыновей к «революционному сообществу» (1883). – 3 арк.
26. Оп. 833. – Спр. 48. Дело по ходатайству проживавшего в г. Умани священника Клементьева И. об освобождении его от надзора полиции (1880). – 6 арк.
27. Оп. 834. – Д. 210. Ходатайство священника м. Крылова Чигиринского у. о награждении его орденом св. Владимира IV ст. (1884). – 3 арк.
28. Оп. 834. – Спр. 97. Дело по заявлению мещан Ратушного, Медведя и др. о принадлежности дьячка с. Дубовых Мехеринец Погорского к революционному сообществу (1884). – 3 арк.
29. Оп. 836. – Спр. 23. Донесение киевского губернатора о повреждении портрета императора дьячком с. Торчиц Таращанского у. Гриневичем (1886). – 2 арк.

30. Оп. 844. – Спр. 176. Дело о распространении в Волынской и Подольской губерниях изданной священником Булгаковым брошюры «На случай войны» (1894). – 21 арк.
31. Оп. 844. – Спр. 289. Переписка с Киевским губернским жандармским управлением и Волынским губернатором о распространении в селах Острожского у. между крестьянами слухов о покушении высшего духовенства на жизнь Миколая II (1894-1895). – 7 арк.

**Ф. 818. Екатеринославское губернское жандармское управление**

32. Оп. 2. – Спр. 765. Дело по обвинению священника в агитации против существующего строя (1903). – 7 арк.

**Ф. 1191. Канцелярия временного Харьковского генерал-губернатора**

33. Оп. 2. – Спр. 21. Дело по обвинению законовчителя Дейкаловского сельского училища священника Г. Дмитровского и учительницы А. Чинкевич в организации сходок и критике существующего строя (1879). – 13 арк.
34. Оп. 2. – Спр. 53. Дело по обвинению священника с. Фарбованного в снятии с дверей церковной колокольни правительственного сообщения относительно слухов о земельном переделе (1879). – 12 арк.
35. Оп. 4. – Спр. 347. Дело по обвинению дьякона с. Ново-Осинового Сонцова В. В произнесении непочтительных слов в адрес императрицы (1880). – 2 арк.
36. Оп. 4. – Спр. 465. Дело по обвинению священника Нечаева В. В высказывании против царя в с. Короване (1881). – 6 арк.
37. Оп. 5. – Спр. 2. Сообщение Черниговского губернатора от 20.III. 1880 г. о намерении священника с. Блистова выписывать газету социалистов из Птб. (1880). – 1 арк.

**Ф. 1439. Черниговское губернское жандармское управление**

38. Оп. 1. – Спр. 81. Дело о производстве дознания о псаломщике Свято-Троицкой церкви с. Перепись Городнянского у. Черниговской губ. И.Т. Гордиевском, обвиняемом в чтении крестьянам нелегальной прокламации “Воля царская” (1903). – 18 арк.

**Ф. 2017. Историко-филологическое общество (г. Харьков)**

39. Оп. 1. – Спр. 1040. Н. Лащенко. Духовная консистория в качестве судебного духовного учреждения (Б.Г.). – 6 арк.

**Ф. 2205. Волынское церковно-археологическое общество**

40. Оп. 1. – Спр. 432. Сборники духовных песен и народного фольклора (поч. XX ст.). – 99 арк.
41. Оп. 1. – Спр. 433. О праздновании крестьянами дня Теплого Олекси (поч. XX ст.). – 2 арк.

**Ф. 2227. Коллекция документов Волынского музея**

42. Оп. 1. – Спр. 279. Материалы административной деятельности благочинного I округа Киевского у. Г. Захариевского (1874-1880). – 19 арк.

**Российский государственный исторический архив (СПб.) – (РГИА)****Ф. 384. Второй департамент Министерства государственных имуществ**

43. Оп. 3. – 1 ст. – Д. 538. По донесениям Подольской Палаты государственных имуществ об успехах действий ее по обеспечению в содержании сельского православного духовенства (1843-1855). – 132 лл.

**Ф. 796. Канцелярия Св. Синода**

44. Дела об учреждении и закрытии епархий, архиерейских кафедр, монастырей, общин и церковных приходов РГИА // РГИА. – Ф. 796. – Оп. 169 (1881 г.). – СПб., Б.Г. – ЛЛ. 163-206.
45. Дела об учреждении и закрытии епархий, архиерейских кафедр, монастырей, общин и церковных приходов РГИА // РГИА. – Ф. 796. – Оп. 169 (1888 г.). – СПб., Б.Г. – ДД. 688-2235.
46. Дела об учреждении и закрытии епархий, архиерейских кафедр, монастырей, общин и церковных приходов РГИА // РГИА. – Ф. 796. – Оп. 169 (1895 г.). – СПб., Б.Г. – ДД. 3071-3390.
47. Дела об учреждении и закрытии епархий, архиерейских кафедр, монастырей, общин и церковных приходов РГИА // РГИА. – Ф. 796. – Оп. 162. – II отделение. – 2 стол. – СПб., 1881. – ЛЛ. 163-206.
48. Дела об учреждении и закрытии епархий, архиерейских кафедр, монастырей, общин и церковных приходов // РГИА. – Ф. 796. – Оп. 176. – II отделение. – 2 стол. – СПб., 1895. – ЛЛ. 129-204.
49. Оп. 141. – Д. 427. Рапорт преосв. Арсения, архиеп. Варшавского, управляющего Волынской еп., о состоянии Волынской еп. (1860). – 8 лл.
50. Оп. 156. – II отд., 3 ст. – Д. 1264. По рапорту преосв. Херсонского о преступных действиях штундистов в м. Любомирке (1875-1888). – 8 лл.
51. Оп. 156. – VI отд., 2 ст. – Д. 63. По жалобе крестьян с. Жабянки, Киев. еп., Звенигородского у., на дерзкое обращение с ними священника (1875-1876). – 10 лл.
52. Оп. 156. – VI отд., 2 ст. – Д. 796. По прошению крестьян Богачевской волости, Звенигородского у. Киевской еп., об удалении из прихода священника Власия Саввина (1875-1878). – 99 лл.
53. Оп. 156. – III отд., 3 ст. – Д. 405. По предложению о разрешении напечатать для агента Английского Библейского общества псалтири на славянском языке (1875). – 3 лл.

54. Оп. 156. – III отд., 3 ст. – Д. 455. По рапорту преосв. Екатериносл. о секте шалопутов в Новомосковском у., Петриковке и др. (1875-1881). – 27 лл.
55. Оп. 156. – III отд., 3 ст. – Д. 465. По рапорту преосв. Таврического о распространении в с. Петровке Мелитопольского у. Переселенцем Булгаковым секты «скопцов» (1875-1879). – 6 лл.
56. Оп. 169. – I отд., 3 ст. – Д. 688. Об освобождении студентов КДА японца Кониса, сирийца Халебы, болгар Ганевы и Попова от обязательного изучения одного из древних языков (1888). – 7 лл.
57. Оп. 169. – II отд., 2 ст. – Д. 1097. По рапорту преосв. Екатеринославского об открытии прихода (1888). – 3 лл.
58. Оп. 169. – II отд., 2 ст. – Д. 1127. О назначении жалованья причту с. Богдановки, Спасского у. (1888). – 6 лл.
59. Оп. 169. – II отд., 2 ст. – Д. 1148. По рапорту преосв. Екатеринославского об открытии прихода с причтом (1888). – 3 лл.
60. Оп. 169. – II отд., 2 ст. – Д. 1158. По рапорту преосв. Екатеринославского об открытии прихода (1888). – 3 лл.
61. Оп. 169. – II отд., 2 ст. – Д. 976. О назначении жалованья свящ. Вознесенской церкви с. Каменецкого (1887-1888). – 3 лл.
62. Оп. 169. – II отд., 2 ст. – Д. 984. По рапорту преосв. Таврического об открытии новых приходов и добавлении причтов к церквям по епархии (1888). – 5 лл.
63. Оп. 169. – II отд., 2 ст. – Д. 992. По рапорту преосв. Черниговского об открытии прихода с причтом (1888). – 8 лл.
64. Оп. 174. – II отд., 1 ст. – Д. 937. По представлению преосв. митрополита Киевского об утверждении проекта устава взаимовспомогательного общества духовенства Киевской еп. (1893). – 12 лл.
65. Оп. 176. – II отд., 2 ст. – Д. 1382. О восстановлении прихода при Рождество-Богородицкой церкви м. Джурина Ямпольского у. (1895). – 5 лл.
66. Оп. 176. – II отд., 2 ст. – Д. 1526. По рапорту преосв. Волынского об открытии особого штата причта при Параскевиевской церкви в м. Мациове, Ковельского у. (1895). – 8 лл.
67. Оп. 176. – II отд., 2 ст. – Д. 1601. По рапорту преосв. Екатеринославского об открытии 3-го штата причта при церкви с. Вознесенки Александровского у. (1895). – 2 лл.
68. Оп. 176. – II отд., 2 ст. – Д. 1719. По рапорту преосв. Екатеринославского об открытии прихода с причтом (1895). – 10 лл.
69. Оп. 176. – II отд., 2 ст. – Д. 1788. По рапорту преосв. Екатеринославского об открытии прихода с причтом (1895). – 3 лл.
70. Оп. 176. – II отд., 2 ст. – Д. 1789. По рапорту преосв. Екатеринославского о назначении денежного пособия причту Екатеринославского собора (1895). – 5 лл.



71. Оп. 176. – V отд., 2 ст. – Д. 3177. По прошению крестьянина Екатеринославской еп. Феофила Малоок о привлечении свящ. Носакова к ответственности (1895). – 5 лл.
72. Оп. 176. – V отд., 2 ст. – Д. 3200. Жалобы священника Волын. еп. на решения епархиального начальства, коим присужден к лишению сана с исключением из духовного ведомства (1895). – 22 лл.
73. Оп. 176. – V отд., 2 ст. – Д. 3235. Жалобы священника на епархиальное начальство Екатериносл. еп. за отказ в назначении ему полной пенсии (1895). – 11 лл.
74. Оп. 205. – Д. 341. Отчет о состоянии Киевской еп. (1875). – 94 лл.

#### **Ф. 797. Канцелярия обер-прокурора Св. Синода**

75. Оп. 29. – II отд., 2 ст. – Д. 28. Отношение г. товарищу Министра Иностранных дел обер-прокурора Св. Синода гр. Толстого (1859-1860). – 8 лл.
76. Оп. 29. – II отд., 2 ст. – Д. 67. Об учреждении Таврической епархии (1859-1862). – 167 лл.
77. Оп. 38. – II отд., 2 ст. – Д. 80. Об учреждении в Черниговской еп. викариатства (1868-1869). – 5 лл.
78. Оп. 53. – I отд., 1 ст. – Д. 30. О производстве в чины за выслугу лет, служащих по православному Духовному ведомству (1883). – 48 лл.
79. Оп. 53. – I отд., 2 ст. – Д. 34. О недопущении к педагогической деятельности лиц, уволенных от учебной службы по неблагонадежности (1883). – 48 лл.
80. Оп. 53. – I отд., 2 ст. – Д. 37. О разрешении разных вопросов по делам о чинопроизводстве и пенсии за службу по Духовному ведомству (1883). – 36 лл.
81. Оп. 53. – I отд., 2 ст. – Д. 45. По прошению вдовы капитана Аделаиды Федоровой Лагерبلاد (1883). – 3 лл.
82. Оп. 53. – I отд., 2 ст. – Д. 71. По разсылке изданной доктором Овербеком книги «Безспорные преимущества православной католической церкви пред другими христианскими исповеданиями» (1883). – 5 лл.
83. Оп. 53. – I отд., 2 ст. – Д. 72. О воспреещении свободной выписки политических журналов и газет (1883-1884). – 57 лл.

#### **Ф. 799. Хозяйственное управление при Св. Синоде**

84. Оп. 13. – Д. 78. О мерах к устранению недостатков кандидатов на священнические места в Таврической еп. (1864). – 5 лл.
85. Оп. 94. – Д. 68. Записка члена училищного совета А. Игнатъева о состоянии православных церквей в приходах Волынской губ. (1895). – 7 лл.

**Ф. 1152. Департамент экономии Государственного совета**  
86. Оп. 10. – Д. 216. О расходе 70.000 руб. в вознаграждение убытков, причиненных в минувшую Турецкую войну Евпаторийскому Николаевскому собору (1883-1884). – 17 лл.

**Ф. 1282. Канцелярия министра внутренних дел**  
87. Оп. 3. – Д. 459. Отчет о состоянии Волынской губернии (1900). – 14 лл  
88. Оп. 3. – Д. 544. По всеподданнейшим отчетам о состоянии Волынской, Подольской губерний и Приморской области за 1900 г. (1900). – 93 лл.

**Центральний державний історичний архів України (м. Львів)**

**Ф. 146. Галицьке намісництво**  
89. Оп. 8. – Спр. 257. Про селянські заворушення в краї (1900-1903). – 10 арк.

**Ф. 152. Крайовий суд Львова**  
90. Оп. 2. – Спр. 28058. Справа по обвинуваченню православних священників (1900). – 8 арк.

**Державний архів Дніпропетровської області**

**Ф. 11. Канцелярія Катеринославського губернатора**  
91. Оп. 1. – Спр. 355. Дело о ходатайстве епископа Екатеринославского и Таганрогского Симона (1900). – 13 арк.  
92. Оп. 1. – Спр. 512. Дело о распространении революционной пропаганды (1900). – 111 арк.

**Державний архів Донецької області**

**Ф. 69. Благодійний 3-го округу церков Бахмутського повіту, м. Юзівки Катеринославської губернії**  
93. Оп. 1. – Спр. 314. О материальном обеспечении духовенства (1900). – 58 арк.

**Державний архів Одеської області**

**Ф. 2. Канцелярія Одеського градоначальника**  
94. Оп. 1. – Спр. 2712. О эврейских молитвенных делах (1900). – 6 арк.  
95. Оп. 13. – Спр. 2887. – О выдаче содержания римо-католическому духовенству в Одессе (1900). – 15 арк.

**Державний архів Полтавської області**

**Ф. 706. Полтавська духовна консисторія**  
96. Оп. 4. – Спр. 424. Указы консистории (1900-1903). – 15 арк.

**Державний архів Харківської області**

**Ф. 4. Харківське губернське правління**

97. Оп. 71. – Спр. 407. Об обвинении диякона Успенской церкви с. Коломака Д. Сукачева (1900). – 23 арк.
98. Оп. 103. – Спр. 1. Указы правительствующего Синода (1899-1900). – 12 арк.
- Ф. 40. Харківська духовна консисторія**
99. Оп. 83. – Спр. 103. О состоянии сектантства в епархии (1900). – 6 арк.

**Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.  
Вернадського (ІР НБУВ)**

**Ф. XIII. Канцелярія обер-прокурора Св. Синода**

100. Спр. 2000. О результатах ревизии Симферопольских учебных заведений (кін. XIX ст.). – 4 арк.
101. Спр. 2394. Объяснительная записка д.ст. с. Игнатия Зинченко Победоносцеву К.П. – 16 арк.
102. Спр. 2395. Зинченко И. – Победоносцеву К.П. Письмо (1900). – 4 арк.
103. Спр. 2396. Письмо помощника наблюдателя церковных школ П. Игнатовича К.П. Победоносцеву (1900). – 3 арк.
104. Спр. 2530. Михаил, епископ Таврический – Победоносцеву К.П. Письмо (1898). – 2 арк.
105. Спр. 297. Докладная записка о нуждах русской православной миссии в Иерусалиме. – Арк. 39-46.
106. Спр. 297. Докладная записка об отношении Иерусалимской церкви к русскому правительству. – Арк. 37-38 зв.
107. Спр. 3740. Єфремов К., прот., ректор Черниговской семинарии – Победоносцеву К.П. Письмо (1894). – 2 арк.
108. Спр. 3802. О результатах ревизии Симферопольских духовных учебных заведений (кін. XIX ст.). – Арк. 1.
109. Спр. 5080. Амвросий, архиепископ Харьковский – Победоносцеву К.П. Письмо (1896). – 1 арк.
110. Спр. 5083. Амвросий, архиепископ Харьковский – Победоносцеву К.П. Письмо (1896). – 2 арк.
111. Спр. 5084. Амвросий, архиепископ Харьковский – Победоносцеву К.П. Письмо (1896). – 2 арк.
112. Спр. 5085. Амвросий, архиепископ Харьковский – Победоносцеву К.П. Письмо (1896). – 2 арк.
113. Спр. 5087. Амвросий, архиепископ Харьковский – Победоносцеву К.П. Письмо (1896). – Арк. 1-2.
114. Спр. 5087. Амвросий, архиепископ Харьковский – Победоносцеву К.П. Письмо (1896). – 2 арк.
115. Спр. 564. Архимандрит Порфирий – Сенявину Л.Г, управляющему МИД. Письмо из Александро-Невской лавры (1855). – Арк. 1.

**Ф. 193. Сімейний архів Троїцьких**

116. Спр. 17. Известия с Востока о настоящем положении православных христиан (1853-1866). – Арк. 11-12 зв.

**Ф. 201. Новицкий Орест Маркович**

117. Спр. 30. Речь Новицкого О.М., посвященная ректору КДА (1856). – 2 арк.

**Ф. 225. Петров Микола Иванович**

118. Спр. 10. Петров Н.И. Очерки из истории Украинской литературы XVII и XVIII вв. (1911). – 268 арк.
119. Спр. 15. Петров Н.И. Записка о своей деятельности как секретаря Церковно-археологического общества и заведующего музеем в ответ на обвинения проф. А.А. Дмитриевского (1898). – 12 арк.
120. Спр. 19. Диплом почетного члена Исторического Общества Нестора Летописца Петрова Н.И. (1900). – 1 арк.
121. Спр. 28. Диплом почетного члена Руського археологического института в Константинополе Петрова Н.И. (1900). – 1 арк.
122. Спр. 29-31. Русское археологическое общество – Петрову Н.И. (1881-1914). – 3 арк.
123. Спр. 32. Диплом члена-сотрудника Руського географического общества (1870). – 1 арк.
124. Спр. 518. Українське наукове товариство – Петрову М.І. Листи та повідомлення (1907-1918). – Арк.1.
125. Спр. 519. Українське наукове товариство – Петрову М.І. Листи та повідомлення (1907-1918). – Арк. 1.
126. Спр. 571. Петров Н.И. в Совет КДА. Записка о своей деятельности как секретаря ЦАО и заведующего Музеем в ответ на обвинение профессора Дмитриевского А.А.
127. Спр. 579. Акт проверки ЦАМ при КДА (1894). – 1 арк.

**Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (СПб.) – (ОР РНБ)****Ф. 14. Аксаков И.С.**

128. Д. 658. Победоносцев К.П. – И.С. Аксакову. Письма (1871-1884). – 10 лл.

**Ф. 73. Бильбасов В.А. и Краевский А.А.**

129. Д. 23. «К портрету гр. Д.А. Толстого в Академии наук». Стихотворение политического характера (1884). – 2 лл.
130. Д. 1270. «Значение малороссийских торжественных обедов». Статья за подписью П.Н. (1871-1872). – 2 лл.

**Ф. 847. Шаховской Н.В.**

131. Д. 384. Гиляров-Платонов Н.П. – А.Д. Блудовой. Письмо (Б.Д.). – 1 л.
132. Д. 675. Победоносцев К.П. – Н.П. Гилярову-Платонову. Письма (1867-1872). – 14 лл.
133. Д. 680. Победоносцев К.П. – Н.П. Гилярову-Платонову. Письма (1880-1887). – 22 лл.

## II. Законодавчі положення та опубліковані документи

134. Адрес-календарь личного состава Киевской епархии, с алфавитным списком протоиереев и священников за 1890 г. – К., 1890. – 37 с.
135. Баптистское вероисповедание 1689 г. // <http://www.krotov.org/acts/17/1689bapt.html#26>
136. Ведомость о церквах и белом духовенстве за 1893 г. // Всепод. Отчет обер-прокурора... за 1894-1895 гг. – Приложения. – СПб., 1898. – С.14-17.
137. Ведомость об учившихся в духовно-учебных заведениях за 1876 г. // Извлечение из Всепод. отчета Обер-прокурора... за 1876 г. – СПб., 1887. – Приложение. – С. 78-81.
138. Ведомость об учившихся в духовно-учебных заведениях за 1887 г. // Всепод. отчет Обер-прокурора... за 1887 г. – СПб., 1889. – Приложение . – С. 79-83.
139. Ведомость об учившихся в духовно-учебных заведениях за 1893 г. // Всепод. отчет Обер-прокурора... за 1892-1893 гг. – СПб., 1895. – Приложение. – С. 128-129.
140. Величко С. Літопис / Відповідальний редактор Д.В. Мешанич. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. –642 с.
141. Воззвание его величества Государя Императора Всероссийского к болгарам // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – № 13. – С. 545-548.
142. Всепод. отчет Обер-прокурора по Ведомству православного исповедания за 1894 и 1895 гг. – СПб, 1898. – Приложение. – С.3-7, 10-13.
143. Всепод. отчет Обер-прокурора Св. Синода по Відомству православного исповедания за 1892-1893 гг. – СПб., 1898. – Приложения. – С.10-17.
144. Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора по Ведомству православного исповедания за 1900 г. – СПб., 1903. – Приложение. – С.10-13, 30-31, 79-83.
145. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Св. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1884 г. – СПб., 1886. – 362 с.
146. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Св. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1885 г. – СПб., 1887. – 292 с.
147. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Св. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1886 г. – СПб., 1888. – 237 с.
148. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Св. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1887 г. – СПб., 1889. – 289 с.
149. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Св. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1892-1893 гг. – СПб., 1895. – 601 с.
150. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Св. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1894-1895 гг. – СПб., 1898. – 427с.

151. Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Св. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1900 г. – СПб., 1903. – 289 с.
152. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Св. Синода... за 1875 р. – СПб., 1877. – Приложения. – С. 14-17, 46-47.
153. Выдающиеся события в жизни раскола (Из Всеподданнейшего отчета г . Обер-прокурора Св. Синода за 1896-1897 гг.) // Миссионерское обозрение. – январь 1900. – С. 37-41.
154. Высочайшие рескрипты. Преосв. Митрополит Киевский Иоанникий // Церковные ведомости. – № 47. – С. 357-358.
155. Докладная записка юрисконсульта при синодальном обер-прокуроре... // О применении уставов 1864 г. к духовным учреждениям. – СПб., Б.Г. – С. 1-138.
156. Духовно-учебные заведения ведомства Св. Прав. Всерос. Синода. – СПб.: Типо-литография М.П.Фроловой, 1899. – 19 с.
157. Журналы Полтавского губернского земского собрания XIX очередного созыва // Земский обзор. – 1883. – № 18. – С. 1-12.
158. Записка о состоянии Подольского училища девиц духовного ведомства // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – № 17. – отд. неоф. – С . 591-594.
159. Записка о церковных школах. – Б.М., Б.Г. – Приложение 1, 2, 3. – С. 44-46.
160. Из Положения об Императорской Археологической Комиссии // Сохранение памятников церковной старины в России в XVIII- XIX вв. – Сб. док-в. – М.: Отечество, 1997. – С. 95.
161. Из Устава Церковно-археологического общества и музея при Киевской Духовной Академии // Сохранение памятников церковной старины в России в XVIII- XIX вв. – Сб. док-в. – М.: Отечество, 1997. – С.116-118.
162. Извлечение из Всепод. отчета Обер-прокурора Св. Синода гр. Д. Толстого по відомству православного исповедания за 1876 г. – СПб., 1877. – Приложения. – С. 102-103
163. Извлечение из Всепод. Отчета Обер-прокурора Св. Синода гр. Д. Толстого по відомству православного исповедания за 1878 г. – СПб., 1879. – 125 с.
164. Извлечение из всепод. отчета обер-прокурора Св. Синода за 1887 г. // Церковные Ведомости. – 1891. – № 10. – С. 87-88.
165. Извлечение из Всеподданнейшего отчета Обер-прокурора Св. Синода гр. Д. Толстого по ведомству православного исповедания за 1876 г. – СПб., 1877. – 292 с.
166. Извлечение из Всеподданнейшего отчета Обер-прокурора Св. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1887 г. // Церковные ведомости. – 1891. – № 20. – С. 204-206.
167. Извлечение из Всеподданнейшего отчета Обер-прокурора Св. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1880 г. – СПб., 1882. – 205 с.

168. Извлечение из Всеподданнейшего отчета Обер-прокурора Св. Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1881 г. – СПб., 1883. – 194 с.
169. Извлечение из Всеподданнейшего отчета Обер-Прокурора Св. Синода гр. Д. Толстого по ведомству православного исповедания за 1876 г. – СПб., 1877. – Приложение. – С. 70-71, 78-81.
170. Извлечение из Всеподданнейшего отчета та обер-прокурора... за 1880 г. – СПб., 1882. – Приложение. – С. 90-91.
171. Извлечение из протоколов XVI очередного съезда депутатов Бахмутского учил. округа, происходившего 2-5 мая 1877 г. // Екатеринославские епархиальные ведомости. – отд. оф. – 1 сент. 1877 г. – № 17. – С. 371-378.
172. Извлечение из протоколов очередного съезда духовенства I благочиннического округа Бахмутского у. // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 15 февр. 1877. – Отд. оф. – С. 67-74.
173. Именной список ректорам и инспекторам духовных академий и семинарий, преподавателям духовных академий... // Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода и Российской церковной иерархии на 1901 г. – Б.М., Б.Г. – С 14-16.
174. Инструкция благочинному приходских церквей. – Спб.: В Синодальной типографии, 1895. – 13 с.
175. Историко-статистическое обозрение современного старообрядческого раскола в черниговской епархии / Составил Д. Скворцов. – Чернигов: Типография губернского правления, 1901. – 47 с.
176. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов: Типография Г.Л. Шапиры, 1873. – Кн. 1 (Общий обзор епархии). – 242 с.
177. История Русской Православной Церкви в документах федеральных архивов России, архивов Москвы и СПб. Аннот. справ.-указ. – М., 1995
178. Киевская духовная Академия в 1880/1881 уч. г. (Извлечение из отчета) // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 40. – Ч. неоф. – С.2.
179. Объявления от Московского Славянского Благотворительного Общества // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – №13. – С. 579-581.
180. От правления Лубенского духовного училища // Полтавские епархиальные ведомости. – 1899. – № 19. – Ч. оф. – С.518-519.
181. Отчет Комитета по сооружению Православного Храма у подножия Балкан в Южной Болгарии, для вечного поминовения воинов, павших в войну 1877-1878 гг. // Волынские епархиальные ведомости. – 1883. – №4. – С.94-98.
182. Отчет о состоянии церковной проповеди в Екатеринославской епархии за 1876 г. // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1877. – № 11. – Отд. оф. – С.230, 232-234.

183. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в учебно-воспитательном отношении // Полтавские епархиальные ведомости. – 10 июня 1899. – №10. – С.528-542.
184. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1897/1898 уч. г. // Полтавские епархиальные ведомости. – 1899. – Ч. оф. – № 19. – С.491.
185. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1897/1898 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. – 1899. – №20. – С.535-536.
186. Отчет по учебно-воспитательной части в Екатеринославском епархиальном женском училище за 1875-1876 уч. год // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1877. – №2. – отд. оф. – С.31-38.
187. Отчет по учебно-воспитательной части в Екатеринославском епархиальном женском училище за 1875-1876 уч. год // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1877. – №3. – отд. оф. – С.49-61.
188. Отчет Подольского епархиального Историко-статистического Комитета и состоящих при нем Древнехранилище и Епархиальной Библиотеки за 1901 г. / Составлен свящ. Е. Сецинским. – К.-Подольский: Типография С.П. Киржацкого, 1902. – 15 с.
189. Памятная книжка Киевской губернии на 1899 г. Издание Киевского Губернского Статистического комитета. – К.: Киевская губернская типография, 1898. – 325 с.
190. Памятная книжка Киевской епархии. Историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общественно-статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / Составили А.Воронов и В.Антонов. – К.: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1882. – 262 с.
191. Петров Н.И. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при КДА. – К.: Типо-литография С.В. Кульженко, 1915. – Выпуск IV-V. – 61 с.
192. Петров Н.И. Альбом достопримечательностей Церковно-Археологического музея при Киевской духовной Академии. – К.: Типография школы печатного дела, 1912. – Выпуск 1. Коллекция синайских и афонских икон преосв. Порфирия Успенского. – 39 с.
193. Петров Н.И. Альбом достопримечательностей Церковно-Археологического музея при Киевской духовной Академии. – К.: Типография школы печатного дела, 1913. – Выпуск 2. Сорокинско-филаретовская коллекция русских икон. – 37 с.
194. Полное собрание законов Российской империи (Собрание 2-е): В 55 т. – СПб., 1830-1884. – Т.17. – № 15.872.
195. Полное собрание законов Российской империи (Собрание 2-е): В 55 т. – СПб., 1830-1884. – Т.18. – Отд.1. – № 17.133.



196. Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия (Височайше утвержденное 14 августа 1881 г.) // Церковно-общественный вестник. – 1881. – №109. – С.6-7.
197. Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия (Височайше утвержденное 14 августа 1881 г.) // Церковно-общественный вестник. – 1881. – № 110. – С.4-7.
198. Положение об управлении церквами и духовенством военного и морского ведомств. – СПб.: Синодальная типография, 1890. – 31 с.
199. Поминки царя освободителя крестьянами в с. Соловьевке радомысльского уезда киевской губернии, в день 30 августа 1881 г. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1881. – 21 с.
200. Постановления Св. Синода об устройстве приготовительных классов при духовных училищах. – Петрозаводск: В губернской типографии, 1880. – 16 с.
201. Правила для поведения учащихся в Подольской духовной семинарии // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – № 21. – С. 314-320.
202. Правила для производства испытаний по духовному ведомству на звание учителя или учительницы одноклассной ЦПШ // Церковные ведомости. – 1891. – № 1. – С.1-3.
203. Правила о школах грамоты // Церковные ведомости. – 1891. – №20. – С.163-166.
204. Правила об устройстве миссий и способе действий миссионеров и пастырей церквей по отношению к раскольникам и сктантам. – М.: Типография Э.Лиснера и Ю.Романа, 1888. – 12 с.
205. Правительственные постановления // Харьковские епархиальные ведомости. – 1874. – № 7. – С.157.
206. Правительственные постановления // Харьковские епархиальные ведомости. – 1874. – № 8. – С.189-191.
207. Правительственные постановления по духовному ведомству // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – №14. – С.179-180.
208. Правительственные распоряжения и постановления по духовно-учебному ведомству // Харьковские епархиальные ведомости. – 1874. – №3. – С.57-58.
209. Правительственные распоряжения. Определения Св. Синода // Волынские епархиальные ведомости. – 1883. – №8. – С.207-208.
210. Призыв г. главного Начальника края, обращенный к приходскому, особенно сельскому духовенству // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – №18. – С.7-8.
211. Программа журнала “Киевская старина” // Киевская старина. – сентябрь 1882. – Т.III. – С.XIII.
212. Протоколы Епархиального Съезда депутатов духовенства Подольской епархии 1896 г. // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – Приложение к №32. – С.82-86.
213. Протоколы заседаний Дамского комитета Общества попечения о больных и раненых воинах // Екатеринославские епархиальные

- ведомости. – 1877. – №11. – С.236-244.
214. Разговор Великороссии с Малороссией // Киевская старина. – февраль 1882. – Т. I. – 130 с.
  215. Распоряжения епархиального начальства // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1877. – №15. – С.324.
  216. Распоряжения епархиального начальства // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1877. – №21. – С.454.
  217. Распоряжения епархиального начальства // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1877. – №13. – С.274-275.
  218. Распоряжения епархиального начальства // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1877. – №9. – С.187-190.
  219. Распоряжения епархиального начальства // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1877. – №17. – С.357-358.
  220. Распоряжения и постановления правительства // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1877. – №16. – С.341-344.
  221. Регламент или устав Духовные Коллегии. – СПб., 1721. – 52 с.
  222. Россия в Святой Земле: Документы и материалы. В 2-х тт. – М., 2000.
  223. Руководство о производстве следствий для духовных следователей Полтавской епархии, извлеченное из существующих узаконений. – Полтава: Типо-литография И.А.Дохмана, 1887. – 28 с.
  224. Сборник постановлений и распоряжений о церковно-приходских школах. – Харьков: Типография окружного штаба, 1888. – 121 с.
  225. Скорьбь киевлян о потере магдебургского права // Киевская старина. – май 1882. – Т. II. – С. 352-357.
  226. Состав Св. Пр. Всерос. Синода и российской церковной иерархии на 1901 г. – Б.М., Б.Г. – 241 с.
  227. Состав Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода Синода и российской церковной иерархии на 1885 г. – Б.М., Б.Г. – 81 с.
  228. Сохранение памятников церковной старины в России в XVIII – нач. XX вв. Сб. Документов / В.С. Дедюхина, С.П. Масленицина, Л.В. Шестопалова, Л.И. Лифшиц, Н.А. Потапова. – М.: Отечество, 1997. – 400 с.
  229. Средства содержания церковных школ // Записка о церковных школах. – Приложение 1. – Б.М., Б.Г. – С. 44.
  230. Статистическая таблица о старообрядческом расколе в Черниговской епархии за 1900 г. // Историко-статистическое обозрение современного старообрядческого раскола в черниговской епархии / Составил Д. Скворцов. – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1901. – С. 34-37.
  231. Съезд Подольских благочинных в г. Каменце 5-8 окт. 1893 г. – Кам.-Подольский: Типогр. Подол. губерн. правления, 1893. – 19 с.
  232. Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – К.-Подольский, 1889. – Вып. IV. – 416 с.
  233. Указ Е.И.В., самодержца Всероссийского из Всерос. Правит. Синода // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 16. – С.1-3.

234. Устав Богоявленского при КДА братства для вспомоществования служащим в Академии и студентам ея. – К.: Типография И.И. Горбунова, 1901. – 52 с.
235. Устав духовных консисторий. – СПб.: В синодальной типографии, 1857. – 134 с.
236. Устав духовных консисторий. – СПб.: В синодальной типографии, 1881. – 172 с.
237. Устав духовных консисторий. – СПб.: В синодальной типографии, 1882. – 200 с.
238. Уставы и штаты духовных семинарий и училищ, Высочайше утвержденные 14 мая 1867 г. – СПб.: В Синодальной типографии, 1867. – 84 с.
239. Циркулярное отношение г. Обер-Прокурора Св. Синода к епархиальным преосвященным // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1877. – № 2. – С. 26-27.

### III. Газетні публікації

240. «Славянский мир». Иллюстрированный сборник литературных, исторических и географических сведений о славянах // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – № 14. – С. 615-616.
241. В Свято-Андреевском братстве // Одесский листок. – 1895. – № 15. – С. 3.
242. В чем обвиняют духовенство и справедливы ли эти обвинения (3 Подольских епархиальных ведомостей) // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 38. – С. 1-2.
243. Вопрос о малорусском наречии в отношении к штундизму // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 4. – С. 1-4.
244. Встречи русских войск, возвращавшихся с театра военных действий на родину, последовавшие при проходе войск чрез г. Каменец-Подольский 21, 22, 23 и 24 сентября 1878 г. // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – № 20. – С. 732-737.
245. Герои современной войны // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – № 15. – С. 646.
246. Государь Император на театре военных действий // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – № 15. – С. 636-637.
247. Два общества // Церковно-общественный вестник. – 1881. – № 141. – С. 1-2.
248. Двадцатилетие крестьянской реформы // Земство. – 1881. – № 12. – С. 3.
249. Деяния в Бозе почившего Государя Императора для блага отечественной церкви // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 11. – С. 1-3.
250. Деятельность духовенства во время еврейского погрома // Церковно-общественный вестник. – 1881. – № 91. – С. 5-6.
251. Духовенство и земство // Церковно-общественный вестник. – 1881. – № 68. – С. 1-2.

252. Духовенство и земство // Церковно-общественный вестник. – 1881. – № 75. – С. 1-2.
253. Духовные периодические издания на 1897 г. // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1896. – № 51. – Ч. неоф. – С. 1134-1136.
254. Еврейские беспорядки в Нежине // Церковно-общественный вестник. – 1881. – № 92. – С. 5-7.
255. Епархиальная хроника // Церковно-общественный вестник. – 3 апреля 1882. – № 44. – С. 2.
256. Еще два слова об отношении светской литературы к духовенству // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 38. – С. 4-5.
257. Заседание исторического общества Нестора Летописца // Киевлянин. – 1896. – № 98. – С. 3.
258. Значение духовенства в обществе // Церковно-общественный вестник. – 1881. – № 85. – С. 1-2.
259. Из Конских Раздор Александровского уезда // Церковно-общественный вестник. – 1881. – № 94. – С. 4-5.
260. Из наблюдений сельского учителя над народною школою // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 42. – С. 5.
261. Из современной хроники Киева и киевской епархии // КЕВ. – 1876. – № 4. – Отд. 2. – С. 144.
262. Из Харьковской губернии // Церковно-общественный вестник. – 1881. – № 90. – С. 6.
263. Из Харьковской епархии // Церковно-общественный вестник. – 1881. – № 97. – С. 7.
264. Из Харьковской епархии // Церковно-общественный вестник. – 2 июня 1882. – № 73. – С. 3.
265. Из Черниговской губернии // Церковно-общественный вестник. – 1881. – № 75. – С. 2-3.
266. К вопросу о малорусском слове в церковной проповеди // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 13. – С. 4-6.
267. К вопросу об обеспечении духовенства // Вера и разум. – 1884. – № 21. – С. 647-648.
268. К народной переписи // Киевлянин. – 1896. – № 101. – С. 2.
269. К сведению духовенства Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. – 1899. – № 19. – Ч. оф. – С. 516.
270. К слову о выборе благочинных – Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 19. – Ч. неоф. – С. 3-5.
271. К характеристике отношения нашего крестьянства к настоящей войне // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – № 15. – С. 637-638.
272. Летопись текущих событий // Волынские епархиальные ведомости. – Ч. неоф. – 1883. – № 7. – С. 189-190.
273. Миссионерское собеседование с киевскими штундистами о церкви небесной // Миссионерское обозрение. – 1900, январь. – С. 100.
274. Народное образование в Александровском уезде // Степь. – 1886. – № 12. – С. 177-179.

275. О взимании платы с иносословных воспитанников духовных семинарий // Церковные Ведомости. – 1891. – № 33. – С. 275.
276. О воскресной школе при Подольской духовной семинарии // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – № 13. – Ч. неоф. – С. 489-495.
277. О новом уставе Духовных Академий // Волынские епархиальные ведомости. – 1883. – № 9. – Ч. неоф. – С. 248-249.
278. О расходе на содержание миссионеров в десяти западных и южных епархиях // Церковные Ведомости. – № 31. – С. 267.
279. О скопческой секте и проявлении ея в Балтском уезде Подольской губернии // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – № 15. – Ч. неоф. – С. 548.
280. О скопческой секте и проявлении ея в Балтском уезде Подольской губернии // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – № 14. – Ч. неоф. – С. 511-522.
281. Об издании журнала «Вестник народной помощи»... // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – № 13. – С. 581-584.
282. Общее собрание Православного Палестинського общества // Вера и разум. – 1884. – № 21. – С. 644-647.
283. Освящение школьных зданий при Брацлавском церковном приходе // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – Ч. неоф. – № 51. – С. 1130.
284. Особенные обычаи в юго-западной России в некоторые праздники // Церковно-общественный вестник. – 1881. – № 118. – С. 3.
285. Отечественная церковь в 1876 г. // Подольские епархиальные ведомости. – 1898. – № 21. – отд. неоф. – С. 749.
286. Отзыв «Руси» об антиеврейском движении // Киевские епархиальные известия. – 1881. – С. 13-14.
287. Открытие мощей святителя и чудотворца Феодосия, архиепископа Черниговского // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – Ч. неоф. – № 39. – С. 788.
288. Открытие церковно-приходской школы при Браиловском свеклосахарном заводе // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – № 52. – С. 1152-1154.
289. Панихиды по Бозе почившем Государе Императоре // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 9. – С. 3.
290. Переселение крестьян из Полтавской губернии // Земский обзор. – 1883. – № 2. – С. 20.
291. Переход русских через Балканы и новые победы // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – № 15. – С. 631-635.
292. По вопросу об обеспечении духовенства // Вера и разум. Листок для Харьковской епархии. – 1884. – № 21. – С. 647-648.
293. Полтавское уездное земское собрание XIX очередного созыва // Земский обзор. – 1883. – № 12. – С. 159-161.

294. По поводу статьи газеты «Земство» // Церковно-общественный вестник . – 1881. – № 86. – С. 3.
295. Пособие церковно-приходским школам киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – Часть неоф. – 1881. – № 16. – С. 7-8.
296. Посольство папы на торжество Св. коронавания // Киевлянин. – 1896. – № 107. – С. 2.
297. Преосвященный Ириней, Епископ Подольский и Брацлавский // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – ч. неоф. – № 50.- С. 1097-1100.
298. Преследование проповедничества (Из Бердянська Таврической губернии) // Церковно-общественный вестник. – 1881. – № 1. – С. 5-6.
299. Прибытие в г. Каменец-Подольский новоприсяженного Владыки Преосвященнейшего Иринея, Епископа Подольского и Брацлавского // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – № 50. – ч. неоф. – С. 1093-1097.
300. Приемные экзамены в Киевскую духовную Академию // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 34. – Ч. неоф. – С. 7-8.
301. Прилукское уездное земское собрание XIX созыва // Земский обзор. – 1883. – № 4. – С. 40-41.
302. Прощание Подольской паствы с своим Архипастырем Преосвященным Димитрием // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – № 49. – ч. неоф. – С. 1061-1079.
303. Религиозная основа армии // Вестник военного духовенства. – 1898. – № 3. – С. 74-79.
304. Розов А. Славянофилы и наш церковный вопрос // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 3. – С. 5-8.
305. Розов А. Славянофилы и наш церковный вопрос // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 4. – С. 4-9.
306. Розов А. Славянофилы и наш церковный вопрос // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 5. – С. 3-8.
307. Русская церковь в 1880 г. // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 2. – С. 3.
308. Сбор пожертвований на приобретение морских судов добровольного флота в России вообще и в Подолии в частности // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – № 15. – С. 533-541.
309. Свящ. Жаловский. Сколько церковной земли в Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – Ч. неоф. – № 39. – С. 6.
310. Скворцов В. Организация штундистской миссии и протоколы одного сектантского съезда-конференции // Миссионерское обозрение. – 1900, сентябрь. – С. 209-225.
311. Слово по случаю открытия бюста Гоголя в Нежине, сказанного в нежинской церкви 4 сентября 1881 г. // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 37. – С. 3, 4.
312. Современное обозрение // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 21. – С. 4-5.

313. Старинные эктении об освобождении православных христиан от магометанского ига // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – № 13. – С. 570-576.
314. Столетие Волынской семинарии // Киевлянин. – 1896. – № 90. – С. 2.
315. Столетний юбилей Волынской духовной семинарии // Киевлянин. – 1896. – № 92. – С. 3.
316. Церковно-школьный отдел на Нижегородской Всероссийской выставке // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – № 45. – Ч. неоф. – С. 959-962.
317. Церковно-школьный отдел на Нижегородской Всероссийской выставке // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – № 47. – С. 1010-1018.
318. Церковь русская в 1880 г. // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 1. – ч. неоф. – С.2.
319. Юбилей Волынской семинарии // Подольские епархиальные ведомости . – 1896. – № 36. – Ч. неоф. – С. 776-777.

#### **IV. Праці та промови духовенства, чиновників духовного відомства з суспільної та релігійної тематики**

320. Архимандрит Сильвестр. Ответ православного на предложенную старокатоликами схему о Св. Духе. – К.: Типография С.Т. Еремеева, 1875. – 144 с.
321. Архимандрит Сильвестр. Ответ православногo на схему старокатоликов о добрых делах. – К.: Типография С.Т. Еремеева, 1875. – 118 с.
322. Архимандрит Платон. Христианство и социализм (Речь, произнесенная на годовичном акте КДА, 26 сентября 1900 г.). – К.: Типография И.И. Горбунова, 1900. – 46 с.
323. Беседы сельского священника к прихожанам. – К.: В типографии И. и А. Давыденко, 1866. – 215 с.
324. Братский совет новорукоположенному в сельский приход священнику ( Опыт практического руководства для пастырей) свящ. Афанасия Недельского. – К.: Типогр. Т.Н.Корчак-Новицкого, 1883. – Вып. 1. – 202 с.
325. Грацианский И. Пастырский голос к прихожанам против толков о переделе земли. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1883. – 16 с.
326. Жаловский И. Заметки сельского священника // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 32-33. – С. 9.
327. Ковальницкий М.Ю. О значении национального элемента в историческом развитии христианства (Речь, произнесенная на годовичном акте КДА, 28 сентября 1880 г.). – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1880. – 44 с.
328. Пастырское послание члена Св. Синода, Высокопреосвященного Платона митрополита Киевского и Галицкого, к глаголемым «старообрядцам». – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1888. – 10 с.

329. Победоносцев К.П. Великая ложь нашего времени // К.П. Победоносцев: pro et contra... – СПб.: РХГИ, 1996. – С. 99-114.
330. Победоносцев К.П. Народное просвещение // К.П. Победоносцев. Сочинения. – СПб.: Наука, 1996. – С. 307-312.
331. Победоносцев К.П. Ученье и учитель. Педагогические заметки // К.П. Победоносцев. Сочинения. – СПб.: Наука, 1996. – С. 473-508.
332. Победоносцев К.П. Церковь и государство // К.П. Победоносцев: pro et contra... – СПб.: РХГИ, 1996. – С. 80-85.
333. Речь к воинам Курского полка при выступлении его в поход 1 декабря 1876 г., произнесенная высокопреосвященным Димитрием, архиепископом Волынским и Житомирским // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – № 2. – С. 51.
334. Речь пред панихидою в девятый день кончины в Бозе почившего Государя Императора (произнесена 9 марта в церкви при Коллегии Павла Галагана протоиереем И. Экземплярским) // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 11. – С. 3-4.
335. Речь, сказанная 16 октября священником Богоугодного заведения г. Екатеринослава о. Василием Острогорским пред благодарственным молебствием // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1877. – № 21. – С. 323-324.
336. Речь, сказанная новобранцам второго призывного участка липовецкого у., пред произнесением присяги // Киевские епархиальные ведомости. – 1876. – № 7. – С. 236-237.
337. Слово, сказанное в церкви Киево-Братского монастыря 26 мая 1899 г. пред панихидой, совершенной по случаю исполнившегося столетия со дня рождения А.С. Пушкина. – К., 1899. – 2 с.

#### **V. Листування, спогади, щоденники**

338. А.Л. Как основалась “Киевская старина” // Киевская старина. – март 1897. – Т. LVI. – С. 63-64.
339. Александр Михайлович Великий князь: Книга воспоминаний. – М., 1991. – 271 с.
340. Витте С.Ю. Избранные воспоминания 1849-1911. – М.: Мысль, 1991. – 708 с.
341. Дневник государственного секретаря А.А. Половцова. – В 2 т. – М.: Наука, 1966. – Т. 1 (1883-1886). – 551 с.
342. Дневник государственного секретаря А.А. Половцова. – В 2 т. – М.: Наука, 1966. – Т. 2 (1887-1892). – 578 с.
343. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – Кн. 1. – 278 с.
344. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1933. – Кн. 2. – 485 с.
345. Муханова В. Польское восстание в Киевской губернии // Колосья. – 1884. – № 5, 6. – С. 31-32.
346. Певницкий В.Ф. Воспоминания о покойном митрополите Арсении. – К.: Типография В. Давыденко, 1877. – 195 с.



347. Петров М. Воспоминания и переписка с разными лицами (1840-1882 гг.) // Микола Петров. Скрижалі пам'яті / Упор. В. Ульяновського, І. Карсим. – К.: Либідь, 2003. – С. 144-299.
348. Петров М. Воспоминания о высокопреосвященнейшем Димитрии (Ковальницком), архиепископе Херсонском и Одесском // Микола Петров. Скрижалі пам'яті / Упор. В. Ульяновського, І. Карсим. – К.: Либідь, 2003. – С.314-331.
349. Петров М. Воспоминания старого археолога // Микола Петров. Скрижалі пам'яті / Упор. В. Ульяновського, І. Карсим. – К.: Либідь, 2003. – С. 106-143.
350. Петров М. Скрижалі пам'яті / Упоряд. В. Ульяновського, І. Карсим. – К., 2003. – 336 с.
351. Петров М. Воспоминания о преосвящ. Филарете (Филаретове), бывшем ректоре КДА (1860-1878 гг.) // Микола Петров. Скрижалі пам'яті / Упор. В. Ульяновського, І. Карсим. – К.: Либідь, 2003. – С. 300-312.
352. Письмо А.Л. Нейдгарта // [HYPERLINK http://www.krotov.org/acts/19/19001225.html](http://www.krotov.org/acts/19/19001225.html); [www.krotov.org/acts/19/19001225.html](http://www.krotov.org/acts/19/19001225.html);
353. Письмо председателя археологической Комиссии А.А. Бобринского // Сохранение памятников церковной старины в России в XVIII- XIX вв. – Сб. док-в. – М., 1997. – С. 169-172.
354. Победоносцев К. Письма Тютчевой // <http://www.krotov.org/acts/19/1881pobe.html>.
355. Свящ. А. Касаткин. Пастырь на корабле (Путевые заметки и впечатления священника...) // Вестник военного духовенства. – 1898. – № 17. – С. 529-534.
356. Стороженко М. З мого життя / Упор. і вст. ст. В. Ульяновського. – К.: Либідь, 2005. – 432 с.

## НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

357. Андреева С.Г. Пекинская Духовная миссия в контексте российско-китайских отношений (1715-1917 гг.): Автореферат... канд. истор. наук . – М., 2002. – 19 с.
358. Антонин, иеродиакон. Киево-Подольская Успенская церковь: Историко-статистическое исследование. – К., 1891. – 113 с.
359. Архимандрит Климент, иеромонах Аполлос, монах Третий. Киево-Печерская лавра и ее значение в истории украинского народа. – К.: Типогр. К.-П. Успенской Лавры, 1918. – 36 с.
360. Барсов Н. Духовенство в настоящее время // Энциклопедический словарь / Под ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. – СПб.: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1893. – Т. XI (Кн. 21). – С. 263.
361. Барсов Н. Католическая церковь в современной России // Энциклопедический словарь / Под ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. – СПб.: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1895. – Т. XIV -А (Кн. 28). – С. 739.

362. Барсов Т.В. Святейший Синод в его прошлом. – СПб.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1896. – 446 с.
363. Бердяев Н.А. Истина православия // Вестник русского западно-европейского патриаршего экзархата. – 1952. – № 11. – С. 4-11.
364. Бердяев Н.А. Самопознание (Опыт философской автобиографии). – М.: Мысль, 1991. – 220 с.
365. Библиография // Киевская старина. – январь 1882. – Т. I. – С. 199-203.
366. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998.
367. Бойко А.А. Преса православної церкви в Україні кін. 19 – поч. 20 ст.: тематика і проблематика. Автореф... доктора філологічних наук. – К., 2002. – 31 с.
368. Болдовский А., Кузнецов А. Комитет Учебный при Св. Синоде // Православная Богословская Энциклопедия или Богословский энциклопедический словарь / Под ред. Н.Н. Глубоковского – СПб., Типография АО «Слово», 1911. – Т. XII. – С. 464-477.
369. Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. // Советская этнография. – 1881. – № 5. – С. 20-21.
370. Бухаркин П.Е. Православная церковь и русская литература в XVIII-XIX вв.: Проблемы культурного диалога. – СПб., 1995. – 341 с.
371. Бычков И.А. и др. Краткий обзор собрания рукописей, принадлежащего епископу Порфирию, а ныне хранящемуся в Императорской публичной библиотеке. – СПб., 1885. – 16 с.
372. Бычков С.С. Русская церковь и имперская власть: В 3-х тт. – М., 1998.
373. В.Т. Раскол и сектантство в Полтавской епархии. – Полтава: Типография торгового дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1908. – 20 с.
374. Василенко Н. Черное духовенство // Энциклопедический словарь / Под ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. – СПб.: Типография АО «Блокгауз-Ефрон», 1893. – Т. XI (Кн. 21). – С. 265.
375. Вейнберг Л. Иерусалим // Энциклопедический словарь. – СПб.: Типо-литография И.А. Ефрона, 1894. – Т. XIII А. – С. 652-658.
376. Венчание русских государей на царство. Начиная с царя Михаила Федоровича до императора Александра III. – СПб.: Изд. Германа Гоппе, 1883. – 283 с.
377. Викул П.Ф. По поводу столетия воссоединения Подолией с Россией. 1793-1893. Прошедшее Подолии. – К.-Под., 1893. – 83 с.
378. Винтер Э. Папство и царизм. – М., 1964.
379. Власовський І. Нарис історії УПЦ. У 4-х тт. – К.: Либідь, 1998. – Т. III. – 392 с.
380. Высотский А. Записки по обличению молоканства. – Симферополь, 1892. – 157 с.
381. Глаголев А. Иерусалим библейно-иудейский и – частью – современный в историко-археологическом отношении // Православная Богословская энциклопедия / Под ред. проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1905. – Т. VI. –

- С. 443-483.
382. Гоголь Н.В. Несколько слов о нашей церкви и духовенстве // Гоголь Н. В. Размышления о православной литургии. – К.: «Преса України», 1999. – С. 111-113.
383. Гоголь Н.В. О том же // Гоголь Н.В. Размышления о православной литургии. – К.: «Преса України», 1999. – С. 114-116.
384. Голубев С. Порфирий (Успенский) // Русский Биографический Словарь . Издан под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А.А. Половцова. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1905. – Т. 14. – С. 593-596.
385. Голубинский Е.Е. Благие желания (*pia desideria*) относительно русской церкви // О реформе в быте русской церкви. – М.: Типогр. П.П. Рябушинского, 1913. – С. 31-32.
386. Голубинский Е.Е. К вопросу о церковной реформе // О реформе в быте русской церкви. Сб. статей Е.Е. Голубинского – ординарного академика Императ. Академии наук и заслуж. ординарн. проф. МДА. – М.: Изд. Императ. Общества Истории и Древностей Российских при Московском университете, 1913. – С. 102-126.
387. Голубинский Е.Е. Повесть о хорошем человеке // О реформе в быте русской церкви. Сб. статей Е.Е. Голубинского – ординарного академика Императ. Академии наук и заслуж. ординарн. проф. МДА. – М.: Изд. Императ. Общества Истории и Древностей Российских при Московском университете, 1913. – С. 37-61.
388. Горчаков М. Синод // Энциклопедический словарь / Под. Ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. – СПб.: Типогр. АО «Изд. Дело Брокгауз-Ефрон, 1900. – Т. XXX (Кн. 59). – С. 39-43.
389. Горчаков М. Церковные наказания // Энциклопедический словарь / Под ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. – СПб.: Типография АО “Блокгауз-Ефрон”, 1903. – Т. XXXVIII (Кн. 75). – С. 99-104.
390. Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем. ( Историко-статистический опыт). – Полтава: Типо-литография М.Л. Старожицкого, 1901. – Выпуск 1. – 418 с.
391. Грекулов Е.Ф. Православная инквизиция в России. – М.: Наука, 1964. – 168 с.
392. Грекулов Е.Ф. Православная церковь – враг просвещения. – М.: Изд. АН СССР, 1962. – 192 с.
393. Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2 пол. XIX – нач. XX в.). – М.: Наука, 1969. – 184 с.
394. Грушевський М. Історія України-Руси (витяги) // Грушевський М.С. Духовна Україна Збірка творів. – К.: Либідь, 1994. – С. 256-516.
395. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні // М.С. Грушевський. Духовна Україна. Збірка творів. – К.: Либідь, 1994. – С. 5-135.
396. Дениско Л.І. Релігійні православні періодичні видання XIX – поч. XX ст. у фондах НБУ ім. В.І. Вернадського: Каталог / Наук. Ред. О.С.

- Онищенко. – К: НБУВ, 2001. – 198 с.
397. Денисов Г.І. Лавра і царські війни. – К., 1930. – 64 с.
398. Димитрий, еписк. К приближающемуся трехсотлетнему юбилею Киевской Духовной Академии. – К.: Типогр. И.И. Горбунова, 1901. – 15 с.
399. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – 69 с.
400. Драгоманів М. Віра й громадські справи. – К.: Друкарня “Герольд”, 1917. – 13 с.
401. Драгоманов М. Про волю віри. – Ірвінгтон: Видання “Кирило-Мефодіївського братства”, 1974. – 32 с.
402. Єфименко А. Ссылные малороссияне в Архангельской губернии (1707-1802) // Киевская старина. – сентябрь 1882. – Т. III. – С. 391-412.
403. Жилюк С.І. Ідейні засади православного оновлення та практичної діяльності Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви. Автореф... доктора юридичних наук. – К., 2005. – 31 с.
404. Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917 рр.). – Житомир: Журфонд, 1996. – 174 с.
405. Житецкий П.И. О переводах Євангелия на малорусский язык. – СПб.: Типография Императорской АН, 1906. – 21 с.
406. Завьялов А. Земли церковные // Православная Богословская энциклопедия / Под ред. проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1904. – Т. V. – С. 686-690.
407. Зайончковский П.А. Комментарии // Дневник государственного секретаря А.А. Половцова. – В 2 т. – М.: Наука, 1966. – Т. 1 (1883-1886). – С. 483-484.
408. Зайончковский П.А. Российское самодержавие конца XIX ст. ( Политическая реакция 1880-1890-х гг.). – М., 1970. – 445 с.
409. Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX-XX ст. 1881-1903-х гг.). – М., 1973. – 351 с.
410. Записка о церковных школах. – Б.М., Б.Г. – 49 с.
411. Земская волость. – К.: Типография С.Т. Еремеева, 1873. – 91 с.
412. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і творчість митрополита Василя Липківського. – К.: “Дніпро”, 1997. – 423 с.
413. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в I третині XX ст. – К.: Освіта, 1993. – 256 с.
414. Знаменский П.В. Приходское духовенство на Руси. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. – М., 2003. – 254 с.
415. Значение православия в исторической судьбе России / А.А. Царевский. – Л., 1991. – 215 с.
416. Инструкции // Православная Богословная энциклопедия. – СПб, 1904. – Т.V. – С. 987-991.
417. Іона, архимандрит. Папський престол и православный Восток. Очерки и этюды по вопросу о современном отношении Рима к России и Ближнему Востоку. – СПб., 1913. – 52 с.

418. Исполатов П. Консистория // Православная Богословская энциклопедия / Под. ред. Н.Н. Глубоковского. – СПб., 1911. – Т. XII. – С. 834-843.
419. Исторический очерк единоверия. М. С-го. СПб.: В печатне В. Головина, 1867. – 204 с.
420. История евангельсько-баптистского движения на Украине // [http://www.odessasem.com/bogomyslie\\_06\\_06.html](http://www.odessasem.com/bogomyslie_06_06.html)
421. История православной церкви в XIX в. / Сост. С.Г. Рункевич и др. – М., 1998. – 357 с.
422. История русского раскола, известного под именем старообрядства Макария, епископа Винницкого, ректора СПб. Духовной Академии. – СПб.: В типографии Королева и комп., 1855. – 367 с.
423. Ісіченко І., архієпископ. Історія Христової Церкви в Україні: Курс лекцій для вищих духовних шкіл. – Харків: Аката, 2003. – 472 с.
424. Історія релігії в Україні: У 10 т. / За редакцією А. Колодного, В. Климова. – К. Український центр духовної культури, 1999. – Т. 3. – Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – 560 с.
425. Історія релігії в Україні: У 10 т. / За редакцією П. Яроцького. – К.: Український центр духовної культури, 1997. – Т. 2 Українське православ'я. – 376 с.
426. Історія християнської церкви на Україні: Релігієзнавчий довідковий нарис / Відп. ред. О.С. Онищенко. – К., 1992. – 102 с.
427. К столетию воссоединения Подолии с Россией. Сборник статей, печатаемых в Подольских епархиальных ведомостях под ред. свящ. Е. Сецинского. – К.-Под., 1893.
428. Кандідов Б. Релігія в царській армії. – Харків-Одеса, 1930. – 84 с.
429. Карсим І.А. Розвиток церковної археології та музейництва в Україні в I пол. XIX ст. – початку XX ст.: Автореферат дис. канд. істор. наук. – К., 2003. – 16 с.
430. Катков В.М. Военное духовенство России. Страницы истории. – СПб., 2004. – 216 с.
431. Киркевич В.Г. Володимирський собор у Києві. – К.: Техніка, 2004. – 208 с.
432. Кілессо С.К. Києво-Печерська лавра. – К. : Техніка, 2003. – 200 с.
433. Коадьютор // Православная Богословская энциклопедия / Под. ред. Н.Н. Глубоковского. – СПб., 1911. – Т. XII – С. 207-208.
434. Ковалевский П.И. Национальное воспитание и образование в России. – СПб., 1910. – 46 с.
435. Ковалевский П.И. Русский национализм и национальное воспитание. – СПб., 1912. – 39 с.
436. Ковальницький М.Ю. О значении национального элемента в историческом развитии христианства. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1880. – 44 с.
437. Колесник В.Ф, Надтока О.М. Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: Хрещатик, 2002. – 183 с.

438. Кондаков К. Иерусалим христианский: исторический очерк и памятники // Там же. – СПб., 1905. – Т. VI. – С. 484-570.
439. Кондаков Н. Памятники христианского искусства на Афоне. – СПб.: Типография Императорской АН, 1902. – 312 с.
440. Корольков К. Жизнь и царствование императора Александра III (1881-1894). – К., 1901. – 69 с.
441. Кость Панас. Історія Української церкви. – Львів, 1992. – 119 с.
442. Крайній К.К. Історики Києво-Печерської лаври ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2000. – 240 с.
443. Крижанівська О.О. Києво-Флорівський (Вознесенський) жіночий монастир в документах та матеріалах ХVІ – початку ХХ ст. – К., 2001. – 98 с.
444. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України ХVІІІ – І пол. ХІХ ст. – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.
445. Крикотун В.М. За мурами лаври (Про реакційну роль Києво-Печерської лаври у суспільно-політичному житті Росії і України у другій пол. ХVІІІ – поч. ХХ ст.). – К.: Політвидав України, 1979. – 78 с.
446. Круглова Т.А. Отношение старообрядческих общин Левобережной Украины к правительственной политике во II пол. ХVІІІ ст. // Традиционная духовная и материальная культура русских старообрядческих поселений в странах Европы, Азии и Америки. – Новосибирск: Наука Сиб. Отд., 1992. – С. 288-294.
447. Крыжановский Г. Историческое и общественное значение Почаевской Лавры. – Почаев, 1899. – 132 с.
448. Кутепов Н. Краткая история и вероучение русских рационалистических и мистических ересей: духоборцев, молокан, десного братства, штундобаптистов, пашковцев, толстовцев. – Новочеркасск: Частная донская типография, 1899. – 89 с.
449. Лашкарев П. Право церковное в его основах, видах и источниках. Из чтений по церковному праву. – К., СПб., 1889. – 213 с.
450. Лашкарев П.А. Право церкви православной в ряду других юридических наук. Вступительная лекция по праву проф. КДА П. Лашкарева. – К., 1886. – 11 с.
451. Лебединцев П.Г. Киево-Михайловский Золотоверхий Михайловский монастырь в его прошедшем и настоящем состоянии. – К., 1884. – 35 с.
452. Лозинський К. Особисті права та привілеї київських митрополитів і боротьба за них духівництва Київської митрополії в Комісії нового уложення 1767-1768 рр. // Труды Київської духовної академії. – 2003. – № 1. – С. 111-119.
453. Мальованщина // Христианство. Энциклопедический словарь. В 3-х т. / Ред. кол.: С.С.Аверинцев, А.Н. Мешков, Ю.Н. Попов. – М.: БРЭ, 1995. – Т. 3. – С. 78-79.
454. Маниковский Ф. Исторически-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского монастыря. – К., 1894. – 59 с.

455. Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель святого Кирила. – К.: Либідь, 2005. – 352 с.
456. Марков Н. Духовенство // Православная Богословская энциклопедия / Под ред. проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1904.- Т. V. – С. 90-127.
457. Марков Н. Епархиальное управление // Православная Богословская энциклопедия / Под. ред. А.П. Лопухина. – СПб., 1904. – Т. V. – С. 449-451.
458. Марков Н. Епископ // Православная Богословская энциклопедия / Под. ред. А.П. Лопухина. – СПб., 1904. – Т. V. – С. 457-460.
459. Марков Н. Исповедные ведомости // Православная Богословская энциклопедия / Под. ред. А.П. Лопухина. – Спб., 1904. – Т.V. – С. 1119-1121.
460. Мелиоранский Б.М. Сектанство // Христианство. Энциклопедический словарь. В 3-х т. / Ред. кол.: С.С.Аверинцев, А.Н. Мешков, Ю.Н. Попов. – М.: БРЭ, 1995. – Т. 2. – С. 143-145.
461. Миллер А. “Украинский вопрос” в политике властей и русаком общественном мнении. – СПб., 2000.
462. Мокрий В. Тарас Шевченко як християнин і проповідник правди // Мокрий В. Церква в житті українців. – Львів, Краків, Париж: Просвіта, 1993. – С. 87-94.
463. Мокрий В. Церква в житті українців. – Львів, Краків, Париж: Просвіта, 1993. – 106 с.
464. Монашество // Энциклоп. Словарь / Под ред. К.К.Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. СПб. Типо-литогр. Ефрона, 1896. – Т. XIX<sup>A</sup> (кн. 38). – С 732.
465. Надтока Г.М. Етно-конфесійний аспект розвитку римо-католицизму в Україні // *Polsko-ukrainskie badania religii*. – Krakow., 2004. – S. 5-18.
466. Надтока Г.М. Православна церква в Україні: соціально-релігійний контекст (1900-1917 рр.). – К. : Наукова думка, 1998. – 271 с.
467. Надтока Г.М. Римо-католицька церква під владою Російської імперії // *Історія релігій в Україні : У 10 т. – Т. 4. Католицизм*. – К., 2001. – С. 242-258.
468. Надтока О.М., Пасько І.В. До історії видання українського перекладу Євангелія в 1906-1911 рр. (Листи О.Г. Лотоцького до О.О. Шахматова) // *Архіви України*. – 1999. – № 1-6. – С. 31-60.
469. Науменко В. Найближчі відгуки указу 1876 р. про заборону українського письменства // *Украина*. – июнь 1907. – С. 249-250.
470. Никодим, архим. История русской духовной миссии в Иерусалиме. – Серпухов, 1997. – 185 с.
471. Никольский Н.М. История Русской Церкви. – М.,Л.: Московський рабочий, 1930. – 540 с.
472. Никон, архиеп. Антоний Храповицкий и его время: 1863-1936. – Н. Новгород, 2003. – 210 с.
473. Новосельский Н.А. Социальные вопросы в России. – СПб.: Типография В.В. Комарова, 1881. – 168 с.

474. О последних днях жизни, кончине и погребении настоятеля русской духовной миссии в Палестине архимандрита Антонина. С.А. Терновского. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1894. – 9 с.
475. О реформе в быте русской церкви. Сб. статей Е.Е. Голубинского – ординарного академика Императ. Академии наук и заслуж. ординарн. проф. МДА. – М.: Изд. Императ. Общества Истории и Древностей Российских при Московском университете, 1913. – 235 с.
476. Образовательная деятельность РПЦ: проблемы освоения наследия. Аннот. справ. учебно-метод. лит-ры: В 2-х кн. – Новосибирск, 1996.
477. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українське монашество // Огієнко І. Українське монашество / Упор. М.С.Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2002. – С.110-111.
478. Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви. У 2-х кн. –К: Україна, 1993. – Т. 1, 2. – 284 с.
479. Ортинський І. Ахіллесова п'ята (не тільки) української минувшини // Ортинський І. За єдність церкви і народу. – Рим, Мюнхен, Фрайбург, 1991. – С. 3-55.
480. Ортинський І. Стрижень українського буття. – Рим, Мюнхен, Фрайбург, 1991. – 181 с.
481. Ортинський І. Шляхом спільно-християнської правди та українського досвіду // Ортинський І. За єдність церкви і народу. – Рим, Мюнхен, Фрайбург, 1991. – С. 57-89.
482. Перерва В.С. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кін. XVIII-XIX ст.: Автореф....канд. істор. наук. – К., 2002. – 17 с.
483. Петров Н.И. Начало греко-болгарской распри и возрождение болгарской народности. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886 . – 105 с.
484. Петров Н.И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII вв. – 1911. – 532 с.
485. Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы. К реформе нашего законодательства о религиозных преступлениях. – М., 1906. – 316 с.
486. Полонский А.В. Православная церковь в истории России ( Синодальный период). – М., 1995. – 108 с.
487. Помяловский Н.Г. Очерки бурсы. – К., 1982. – 182 с.
488. Пороховщиков А. Россия накануне XX в. – М.: Типогр. бр. Вернер, 1889. – 89 с.
489. Прот. Георгий Флоровский. Пути русского богословия. – 5-е изд. – Париж: IMCA-PRESS, 1983. – 600 с.
490. Пругавин А.С. Монастырские тюрьмы в борьбе с сектантством (К вопросу о веротерпимости). – М., 1905. – С. 17, 19.
491. Редин Е.К. Историко-филологическое общество при Императорском Харьковском университете за первые 20-ть лет его существования ( 1877-1902). – Харьков, 1902. – 76 с.



492. Реєнт О.П., Лисенко О.П. Українська національна ідея і християнство. – К., 1997. – 128 с.
493. Робертсон Р. Восточные христианские церкви. Церковно-исторический справ очник. – СПб.: Высшая религиозная философская школа, 1999. – 191 с.
494. Рождественский А. Южнорусский штундизм. – СПб., 1889. – 43 с.
495. Рожко В. Нарис історії української православної церкви на Волині. Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Media, 2001. – 672 с.
496. Рункевич С. Антонин (Андрей Иванович Капустин) // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. А.П. Лопухина. – СПб., 1900. – Т. I. – С. 870-871.
497. Рункевич С. Волынская епархия // Православная Богословская энциклопедия / Под. ред. А.П. Лопухина. – СПб., 1902. – Т. III. – С. 763-798.
498. Рункевич С. Екатеринославская епархия // Православная Богословская энциклопедия / Под. ред. А.П. Лопухина. – СПб., 1904. – Т.V. – С.355-365.
499. Рункевич С. Епархиальные ведомости // Православная Богословская энциклопедия / Под. ред. А.П.Лопухина. – СПб., 1904. – Т.V. – С.451-454.
500. Русская православная церковь / Автор-составитель Б.Л. Карпов, И.Д. Ульянова – М., 1990. – 348 с.
501. Русское православие: вехи истории / Я.Н. Щапов, А.М. Сахаров, А.А. Зимин и др. Научн. ред., глава автор. кол-ва А.И. Клибанов. – М.: Политиздат, 1989. – 719 с.
502. Саблина Э.Б. Православная церковь в Японии в конце XIX – начале XX вв. и ее основатель Святитель Миколай: Автореферат... канд. дис. / МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 2000. – 18 с.
503. Саган О.Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К.: Знання, 2004. – 912 с.
504. Сафонов А.П. Исторический очерк жизни и царствования Александра II. – СПб., 1886. – 62 с.
505. Святая земля. Отчет покомандировке в Палестину и прилегающие к ней страны экстраординарного профессора КДА Акима Олесницкого. 1873-1874. – К.: Типография В. Давыденко, 1878. – Т 2. – 657 с.
506. Свящ. І. Стрельбицкий. Обличение раскола, известного под именем старообрядчества. – Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1896. – 289 с.
507. Священник. Приготовление к священству и жизнь священника. Проф. КДА В. Певницкого. – К.: Типогр. Имп. Университета Св. Владимира. Т.Н.Корчак-Новицкого, 1897. – Изд. 5. – 303 с.
508. Священство. Основные пункты в учении о пастырском служении. Проф. КДА В. Певницкого. – К.: Типогр. Императ. Университета св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1897. – 115 с.
509. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии Каменецкого уезда. – К.-Под., 1895. – 180 с.
510. Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии. – К.-Подольский, 1891. – 234 с.

511. Сикорский И.А. Психопатическая эпидемия 1892 г. в Киевской губернии. – К., 1893. – 38 с.
512. Сказание историческое о Почаевской Успенской Лавре бывшего наместника Лавры архимандрита Амвросия. – Почаев, 1886. – 48 с.
513. Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы // Киевская старина. – апрель 1882. – Т. II. – С. 106-132.
514. Склобовский Д. Штунда. Подробный разбор и опровержение учения штундистов. – М., 1888. – 82 с.
515. Слободянюк П. Українська церква: історія руїн і відродження. – Хмельницький, 2000. – 266 с.
516. Соколов И.И. Афон // Православная Богословская Энциклопедия / Под ред. Н.Н. Глубоковского. – СПб., 1903. – Т. II. – С. 189-236.
517. Соколов И.И. Иерусалимская церковь // Православная Богословская Энциклопедия / Под ред. Н.Н. Глубоковского. – СПб., 1905. – Т. VI. – С. 363-418.
518. Соколов Н.К. О влиянии церкви на историческое развитие права. – М., 1895. – 149 с.
519. Соловьев В. Владимир Святой и Христианское государство и Ответ на корреспонденцию из Кракова. – М., 1913. – 51 с.
520. Соловьев В. Россия и вселенская церковь. – Мн.:Харвест, 1999. – 1600 с.
521. Соловьев В. Русская идея. – Bruxelles, Б.Г. – 32 с.
522. Степовик Д. Історія Києво-Печерської Лаври. – К.: УПЦ КП, 2001. – 560 с.
523. Стрельбицкий И.Х. Краткий очерк штундизма и свод текстов, направленных к его обличению. – Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1893. – 212 с.
524. Стрижевский Н. Киево-Межигорский Спасо-Преображенский общежительный женский монастырь. – К.: Типография И.И. Чоколова, 1894. – 32 с.
525. Судьбы древних памятников Св. земли. Экстраординарного проф. КДА А. Олесницкого. Речь, произнесенная в торжественном собрании КДА. 28.IX. 1875. – К.: Типография С.Т. Еремеева, 1875. – 21 с.
526. Тальберг Н. История церкви // [www.krotov.org/libr\\_min/t/talberg/talb24.html](http://www.krotov.org/libr_min/t/talberg/talb24.html).
527. Таранец С. Старообрядчество г. Киева и Киевской губернии. – К., 2004. – 352 с.
528. Таранец С.В. Старообрядчество Подолии. – К., 2000. – 239 с.
529. Терлецкий В. Духоборы и толстовцы. – Полтава: Типо-Литография ТД “Л. Фришберг”, 1903. – 89 с.
530. Терлецкий В. Павловские сектанты. – Полтава: Типо-Литография ТД “Л. Фришберг”, 1901. – 40 с.
531. Терлецкий В. Раскол и сектантство в Полтавской епархии. – Полтава: Типо-Литография ТД “Л. Фришберг”, 1908. – 20 с.

532. Терлецкий В. Секта «иеговистов». – Полтава: Типо-Литография ТД “Л. Фришберг”, 1908. – 21 с.
533. Терлецкий В. Секта авентистов (По поводу пропаганды адвентизма в г . Полтаве). – Полтава: Типо-Литография ТД “Л. Фришберг”, 1909. – 30 с.
534. Титов Ф. Кoadьютор в Киевской митрополии – епархии // Православная Богословская энциклопедия / Под. ред. Н.Н. Глубоковского. – СПб., 1911. – Т. XII. – С. 209-216.
535. Титов Ф. Нравственная жизнь в сектантстве. – К.: Типография Императорского Ун. Св. Владимира, 1901. – 24 с.
536. Титов Ф. О современном состоянии русского сектантства. – К.: Типография Императорского Ун. Св. Владимира, 1897. – 50 с.
537. Титов Ф. Секта иеговистов. – К.: Типография Императорского Ун. Св. Владимира, 1902. – 12 с.
538. Титов Ф.И. Русский царствующий дом Романовых в отношениях его к Киево-Печерской Лавре (1613-1913). – К., 1913. – 174 с.
539. Титов Ф.И. Русское духовенство в Галиции: Из наблюдений путешественника. Церковно-исторический очерк. – К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1903. – 132 с.
540. Тихомиров Л. Духовенство и общество в современном религиозном движении. – М., 1893. – 86 с.
541. Толочко Л.І. Подільські храми Києва / Л.І. Толочко, М.Г. Дегтярьов. – К.: Техніка, 2003. – 176 с.
542. Троицкий И. Наставление приходского священника Подольской епархии, как вести борьбу с сектантами-штундистами. – К.-Под.: Типогр. Подольского губернского правления, 1893. – 44 с.
543. Троицкий И. Обличение заблуждений штундизма. Опыт подробного разбора лжеучений сектантов-штундистов. – К.: Типогр. А.И. Иванова, 1890. – 250 с.
544. Ульяновський В. “З історії релігійної думки в Україні” // М.С. Грушевський. Духовна Україна. Збірка творів. – К.: Либідь, 1994. – С. 545-548.
545. Федорів Ю. Історія церкви в Україні. – Торонто, 1967. – 270 с.
546. Феоктистов Е.М. За кулисами политики и литературы. – 1848-1896. – Л.: Прибой, 1929. – 428 с.
547. Фирсов С.Л. Человек во времени: штрихи к портрету Константина Петровича Победоносцева // К.П. Победоносцев: pro et contra. – СПб.: РХГИ, 1996. – С. 6-27.
548. Хведченя С. Святыни и святые Киево-Печерской Лавры: К 2000-летию Рождества Христового, 950-летию КПЛ и 10-летию независимости Украины. – К.: Географика, 2001. – 190 с.
549. Хлысты // Христианство. Энциклопедический словарь. В 3-х т. / Ред. кол.: С.С.Аверинцев, А.Н. Мешков, Ю.Н. Попов. – М.: БРЭ, 1995. – Т. 3. – С. 78-79.

550. Хомяков А.С. Отрывок о церковно-административных вопросах // Сочинения богословские. – СПб.: Наука, 1995. – С. 370-371.
551. Христианство. Контекст світової історії та культури / Українська асоціація релігієзнавців. Ред. кол. А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, О.В. Недавня та ін. – К., 2000. – 234 с.
552. Христианство: Энциклопедический словарь. В 3 т. / Гл. ред. С.С. Аверинцев. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – Т. 1. – С. 386-387, 430-431.
553. Христианство: Энциклопедический словарь. В 3 т. / Гл. ред. С.С. Аверинцев. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – Т. 2. – С. 41, 114-115, 186-187.
554. Церковные братства // Христианство. Энциклопедический словарь / Гл. ред. С.С.Аверинцев. – М.: «БРЭ», 1995. – Т. III. – С. 213.
555. Чельцов М. Единоверие за столетний период существования его в Русской церкви // Миссионерское обозрение. – июль-август 1900. – С. 24-25.
556. Чемерис В. Голгофа українського православ'я. – К.: Поліграфіка, 1998. – 504 с.
557. Чиркова О.А. Православна церква в Україні в кін. XVIII-XIX ст. (на матеріалах “Киевских епархиальных ведомостей”, “Полтавських епархиальных ведомостей”, “Черниговских епархиальных известий”). Автореф... канд. истор. наук. – К., 1998. – 18 с.
558. Чумаченко О.Ю. Образи з минулого: Бібліографічний довідник осіб, похованих в Успенському соборі КПЛ / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К.: Софія, 1999. – 178 с.
559. Шеффел Д. Старая вера и русский церковный обряд // Традиционная духовная и материальная культура русских старообрядческих поселений в странах Европы, Азии и Америки. – Новосибирск: Наука Сиб. Отд., 1992. – С. 22-27.
560. Шип Н. Православна церква у державотворчому процесі: Від часів Київської Русі до утворення УНР. – К., 1997. – 17 с.
561. Шлеев С. Единоверие и его столетнее организованное существование в Русской церкви. – СПб., 1901. – 169 с.
562. Штундизм // Христианство. Энциклопедический словарь / Гл. ред. С.С. Аверинцев. – М.: БРЭ, 1995. – Т. III. – С. 246.
563. Шуба А.В. Православне и национальные отношения. – К., 1992. – 132 с.
564. Шуба А.В. Религия и национальные отношения. – К., 1983. – 93 с.
565. Шуба О.В. Православ'я і традиції національної культури. – К.: Знання, 1989. – 47 с.
566. Шуба О.В. Релігійні вірування і національні відносини. – К., 1985. – 62 с.
567. Шугальова І.М. Зміни в адміністративному устрої православної церкви в Україні в II пол. XIX ст. – Автореферат...канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.
568. Энциклопедический словарь / Под ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. – СПб.: Типография АО «Издат. дело, бывшее

- Брокгауз-Ефрон», 1899. – Т. XXVI. – С. 286.
569. Якименко Н.А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861-1917 гг.). Автореферат... доктора истор. наук. – К., 1989.
570. Farley B. Circuit riders to the Slavs and Greeks: Missionary priests and the establishment of the Russ. Orthodox Church in the Amer. West, 1890-1910. – Wash.: W. Wilson Intern. center for scholars, 2000. – 21 p.
571. Iwaniec E. Droga Konstantyna Gołubova od starowierstwa do prawosławia: Karty z dziejow duchowości rosyjskiej w drugiej połowie XIX wieku. – Białystok: Orthdruk, 2001. – 303 s.
572. Prawosławie / Red.: I. Drabina. – Krakow: Uniw. Jagiellonski, 1996. – 178 s.
573. Religion und Kirchen im alten Österreich: Intern. Symposium im Salzburg, 13-15.11.1992: Religion und Kirchen im alten Österreich-Folgen damaliger Politik für Mitteleuropa heute / Hrsg.: A. Stirnemann. – Innsbruck: W. Tyrolia, 1996. – 269 s.
574. Religious change in Europe, 1650-1914: Essays for J. McManners / Ed.: N. Astor. – Oxf.: Clarendon, 1997. – 450 p.
575. Religious compromise, political salvation: The Greek Catholic Church and nation-building in eastern Europe / Ed.: J. Niessen-Pittsburg: Univ., 1993. – 68 p.
576. Schneider H. Schweizer Theologen im Zarenreich (1700-1917): Auswanderung u. russ. Alltag von Theologen u. ihren Frauer. – Z.: Rohr, 1994. – 394 s.
577. Schulz G. Pas Landeskonzil der Orthodoxen Kirche in Rußland 1917/1918 – ein unkekanntes Reformpotential: Archivbestände und Editionen, Struktur und Arbeitsweise, Einberufung und Verlauf, Verabschiedung der neuen Gemeindeordnung. – Göttingen: Vandenhoeck, 1995. – 212 s.
578. Sekty schizmy i herezji w Rosji. Słownik / Zest.: P. Stawinski. – Krakow, 2000. – 214 s.
579. Stecki T.J. Wołyn pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwow, 1864-1871. – T. 1-2.
580. Stopikowski R. Kościół katolicki w Cesarstwie Rosyjskim w świetle polskiej prasy Katolickiej drugiej połowy XIX wieku. – Warsz.: Stow. Współpr. Polska-Wschod., 2001. – 387 s.
581. Święty Serafim Sarowski: Żywot i pouczenia / Red.: o. hieromnih Gabriel (Hagioryta). – Hajnowka: Bratczyk, 1999. – 95 s.
582. The spiritual instructions of Seraphim of Sarov: a spirit-baptizer in the Eastern Christian tradition. – Clearlake: Dawn house press, 1991. – 200 p.
583. Znamenskiy A.A. Shamanism and Christianity: Native encounters with Russ. Orthodox missions in Siberia and Alaska, 1820-1917. – Westport, Conn.; L.: Green-wood, 1999. – 306 p.